

Міністерство освіти і науки України
Криворізький державний педагогічний університет

Інформаційне суспільство і Природа
у фокусі соціологічної аналітики

колективна монографія

Київ-Каравела
2023

**Ministry of Education and Science of Ukraine
Kryvyi Rih State Pedagogical University**

**Information Society and Nature
in the focus of sociological analytics**

collective monograph

**Kyiv-Caravela
2023**

УДК 308
І 74

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Криворізького державного педагогічного університету
(протокол № 9 від 13.04.2023)*

Рецензенти:

- Туленков М. В.** доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри галузевої соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
- Євтушенко О. Н.** доктор політологічних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та адміністрування Чорноморського національного університету імені Петра Могили.

Авторський колектив:

В. Безуглова, Л. Братченко, І. Грабовець, Л. Калашнікова, В. Каритка, К. Kuris, А. Кузіор, А. Лобанова, І. Онікієнко, С. Петрухін, О. Приходько, Б. Скочинська-Прокопович, І. Sobieraj, Л. Хижняк, О. Хижняк, Л. Черноус, Л. Ярова.

І 74 Інформаційне суспільство і Природа у фокусі соціологічної аналітики: колективна монографія / за наук. ред. д. соц. н., проф. А. Лобанової, д. соц. н., проф. Л. Калашнікової, к. соц. н., доц. І. Грабовець. Київ : Вид-во «Каравела», 2023. 298 с.

ISBN 978-966-8019-20-3

Монографія є колективною працею українських і польських науковців, в якій висвітлено теоретико-методологічні засади дослідження взаємовпливу інформаційного суспільства і природи, здійснено емпіричну верифікацію результатів їх взаємодії. Авторами розкрито можливості та ризики інституціональної цифровізації соціальних відносин, визначено проблеми і шляхи формування екологічної відповідальності та ресурсної ощадливості, проаналізовано зміни стилів і цілей комунікативних стратегій ЗМІ в умовах війни, з'ясовано можливості використання соціального капіталу розумних міст у підтримці вимушених мігрантів і біженців, окреслено потенціал інформаційно-комунікативних технологій в освітньому просторі, перспективи соціально-культурних проєктів та альтернативних форм громадянських активностей для розвитку сучасного суспільства.

Видання адресовано фахівцям у галузі соціології й суміжних соціогуманітарних наук, а також викладачам, студентам та аспірантам соціологічних факультетів закладів вищої освіти.

© Лобанова А., Калашнікова Л., Грабовець І. 2023
ISBN 978-966-8019-20-3 © Вид-во «Каравела», 2023

UDC 308
I 74

Recommended for printing
Academic Council of Kryvyi Rih State Pedagogical University
(Protocol No. 9 dated 04/13/2023)

Reviewers:

- Tulenkov M.** Doctor of Sociological Sciences, Professor, Professor of the Department of Branch Sociology of Taras Shevchenko National University of Kyiv;
- Yevtushenko O.** Doctor of Political Science, Professor, Head of the Department of Public Management and Administration Petro Mohyla Black Sea National University.

Authors' team:

V. Bezuhlova, L. Bratchenko, I. Hrabovets, L. Kalashnikova, V. Karitka, K. Kupis, A. Kuzior, A. Lobanova, I. Onikienko, S. Petrukhin, O. Prykhodko, B. Skoczynska-Prokopowicz, I. Sobieraj L. Khyzhniak, A. Khyzhniak, L. Chernous, L. Yarova

I 74 Information Society and Nature in the focus of sociological analytics:
collective monograph / Ed. A. Lobanova, L. Kalashnikova, I. Hrabovets. Kyiv :
Publishing house «Caravela», 2023. 298 p.
ISBN 978-966-8019-20-3

The monograph is a collective work of Ukrainian and Polish scientists, in which the theoretical and methodological principles of the study of the interaction of the information society and nature are highlighted, and the results of their interaction are empirically verified. The authors revealed the possibilities and risks of the institutional digitalization of social relations, identified problems and ways of forming environmental responsibility and resource economy, analyzed changes in the styles and goals of communication strategies of mass media in war conditions, clarified the possibilities of using the social capital of smart cities to support forced migrants and refugees, outlined the potential of information and communication technologies in the educational space, the prospects of socio-cultural projects and alternative forms of civic activities for the development of modern society.

The publication is addressed to specialists in the field of sociology and related social and humanitarian sciences, as well as teachers, students and postgraduates of sociology faculties of higher education institutions.

ЗМІСТ

<i>Передмова</i>	9
------------------------	---

Розділ 1

Теоретичне трактування векторів взаємовпливу Інформаційного суспільства і Природи

Цифровізація соціальних відносин: теоретичне обґрунтування та емпірична верифікація (Л. Калашнікова, Л. Ярова)	13
--	----

Ресурсна ощадливість як інструментальна цінність інформаційного суспільства (А. Лобанова, А. Кузіор)	48
--	----

Екологічна відповідальність у дискурсі сучасних наукових підходів і чинників формування (В. Каритка)	79
--	----

Відносини суспільства і природи в контексті соціальної відповідальності (Л. Хижняк, О. Хижняк)	104
--	-----

Розділ 2

Емпірична верифікація результатів взаємодії Людини і Суспільства з Інформацією та Природою

Комунікативні стратегії ЗМІ в період війни: зміна стилів і цілей (І. Грабовець, Л. Черноус)	130
--	-----

Соціальний капітал Smart City у підтримці українських біженців: досвід міста Жешув (Б. Скочинська-Прокопович)	153
---	-----

Соціальні медіа як елемент кризової комунікації в умовах пандемії та повномасштабної війни (<i>В. Безуглова</i>)	174
Інформаційно-комунікативні технології в освітньому просторі: актуалізація потреб в умовах російсько-української війни (2022-2023 рр.) (<i>А. Лобанова, С. Петрухін</i>)	215
Соціально-культурні проєкти як важливий чинник адаптації внутрішньо переміщених осіб та розвитку соціального підприємництва в умовах російсько-української війни (<i>І. Онікієнко, Л. Братченко, О. Приходько</i>)	250
Projekty citizen science jako metoda wzmocnienia świadomości społecznej o problemie antybiotykooporności (<i>I. Sobieraj, K. Kupis</i>).....	272
<i>Післямова</i>	289
<i>Відомості про авторський колектив</i>	291

CONTENT

Preface9

Section 1

Theoretical interpretation of the vectors of mutual influence of the Information Society and Nature

Digitalization of social relations: theoretical substantiation and empirical verification

(*L. Kalashnikova, L. Yarova*)13

Resource thrift as an instrumental value of the information society

(*A. Lobanova, A. Kuzior*)48

Ecological responsibility in the discourse of modern scientific approaches and factors of formation

(*V. Karitka*)79

Relations between society and nature in the context of social responsibility

(*L. Khyzhniak, A. Khyzhniak*)104

Section 2

Empirical verification of interaction results of Human and Society with Information and Nature

Media Communication Strategies During the War: Changing Styles and Goals

(*I. Hrabovets, L. Chernous*)130

Social capital of Smart City in support of Ukrainian refugees: the experience of the city of Rzeszow

(*B. Skoczynska-Prokopowicz*)153

Social media as an element of crisis communication in a pandemic and full-scale war (<i>V. Bezuhlova</i>)	174
Information and Communication Technologies in the Educational Space: Actualization of Needs in the Conditions of the Russian-Ukrainian War (2022-2023) (<i>A. Lobanova, S. Petrukhin</i>)	215
Social and cultural projects as an important factor in the adaptation of internally displaced persons and the development of social entrepreneurship in the conditions of the Russian-Ukrainian war (<i>I. Onikienko, L. Bratchenko, O. Prykhodko</i>)	250
Citizen science projects as a method of gaining public awareness on the problem of antibiotic resistance (<i>I. Sobieraj, K. Kupis</i>)	272
<i>Afterword</i>	289
<i>Information about the author's team</i>	291

ПЕРЕДМОВА

Від початку свого існування людство намагається вибудувати ефективні способи взаємодії із навколишнім середовищем, повсякчас переосмислюючи себе, навколишній природний та соціальний світ, процеси, які в них відбуваються, а також аналізуючи як позитивні, так і негативні наслідки взаємовпливу. Процеси інформатизації та цифровізації, які останнім часом супроводжують людську цивілізацію, наявні екологічні кризи (стихійні лиха, забруднення і руйнування природних екосистем, незворотність кліматичних змін, вичерпність ресурсів в природі, необхідність підтримки динамічної рівноваги в біо-техно-соціосистемах) і соціальні катастрофи (пандемія, війна тощо) актуалізують необхідність вирішення складних завдань щодо адаптації людей до нових, незвичних обставин. За умов невизначеності нерідко виявляється, що людина нездатна адекватно оцінювати ризики, а відтак й мінімізувати їх негативні наслідки. Саме тому вивчення взаємовпливу Інформаційного суспільства і Природи у межах здійснення фундаментальних досліджень в соціогуманітарних науках, що реалізуються сьогодні академічними науковими установами і закладами вищої освіти, набувають особливої актуальності. Тому важливим і необхідним є започаткування подібних досліджень у вищій школі, що має на меті озброїти представників нової генерації інноваційними та затребуваними знаннями, навичками і вміннями, оскільки саме їм доведеться функціонувати і розвиватися у прийдешньому майбутньому.

Матеріали цієї монографії є результатом узагальнення науково-дослідної роботи соціологів Криворізького державного педагогічного університету, які у листопаді 2022 р. попри зовнішні перепони, що пов'язані з повномасштабною російсько-українською війною, всьоме провели міжнародну науково-практичну конференцію «Інформаційне суспільство і Природа: вектори взаємовпливу». Співorganizаторами цього заходу стали колеги з Сілезької політехніки (м. Забже, Польща), а також представники українських наукових й професійних

кіл – Дніпропетровського відділення Соціологічної асоціації України (м. Дніпро, Україна), Південноукраїнського відділення Соціологічної асоціації України (м. Одеса, Україна), Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Одеса, Україна). Понад 70 науковців з трьох країн (Польща, Туреччина, Україна), 13 міст та 28 закладів вищої освіти, які були об'єднані бажанням академічного діалогу, у межах даної конференції обговорили особливості і проблеми взаємодії людини, суспільства і природи, окреслили найважливіші напрямки розвитку інформаційного суспільства, що постійно прискорюється, збільшуючи тим самим навантаження як на суспільні відносини, так і навколишнє середовище.

Зазначимо, що дана колективна монографія є логічним продовженням видання матеріалів конференцій та фахових збірок «Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики» (Класичний Приватний університет, м. Запоріжжя), які об'єктивували роботу учасників й доповідачів семи попередніх міжнародних науково-практичних конференцій «Інформаційне суспільство і Природа: вектори взаємовпливу», що проводилися протягом 2012-2022 рр. Це видання є результатом синергії, творчим доробком наукового загалу, що представляють Вільний Університет Амстердама (м. Амстердам, Нідерланди), Сілезьку політехніку (м. Забже, Польща), Жешовський Університет (м. Жешув, Польща), Опольський Університет (м. Ополе, Польща), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (м. Харків, Україна), Національний університет «Одеська юридична академія» (м. Одеса, Україна), Криворізький державний педагогічний університет (м. Кривий Ріг, Україна).

Автори колективної монографії спрямували свої наукові зусилля на пошук науково-теоретичних підходів до дослідження взаємовпливу Інформаційного суспільства і Природи та їх емпіричної верифікації, зокрема в умовах глобальних викликів: пандемії Covid-19 і російсько-української війни, що й обумовило структуру монографії. Подібне розмежування у структурі монографії цілком виправдане, адже теоретичні дослідження спрямовані на визначення суті й об'єктивних законів існування явищ та процесів, що

підлягають дослідженню. Натомість емпіричні дослідження орієнтовані на безпосередню реєстрацію та фіксацію кількісно-якісних зрушень і змін у тих же явищах, процесах від впливом зовнішніх і внутрішніх чинників.

Саме тому перший розділ монографії передбачав висвітлення науково-методичних підходів до обґрунтування можливостей та ризиків цифровізації соціальних відносин, характеру ресурсної ощадливості як інструментальної цінності сучасного суспільства, змісту і чинників формування екологічної відповідальності, специфіки відносин суспільства і природи у контексті соціальної відповідальності.

А наукові праці другого розділу монографії були спрямовані на здійснення емпіричної верифікації особливостей і закономірностей взаємодії Людини і Суспільства з Інформацією та Природою, зокрема в умовах пандемії коронавірусу і воєнного стану, а також окресленню перспективи їх розвитку у післявоєнний час. Так, проаналізовано зміни стилів і цілей комунікативних стратегій засобів масової інформації в умовах війни, з'ясовано функціональне призначення соціальних медіа у кризових комунікаціях, визначено можливості використання соціального капіталу розумних міст, зокрема м. Жешув (Польща) у підтримці вимушених мігрантів і біженців з України після повномасштабної російської агресії, окреслено потенціал ІКТ у освітньому процесі та розкрито зміст соціально-культурних проєктів під час російсько-української війни, виявлено роль громадських наукових проєктів у підвищенні обізнаності громадськості щодо проблеми антибіотикорезистентності.

Щиро дякуємо усім авторам, які підтримали пропозицію підготувати монографію за результатами наукових досліджень, що розкривають зміст, особливості, характер та закономірності функціонування взаємозв'язків у тріаді «Суспільство-Інформація-Природа». Об'єднання у колективній праці результатів авторських досліджень українських і польських соціологів представляють значний науковий та практичний інтерес з огляду на багатоаспектність та синергію у розкритті досліджуваної проблематики.

Наукова редакція авторських рукописів передбачала вдосконалення текстів зі збереженням їх стилю і мови викладу. Редколегія не обов'язково поділяє концептуальну позицію авторів, висловлену у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених ними даних і посилань.

Високо цінуємо професіоналізм і висловлюємо слова вдячності рецензентам: професору, доктору соціологічних наук *Миколі Туленкову* і професору, доктору політичних наук *Олександрі Євтушенку* за підтримку даної наукової праці та слушні рекомендації щодо вдосконалення її змісту.

Сподіваємося, що презентовані у монографії авторські наукові візії зацікавлять професійних соціологів, екологів, економістів, педагогів, психологів, підприємців, державних службовців і сприятимуть формуванню високого рівня екологічної свідомості й спонукатимуть до подальших наукових розвідок у сфері взаємозв'язків Людини і Суспільства з Інформацією та Природою.

Зичимо авторам монографії та її читачам миру, невичерпності ресурсів, творчої наснаги на шляху до фахової та особистісної самореалізації!

Редколегія

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНЕ ТРАКТУВАННЯ
ВЕКТОРІВ ВЗАЄМОВПЛИВУ
ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА І ПРИРОДИ

Людмила Калашнікова, Ліліана Ярова

ЦИФРОВІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН:
ТЕОРЕТИЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ ТА
ЕМПІРИЧНА ВЕРИФІКАЦІЯ

Анотація

Цифровізація є новим логічним етапом розвитку технологічної сфери людства. Будучи найважливішим чинником зростання економіки будь-якої країни і сучасним трендом розвитку, вона спричиняє трансформацію соціальних відносин на тлі впровадження інформаційно-комунікативних технологій та зміни форм повсякденності. Актуальність розвитку цифрової соціології визначається необхідністю теоретичного осмислення процесів цифровізації, датифікації, алгоритмізації й платформатизації, становлення цифрового права, з'ясування сутності цифрових трендів, нових можливостей та цифрових ризиків впровадження інформаційно-комунікативних технологій. Дана наукова праця має на меті окреслення зміни форм, характеру, інтенсивності соціальних взаємодій і зв'язків між людьми або їх групами, які встановлюються у процесі спільної діяльності й детерміновані глобальною цифровізацією на основі результатів міждисциплінарних досліджень, які стосуються як цифрової соціології, так і дотичних до неї психології, соціальної антропології, лінгвістики, програмування, IT-інженерії, математики та ін. Авторами визначено теоретико-методологічні засади соціологічного дослідження процесів цифровізації в межах цифрової соціології. Також схарактеризовано наявні зрушення архітекτονіки соціальних

відносин у сфері цифрової економіки, політики та державного управління, окреслено особливості змін соціальних взаємовідносин і зв'язків в особистісному розвитку, визначено характерні риси, що притаманні людині у цифровому просторі.

Ключові слова: цифрова соціологія, цифровізація, цифрове суспільство, соціальні відносини, повсякденність, тенденції, ризику.

Annotation

Digitization is a new logical stage in the development of the technological sphere of humanity. Being the most important factor in the growth of the economy of any country and a modern development trend, it causes the transformation of social relations against the background of the introduction of information and communication technologies and changes in the forms of everyday life. The relevance of the development of digital sociology is determined by the need for a theoretical understanding of the processes of digitalization, datification, algorithmization, and platformization, the formation of digital law, the clarification of the essence of digital trends, new opportunities, and digital risks of the introduction of information and communication technologies. This scientific work aims to outline changes in the forms, nature, intensity of social interactions and connections between people or their groups, which are established in the process of joint activities and determined by global digitalization based on the results of interdisciplinary research that concerns both digital sociology and tangential to it psychology, social anthropology, linguistics, programming, IT engineering, mathematics, etc. The authors defined the theoretical and methodological foundations of sociological research of digitalization processes within the framework of digital sociology. The existing shifts in the architecture of social relations in the field of digital economy, politics and public administration are also characterized, the features of changes in social relations and connections in personal development are outlined, and the characteristic features inherent in a person in the digital space are defined.

Keywords: digital sociology, digitalization, digital society, social relations, trends, risks.

Вступ

Цифровізація соціальних відносин характеризується кардинальними змінами способів комунікації у суспільстві, які за масштабами і наслідками можна порівняти з появою писемності тисячі років тому. Футурологи вважають, що цифрова революція, що розпочалася у 1980-х рр., ймовірніше всього триватиме до кінця ХХІ ст. і буде виражатися у масовій роботизації та кібернетизації, створенні Інтернету речей, змінненні форм людського мислення.

Вже сьогодні цифровізація стала важливою рушійною силою для прискорення глобальних процесів, визначаючи їх специфіку і спрямованість. Суспільство та його структурні складові трансформувалися під впливом ІТ-технологій, визначаючи тим самим перехід від постіндустріального до цифрового етапу його розвитку. Характер й інтенсивність прояву наслідків цифрових перетворень варто розглядати як з позиції їх впливу на перебіг економічних, політичних, соціокультурних та духовних відносин, так і змін самої особистості як суб'єкта і об'єкта цих відносин.

Вперше термін «цифровізація» було введено у науковий обіг Р. Вечелом у 1971 р. в його статті «Гуманітарні науки і комп'ютери: авторський погляд», присвяченій процесу розширеного впровадження комп'ютерних технологій і його наслідкам [52]. Пізніше, у 1995 р. Н. Негропonte в роботі «Бути цифровим» вперше використав поняття «цифрова економіка» [45].

У межах Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 рр. цифровізація визначається як «процес насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможлиблює інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний простір» [15].

Фактично, у широкому сенсі цифровізація розглядається як процес впровадження ІТ-технологій у такі сфери суспільного буття, як економічна, політична, соціальна і духовна і, звісно, повсякденного життя, або особистісна. Як відомо, згідно з теорією

соціальної системи Т. Парсонса, у центрі класичної матриці суспільства як соціальної системи (рис. 1) знаходиться особистість, яка, будуючи соціальні відносини, реалізує свої провідні потреби – бути приналежною до соціальної спільноти (родини, статево-вікової групи, етносу, нації, регіонального соціуму, держави), працювати й примножувати матеріальні блага, брати участь у суспільному житті, висловлювати свої політичні уподобання, духовно розвиватися через формування світоглядних уявлення, засвоєння моральних настанов, підвищення рівня освіченості. Особливого значення у цифровому суспільстві набуває повсякденність, яка модифікується від впливом рутинізованих соціальних практик використання інформаційно-комунікативних технологій та мережевих ресурсів.

Рис. 1. Матриця побудови соціальних відносин особистості

Проте не слід забувати, що процес змін двобічний і зворотній. Під впливом цифрових технологій змінюється і сама особистість – її пізнавальні можливості, тілесна організація, рівень соціального благополуччя, що визначається у більшості випадків високим рівнем сформованості навичок роботи з інформацією, соціально-комунікативних умінь, ініціативністю та інноваційністю мислення. Реконфігурування уявлень про особистість у світлі цифровізації життя, дозволяє науковцям говорити про її нові можливості у цифровому суспільстві, оскільки чисельні перетворення повсякденності вказують на розширення розуміння того, що є

людським і постлюдським.

Цілком очевидним є той факт, що ускладнення системи соціальних відносин, мобільність, надзв'язність, мережеві структури і діджиталізація є якісно новими характеристиками цифрового суспільства, яке функціонує завдяки інформаційно-комунікативним технологіям, а базовою формою організації соціальної взаємодії у ньому є мережеві Інтернет-спільноти.

Оскільки функціонування і розвиток цифрового суспільства детерміновані не лише технічною, а й соціальною складовою, доречно говорити про *соціальну цифровізацію* як процес перетворення соціальних відносин на тлі впровадження інформаційно-комунікативних технологій та появи у повсякденному житті цифрових форм взаємодії (рис. 2). Наслідки їх впливу масштабовані, системні, неймовірно швидко поширювані й змінні. У центрі уваги соціологів, які аналізують ці метаморфози, знаходяться не лише переваги, а й недоліки, так звані цифрові ризики.

Рис. 2. Світові цифрові тренди [19]

Виходячи з актуальності вивчення проблем функціонування цифрового суспільства, *метою даної праці* є окреслення зміни форм, характеру, інтенсивності соціальних взаємодій і зв'язків між людьми або їх групами, які встановлюються у процесі спільної діяльності й детерміновані глобальною цифровізацією. Досягнення мети,

зумовило постановку наступних дослідницьких завдань: *по-перше*, визначити теоретико-методологічні засади соціологічного дослідження процесів цифровізації; *по-друге*, окреслити наявні зрушення соціальних відносин у сфері цифрової економіки, політиці та державному управлінні; *по-третє*, схарактеризувати особливості змін соціальних взаємовідносин і зв'язків у Інтернет-просторі на особистісному та глобальному рівні; *по-четверте*, описати форми духовного розвитку цифрової людини.

Теоретико-методологічне обґрунтування дослідження цифровізації у межах соціології

Науковим підґрунтям для розвитку соціологічного дискурсу щодо проблем цифровізації стали роботи М. Кастельса, який у межах теорії мережевого суспільства намагався оцінити важливість інформаційно-технологічних змін. Акцентовано вивчаючи перехід від традиційних засобів масової інформації до системи мережевих горизонтальних комунікацій в Інтернеті, він запровадив термін «масова самокомунікація» (mass self-communication) для характеристики нових форм соціальних відносин, які охоплюють необмежене число інтернет-комунікантів [30].

На початку 2000-х рр. Дж. Уррі аналізував перші наслідки мобільної революції з огляду на те, як поява мобільного зв'язку детермінувала зміни соціальних відносин, що виявляються в:

- швидкому й передбачуваному переміщенні соціального капіталу;
- створенні умов для розвитку мережевих структур, здатних до самовідтворення;
- ускладненні технологій, які являють собою гібрид кібернетичної архітектури і соціотехнічних систем;
- нелінійності змін взаємовідносин між людьми, в сім'ях і спільнотах, які не можна пояснити наявністю прямих причинно-наслідкових зв'язків;
- наявності точок біфуркації, коли коливання впливу об'єктивних і суб'єктивних чинників досягають критичного рівня,

детермінуючи переструктурування системи й відбудови її на вищому рівні впорядкованості;

-сприйнятті усіх живих організмів і матеріального простору як єдиної, самоорганізованої системи [50].

На думку Дж. Уррі, соціальні відносини у цифровому суспільстві базуються на засадах «уявної присутності», завдяки мобільності об'єктів, людей, інформації і зображень. Мобільні комунікації зумовили перехід від соціальних відносин, що визначаються територіальною приналежністю («буття поряд з іншими»), до тих, які засновуються на інформаційно-комунікативних технологіях («буття на відстані»). Саме тому провідним завданням цифрової держави є контроль за переміщеннями особливо мобільних громадян [50].

Сьогодні в соціології активно розвивається новий галузевий напрям – цифрова соціологія, у межах якої досліджується цифрове суспільство, що виникло внаслідок запровадження сучасної технологічної інфраструктури (інформаційно-комунікативних мереж, Big Data, алгоритмізованих систем, штучного інтелекту, хмарних технологій, доповненої та віртуальної реальності й т. ін.). Перші систематичні соціологічні дослідження цифрової сфери ініційовані наприкінці 2000-х рр. у Великобританії, Австралії у межах соціології Інтернету. Перша наукова стаття, у назві якої фігурував термін «цифрова соціологія», опублікована Дж. Вінном у 2009 р. [54].

У 2012 р. у складі Британської соціологічної асоціації сформовано дослідницьку групу (М. Керріган, Е. Хеад, Х. Девіс), яка мала на меті розробляти методи цифрової соціології. У 2013 р. було видано першу фундаментальну працю «Цифрова соціологія: критичні перспективи» [34]. А у 2015 р. на базі Університету Нью-Йорка за участі Східного соціологічного товариства проведено першу конференцію, присвячену цифровій соціології [32].

Сьогодні в Університеті Південної Каліфорнії реалізується проєкт вивчення цифрового майбутнього. На базі Оксфордського університету засновано Інститут дослідження Інтернету. У Гарвардському університеті функціонує Центр Б. Кляйна, який спеціалізується на вивченні проблем взаємодії Інтернету та

суспільства. В Італії працює центр вивчення Інтернету та товариства NEHA, створений на базі Туринського політехнічного університету. У Німеччині функціонує Інститут Інтернету та товариства ім. О. Гумбольдта. У 2020 р. в межах діяльності Міжнародної соціологічної асоціації створено тематичну групу, провідною метою роботи якої є розвиток та популяризація досліджень теоретичного, емпіричного, методологічного і соціально-етичного характеру в галузі цифрової соціології [37]. До числа соціологів, які предметно займалися розвитком цифрової соціології, слід віднести М. Керрігана [34], Н. Селвіна [48], Д. Лаптона [43], Н. Коулдрі, У. Мехіаса [32] та багатьох інших. З-поміж українських соціологів, які займалися питаннями цифрової соціології, варто виокремити М. Бірюкову [2], Н. Бойко [3], О. Кислову [6], А. Лобанову [41; 42], Л. Черноус [25], В. Щербину [27] та ін.

Так, Н. Селвін у своїх роботах зауважує, що складна інфраструктура цифрового суспільства детермінує зміни індивідуальних і соціальних цінностей, визначає трансформацію старих та появу нових соціальних практик, впливає на суб'єктивне благополуччя через наявний цифровий розрив у соціальній структурі, а також формування ідентичності як окремої особистості, так і суспільства в цілому [48].

Натомість, Д. Лаптон акцентовано вивчав вплив цифрових технологій на конструювання ідентичності і соціальні взаємодії, аналізуючи інституційні зміни у сфері освіти, медицини, засобів масової комунікації та появу цифрової нерівності. У своїх роботах він розмірковує про те, що під впливом нових цифрових технологій змінюються не лише соціальні відносини, а й особистість як їх суб'єкт. У цьому сенсі заслуговують уваги публікації Д. Лаптона, в яких він пише про цифрову самість і цифрове «Я». На його думку, персональні дані перестають належати людині (чіпування техніки, людей, збір персональних даних, зокрема і біометричних), що призводить до володарювання світових цифрових гігантів (Google, Apple, Microsoft, Facebook, Amazon). Постійне використання розумних технологій з функцією самовідстеження сприяє оцифровуванню (конвертуванню інформаційних потоків у цифрові

біти), а акумулювання персональних даних мільйонів людей є прямою загрозою демократії [43].

Датифікація як процес оцифрування повсякденних соціальних практик аналізувалася у роботах Н. Коулдрі й У. Мехіаса. Вони наголошували на необхідності автоматизованого аналізу нового соціального порядку, в основі якого лежить безперервне відстеження Інтернет-активностей [32].

Не менш значимими для розвитку цифрової соціології є напрацювання С. Барз, М. Джонг та Х. Ніссенбаум, які вивчали проблеми приватності у цифровому суспільстві, конфіденційності персональних даних, а також процеси колоніалізму даних, які, будучи важливим соціальним ресурсом, можуть використовуватися в інтересах глобальних капіталістичних акторів [28; 42].

На відміну від інших, Р. Кітчін зосередив свої дослідження на вивченні алгоритмізованих систем управління, які створені для регулювання поведінки індивідів через формування їх потреб [40]. Фактично йдеться про нейролінгвістичне програмування, вірусний маркетинг та інші маніпулятивні технології.

Б. Уеллман, Л. Райні аналізують у своїх працях становлення нового світопорядку як результат взаємодії Інтернету, соціальних мереж і технологій мобільної комунікації. На їх думку, становлення та розвиток соціальних мереж пов'язане не скільки із технологічними інноваціями, стільки зі змінами соціальних взаємовідносин між людьми. Соціальні мережі існували задовго до епохи Інтернету, проте у цифровому суспільстві їх кількість, склад учасників та інтенсивність їх взаємодії суттєво зросли, що детермінувало зміни світопорядку і появу мережевого індивідуалізму. В основі мережевого індивідуалізму лежить свобода вибору, право будувати свої власні мережі онлайн чи офлайн, базуючись на власних інтересах, цінностях і схильностях. У цифровому суспільстві мережевий капітал стає невід'ємною частиною соціального капіталу особистості [48].

Е. Елліот у своїх наукових напрацюваннях доводить, що мобільні технології, які умовно розміщуються «у кишені», сприяють миттєвому налагодженню комунікації. Тим самим, з одного боку,

вони полегшують побут, з іншого – видозмінюють природні механізми людської пам'яті, логіки, уяви, грамотності. Анонімність Інтернет-взаємодії детермінує конфлікти, агресивне поведіння, кібербулінг. Поява GPS, акселерометрів, гіроскопів у поєднанні з розвитком інтелектуального транспорту та безпілотних технологій спричинили суттєві зміни у сфері туризму і логістики транспортних систем. А автоматизовані системи мобільності активно використовуються у військових цілях і системах сучасного озброєння, зокрема, це картографічні дрони чи безпілотні літальні апарати [36].

Поступове розширення функцій смартфонів зробило їх невід'ємним атрибутом сучасного життя, а хмарні технології та алгоритми синхронізації засобів комунікації такими, що забезпечують зв'язок незалежно від простору і часу. Аналізуючи цифрове майбутнє, Е. Макафі, Е. Бриньолфсон акцентують увагу на провідних ризиках «потрійної революції». Перший з них пов'язаний із розвитком штучного інтелекту і здатністю сучасних машин до самонавчання, другий – з виникненням платформ, які не мають власних товарних запасів, проте володіють великим обсягом даних про користувачів мережі, третій – з появою масового знання, досвіду, ентузіазму, який широко доступний завдяки мережі [29].

З огляду на те, як швидко поширювався Інтернет, розвивалися соціальні мережі, інновації у галузі штучного інтелекту, це неминує призвело до реструктуризації «комунікативної» та «віртуальної» мобільності, а також поєднання «онлайн» і «офлайн» соціальних світів. Н. Тріфт назвав це явище «інформаційним накладанням» сучасних суспільств. Це накладання переорієнтує соціальне життя, породжуючи нові форми цифрової взаємодії, які трансформують основні координати простору та часу. Так, наприклад, останнім часом на ринку з'являється все більше споживчих пристроїв, які обходяться без звичайних інтерфейсів, таких, як Alexa (Amazon) чи Home (Google). Приклади нових інтерфейсів включають доповнену і віртуальну реальність, інтерактивні голограми, ЕЕГ (електроенцефалограма) споживчого рівня, імплантацію RFID (радіочастотної ідентифікації), засоби комп'ютерного аналізу та

прогнозування емоційного стану. Також йдеться про нові інтерфейси, що включають імерсивні тактильні відчуття, до яких імплантують ЕЕГ або ЕКГ (електрокардіограма), багатофункціональні імплантати, аугментацію людини та екзоскелети [49].

На думку Т. Дуфва і М. Дуфва, глобальне поширення цифрових технологій призвело до симбіозу людини і комп'ютера, породивши постлюдське і заклавши основу постцифрового світу. Нове покоління цифрових людей (покоління Z, «цифрові аборигени») суттєво відрізняється від своїх попередників, оскільки від народження змушені задля соціальної та особистісної орієнтації повсякчас набувати нових цифрових навичок і досвіду взаємодії з цифровою реальністю. У них формується новий тип мислення, необхідний для пізнання віртуальної реальності, в основі якого лежать образні метафори та художня уява [35].

Розширила уявлення про цифрову соціологію Н. Маррес, включивши до її предметного поля питання вивчення нових можливостей соціального моніторингу, аналізу цифрових характеристик соціального життя, а також використання інноваційних соціологічних методів дослідження соціальної реальності [34].

Узагальнюючи, зазначимо, що цифрова соціологія є відносно новим міждисциплінарним напрямом, галуззю соціологічного знання, яка вивчає історію розвитку мережевої комунікації, аналізує вплив технологічної інфраструктури, цифрових технологій (соціальні онлайн-мережі, Big Data, алгоритми, платформи) на формування цифрового суспільства, теоретично осмислює процеси цифровізації, датифікації, алгоритмізації й платформатизації, становлення цифрового права, виявляє цифрові тренди трансформації соціальних відносин, їх нові можливості та цифрові ризики. Відтак, її предметне поле становлять питання вивчення провідних форм, характеру та інтенсивності вжитку сучасних цифрових медіазасобів, цифровізації результатів кількісних і якісних емпіричних соціологічних досліджень, рефлексійного й критичного аналізу медіа з використанням соціологічних концепцій.

Останніми роками було опубліковано результати численних

міждисциплінарних досліджень, які стосуються як цифрової соціології, так і дотичних до неї психології, соціальної антропології, лінгвістики, програмування, ІТ-інженерії, математики та ін. Тим самим, йдеться про перспективи розвитку цифрової соціології за рахунок конвергенції різних наукових дисциплін і технологій. У цьому сенсі теоретичні напрацювання соціологів спрямовані, у першу чергу, на висвітлення можливих напрямів зміни соціальних відносин у різних сферах суспільного життя під впливом інформаційно-комунікативних технологій. А зусилля дослідників-практиків – на розробку методології моніторингу медіапростору, соціальної та цифрової реальності, а також симбіоз традиційних соціологічних методів і методів цифрової соціології.

Архітектоніка соціальних відносин у сфері цифрової економіки: загальні тенденції

Сьогодні вже можна констатувати той факт, що широке використання цифрових технологій в економіці є цілком виправданим, оскільки відображає логіку прогресивної зміни науково-технічних парадигм. Становлення й розвиток цифрової економіки сприяло зростанню продуктивності праці та підвищенню якості соціальних послуг, спрощенню і прискоренню процесів міжнародної комунікації між бізнес-партнерами, забезпеченню широких можливостей щодо вирішення глобальних проблем сучасності. Концепція «Індустрія 4.0» активно реалізується як на глобальному, державному, регіональному, так і корпоративному рівнях, знайшовши своє відображення у державних програмах і стратегіях бізнесу.

Провідними напрямками цифровізації економіки є:

- *автоматизація бізнес-процесів* за мінімальної участі людини й впровадження *робототехніки*, що суттєво здешевило виробництво товарів/послуг, зробило їх доступнішими, сприяло розвитку вірусного маркетингу;

- створення *Інтернету речей* дозволило не лише змінити

систему управління логістичними мережами у корпораціях, а й оптимізувати муніципальне управління на основі впровадження смарт-технологій у побуті;

-використання *технологій доповненої реальності* розширило можливості вжитку штучного інтелекту, накладаючи на нього цифровий контекст завдяки можливостям «комп'ютерного зору», поява WebAR зробила доповнену реальність доступною до масового споживача у таких сферах, як маркетинг, е-комерція, медицина, освіта, індустрія розваг;

-запровадження *методики віртуальної реальності* у сфері медицини, військового оснащення, машинобудуванні, культурі, освіті, медіа, розвагах дозволило змінити емоційне сприйняття звичних речей, сприяло формуванню нестандартного мислення фахівців цих галузей за рахунок ефекту присутності в інтерактивному світі;

-активного вжитку набули *SD-моделювання* і *SD-друк* у роботі сервісних підприємств, медичному протезуванні для виготовлення технологічно складних виробів, запчастин;

-послугуючись *технологіями машинного навчання та штучного інтелекту*, виробники отримали можливість алгоритмізувати сервісні послуги, які реалізуються чат-ботами (від технічного обслуговування до передбачення поведінки покупців, змін у їхньому житті);

-введення *електронних грошей, криптовалюти* як грошового сурогату, альтернатива готівці і безготівковим коштам, що існують поза межами банківських систем і переміщуються в межах інформаційно-комунікаційних мереж.

До глобальних ризиків розвитку цифрової економіки, фахівці відносять зміни клімату, погіршення екологічної ситуації, поширення пандемій та їх наслідків тощо. Ризики цифровізації соціально-економічних відносин на рівні конкретної країни пов'язані з появою нового типу соціальної нерівності – цифрової, оскільки вигоди від їх використання доступні лише розвиненим економікам. Спостерігається бум у сфері виробництва і споживання інформації,

надмірна концентрація монополістів, які, у свою чергу, гальмують конкуренцію, знижують активність впровадження інновацій, що викликає зворотній ефект.

За даними Data Reportal, у січні 2023 р. аудиторія всесвітньої павутини налічувала 5160 млрд осіб, що становило майже 64,4 % від загальної чисельності населення планети, кількість власників мобільних телефонів сягнула 5440 млрд осіб (68,0 %). Говорячи про точки доступу, зазначимо, що 92,3 % Інтернет-користувачів приєднуються до мережі за допомогою мобільних пристроїв, 65,6 % – стаціонарного комп'ютера чи планшету [39, с. 10]. Відтак, попри те, що забезпечення Інтернетом щорічно зростає, третина населення позбавлена благ цифровізації. Цей цифровий розрив можна спостерігати не лише між окремими країнами, а й всередині них. Так, близько 21 % домогосподарств, що входять до складу найменш забезпечених верств у своїх країнах, не мають доступу навіть до мобільних телефонів, не говорячи про Інтернет. Окремо слід говорити про доступність мережі для різних територіальних спільностей (лише 78,3 % жителів міських і 45,8 % – сільських поселень мають доступ до Інтернету [39, с. 28]). Оскільки цифрова нерівність посилює соціальну і обмежує частину населення в житті суспільства, виникає так зване «цифрове виключення» [51].

Поширення цифровізації детермінує зміни усталеної системи соціально-трудових відносин, ініціює нові ризики і загрози. У першу чергу, йдеться про створення нових вакансій у сфері ІКТ і послуг, проте зворотній бік цього процесу – скорочення зайнятих на виробництві, особливо з-поміж працівників середньої ланки, посилення протиріч між високо- і низькокваліфікованою працею, стагнація розмірів заробітної плати, зростання неповної зайнятості та безробіття, зниження рівня життя, зникнення окремих професій.

Змінюється як робочий день працівників, так і характер трудової діяльності – більш гнучкий графік, віддалена зайнятість, зниження фізичного навантаження, розмиття меж між роботою та особистісним простором, надмірне напруження зорових аналізаторів, збільшення інформаційного навантаження, виникнення «техностресу»

(нездужання, втома внаслідок роботи з гаджетами на роботі і вдома).

Гібридна та віддалена зайнятість стали важливими пріоритетами цифрової трансформації 2021-2022 рр. У майбутньому підприємства будуть отримувати інвестиції від впровадження цих інновацій, проте більшість роботодавців сьогодні готові повернутися до звичного режиму роботи після стабілізації епідемічної ситуації, тому у майбутньому віддалена робота буде скоріше виключенням, ніж нормою.

Як висновок, зазначимо, що мінімізація зазначених ризиків можлива щонайменше за чотирьох умов: 1) забезпечення всезагальної, у тому числі, і цінової доступності Інтернет-послуг (реалізація політики так званої цифрової інклюзії); 2) зміцнення людського та інституційного потенціалу; 3) створення нормативно-правової бази, здатної регулювати конкуренцію, розробку та впровадження цифрових інновацій; 4) сприяння глобальному цифровому співробітництву.

Українська влада взяла курс на цифрові перетворення, затвердивши у 2018 р. Концепцію і План дій щодо розвитку цифрової економіки та суспільства [15]. Їх реалізація спонукала до створення у 2019 р. Міністерства цифрової трансформації [8], а також розробки у 2019-2020 рр. амбітних проектів «Національна стратегія Індустрії 4.0» [10] та «Цифрова адженда України» [16].

Аналізуючи можливості розвитку цифрової економіки в Україні, експерти дійшли висновку, що Україна має усі шанси для здійснення цифрового стрибка [22; 23]. Їх оцінки базувалися, у першу чергу, на зміні місця України у рейтингу глобального інноваційного індексу – у 2016 р. вона посіла 56-у позицію, а у 2020 р. піднялася на 45-у [11]. Україна має усі умови для переходу на більш високий технологічний рівень розвитку: виробляє та використовує інформаційно-комунікативні й цифрові технології; готує висококваліфікованих ІТ-фахівців для обслуговування відновних технологій; поширює технології серед громад і бізнесу, примножуючи креативні індустрії і т. ін. Проте повномасштабна війна зруйнувала усі плани і призупинила розвиток цифрової економіки.

Тренди цифрової взаємодії у політиці та державному управлінні

Державні органи влади усе частіше у своїй діяльності використовують цифрові технології, будуючи довірливі публічні відносини з населенням і бізнесом. Цифрові технології у державному управлінні покликані оптимізувати процес реалізації державно-управлінських рішень, надання адміністративних послуг, формування дієвих механізмів реалізації державної політики у всіх сферах життєдіяльності суспільства. Йдеться, у першу чергу, про забезпечення інтересів усіх суб'єктів адміністративно-управлінського процесу через усунення інформаційних бар'єрів, скорочення числа бюрократичних процедур щодо надання адміністративних послуг і отримання дозвільних документів, мінімізацію фінансових витрат на утримання державно-адміністративного апарату [4].

Важливою складовою реалізації концепції електронного урядування є електронна демократія, яка спрямована на підвищення ступеня участі громадян у процесах управління за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій [5]. Участь громадськості у формуванні та реалізації державної політики забезпечує врахування інтересів кожного, сприяє більшій прозорості та відкритості державного управління, сприяє більш широкому сприйняттю державної політики в суспільстві і виступає гарантом демократичності процесів управління. Це, насамперед, передбачає комплексний підхід до надання державних послуг користувачам в е-форматі й дозволяє не лише відсторонити їх від безпосереднього контакту з державними службовцями (деперсоніфікація), а й забезпечує участь громадян у процесах управління, сприяє зменшенню рівня корупції в органах влади. Сьогодні у більшості країн світу наявний досвід створення державних агенцій електронного урядування, реалізації проєктів прозорості і підзвітності у державному управлінні та послугах, створення цифрових систем ідентифікації особистості для проведення виборів, заповнення електронних декларацій тощо.

Одним з перших кроків у запровадженні цифрових

трансформацій в Україні стало створення у 2016 р. електронної системи публічних закупівель, адміністратора бази даних та модулю аукціонів «Prozorro». В 2019 р. світ побачив державний портал «Дія», його основним призначенням є реалізація права українців на доступ до електронних послуг та інформації про адміністративні й інші публічні послуги. Від початку роботи portalу найпопулярнішим його сервісом стали послуги відкриття, внесення змін та закриття ФОП, який дозволив скоротити процес їх реєстрації у 10 разів. Сьогодні не лише на порталі, а й у мобільному застосунку «Дія» можна отримати доступ до єдиного державного реєстру юридичних осіб, ФОП та громадських об'єднань, державного земельного кадастру, реєстру транспортних засобів та їх власників й т. ін. З 2020 р. на базі portalу створено ідентифікатор електронних цифрових підписів і печаток. Наразі успішно використовуються Дія City, Bank ID, ЕМалятко, Дій Вдома та інші розділи ресурсу. У період пандемії в Дії розміщувалися сертифікати вакцинації [18].

Ще однією тенденцією є розвиток розумних міст (smart-city), створення яких детерміновано як загальносвітовими процесами урбанізації, зростанням кількості населення міст, так і перетворенням міських територій на осередок сучасних інновацій та впровадження інформаційно-комунікаційних технологій [26]. З-поміж наймасштабніших смарт-проектів, що побудовані «з нуля» слід виокремити м. Масдар в ОАЕ, перше у світі підводне місто «Океанська спіраль» у Японії, «Велике місто» поблизу Ченду (Китай), Тяньцзінь Еко Сіті – спільний проект Китаю та Сінгапуру [12].

Основною метою розумного міста є створення міського середовища, що забезпечує високу якість життя його жителів, а також генерує загальне економічне зростання. Тому головною перевагою розумних міст є їх здатність сприяти підвищенню надання послуг громадянам з меншою інфраструктурою та меншими витратами. У межах проєктів розумного міста реалізуються заходи щодо надання муніципальним даним статусу прозорих та доступних, зокрема через створення порталів відкритих даних або мобільного додатку. Це дозволяє мешканцям працювати з даними та розуміти, для чого вони

використовуються. За допомогою програмних продуктів, які розробляються у межах впровадження розумних міст, жителі можуть переглядати енергоспоживання свого будинку, оплачувати рахунки, знаходити ефективний громадський транспорт та ін.

У 2015 р. в м. Київ вперше реалізовано проект «Картка киянина», застосовано мобільний додаток Kyiv Smart City з метою поєднання усіх муніципальних послуг на одній платформі для їх доступності у використанні. Пізніше подібні проекти було запущено у Харкові, Львові, Вінниці, Луцьку, Дніпрі, Одесі та Кривому Розі. Так, у м. Харків було створено наймасштабнішу геоінформаційну систему управління, яка поєднувала інтерактивні локації комунального майна, правил їх забудови, розвитку, інформації про власників і вартість. У м. Львів вперше запроваджено віртуальний туристичний трекінг для пошуку пам'яток, ресторанів, готелів, а також ознайомлення з календарем найближчих цікавих подій. Другою інновацією стало створення Центру управління транспортом, який автоматизовано аналізує дорожній потік і управляє світлофорами, контролює роботу диспетчерів перевізників. У м. Вінниця розроблено сервіс «Цілодобова варта», що відповідає за опрацювання заявок екстрених служб охорони здоров'я, освіти, транспорту та правоохоронних органів [9].

За останнє десятиліття до Міжнародної хартії відкритих даних розумних міст доєдналися фактично усі обласні центри України. До створення міських проєктів цифровізації активно приєднувалися навчальні заклади, представники громадськості, активісти креативної індустрії, які на волонтерських засадах та ентузіазмі сприяли впровадженню інноваційного досвіду європейських міст.

Попри усі наявні переваги щодо запровадження електронного урядування, провідним ризиком є проблема безпеки персональних даних. Масштабований збір інформації загрожує недоторканності приватного життя і безпеці людей не лише в мережі, а й за її межами, крім того нагромадження персональних даних мільйонів людей суперечить всім нормам міжнародного права і є прямою загрозою провідним принципам демократичного співіснування [14].

Надання особистістю персональних даних здійснюється для

отримання необхідних електронних послуг. У більшості випадків під час процедури заповнення типового бланку і згоди на їх обробку не визначається, хто і в який спосіб буде обробляти ці дані. Враховуючи кількість подібних соціальних практик у сучасних електронних сервісах, відстежити їх передачу третім особам фактично не видається можливим, а відтак і належним чином захистити від неправомірного поширення персональної інформації.

Найбільшою базою персональних даних володіють і розпоряджаються державні органи влади, саме тому по відношенню до них висувуються найсуворіші вимоги щодо її зберігання. Проте комерційні структури у цьому сенсі контролювати значно складніше.

З огляду на переваги, персоніфіковане відстеження застосовується правоохоронними органами для пошуку злочинців, надання екстренної медичної допомоги через отримання сигналів сім-карт та визначення геолокації. Масові відстеження пов'язані з формуванням «чорних списків» політичних активістів чи терористів. Розумні відстеження використовуються комерційними компаніями для оптимізації продажів і збільшення прибутків, наприклад, у таргетинговій рекламі.

Пандемія коронавірусу посилила соціальний контроль з боку державних органів за хворими і вакцинованими. Використання роботів у медичних центрах, визначення місця геолокації мобільного телефону хворих, які перебували у зоні карантину, дозволило контролювати соціальні контакти з метою зменшення поширення захворюваності. У цьому контексті межа між повноваженнями влади щодо захисту здоров'я громадян і її зловживанням дуже сумнівна й вимагає додаткового законодавчого регулювання.

Особливу роль у питаннях захисту персональних даних відіграє поширення кіберзлочинності, до провідних провів якої відносять: поширення вірусних програм; хакерські атаки; злами; фішинг; спам; технологічні перебої та ін. За оцінками Cybersecurity Ventures у 2021 р. великі бізнес-компанії кожні 11 секунд піддавалися кібератакам. Щороку у світі фіксується близько 560 млн кіберзлочинів, збитки від яких сягають 100 млрд доларів. Наймасштабнішим злочином є фішинг. При цьому кількість таких

програм-вимагачів у 2021 р. зросла майже у 4 рази, порівняно з попереднім роком, що пов'язано з високим рівнем привабливості персональних медичних даних на кіберзлочинному ринку [44].

Провідною перешкодою на шляху до зниження рівня кіберзлочинності є відсутність висококваліфікованих кадрів. Проте удосконалення механізмів міжнародної взаємодії у сфері кібербезпеки, а також підвищення рівня цифрової грамотності як бізнесу, так і окремих громадян дозволило б оптимізувати дуальні засоби захисту персональних даних, вчасно виявляти кіберзагрози, що, у свою чергу, сприяло б зниженню рівня кіберзлочинності в цілому.

Зміни соціальних взаємовідносин і зв'язків у мережі: особистісний вимір

Лейтмотивом змін у соціальній царині є «переселення» людей в онлайн. У звіті Data Reportal станом на січень 2023 р. визначено, що середньодобовий час перебування користувача в мережі становив 6,5 годин. На перегляд телепередач в Інтернеті користувачі витрачають 3,4 години, спілкування у соціальних мережах – 2,5, читання онлайн-видань – 2,2, прослуховування музики – 1,6, ігрова діяльність – 1,2, листування – 1,0 [39, с. 26]. Користувачі 16-24 років перебувають онлайн 7,2 години на добу, 25-34 роки – 7,0 годин, 35-44 років – 6,5 годин, 45-54 років – 6,0 годин, 55-64 років – 5,3 годин, відповідно [39, с. 43]. Як бачимо, традиційні канали інформування, поступилися соціальним мережам і конвергентним ЗМІ, які супутно задовольняють потреби у комунікації та соціалізації. Аудиторія соціальних онлайн-мереж на початок поточного року налічувала 4760 млрд осіб, що еквівалентно 59,4 % від загальної чисельності населення планети [39, с. 10].

У рейтингу мотивів перебування в мережі інформанти означили: пошук інформації (57,8 % від загальної кількості варіантів відповідей, що були дані респондентами); спілкування з друзями і родиною (53,7 %); читання новинної стрічки (50,9 %); перегляд відео, телешоу, фільмів (49,7 %); пошук лайфхаків, практичних порад (47,6 %);

пошук нових ідей і натхнення (44,3 %); дослідження продуктів і брендів (43,02 %); пошук і прослуховування музики (41,0 %); проведення вільного часу і безцільне «блукання» мережею (41,0 %); освіта і навчальні курси (38,3 %); вивчення можливостей відпочинку, маршрутів мандрів (36,4 %); вивчення проблем здоров'я та харчування (34,7 %); управління фінансами і заощадженнями (33,7); ігри (30,5 %); знайомства, нові контакти (29,0 %); питання бізнесу (28,9 %) [39, с. 63]. Найвідвідуванішими сайтами є: чати і месенджери (94,8 % від загальної кількості варіантів відповідей, що були дані респондентами); соціальні мережі (94,6 %); пошукові сервіси (81,8 %); шопінг, об'яви (76,0 %); карти, паркування, сервіси локації (55,0 %); електронна пошта (48,9 %); музика (46,3 %); новини (41,4 %); погода (41,1 %); розваги (39,7 %); ігри (34,3 %); послуги мобільності – покупка квитків, прокат авто, байків, велосипедів і т. д. (29,0 %); банківські і страхові послуги (27,7 %); спорт (26,4 %); мандри (25,0 %); здоров'я і фітнес (24,1 %); освіта (23,8 %); їжа на виніс та доставка (23,6 %) [39, с. 65]. Статистичні показники розвитку українського сегменту Інтернету відбивають усі світові тренди, зокрема щодо функціонального призначення мережі.

Означений перелік мотивів Інтернет-діяльності засвідчує той факт, що переважна більшість користувачів використовує потенціал мереж для інформування та комунікації. Сьогодні Інтернет є найбільш доступним, оперативним і дешевим джерелом інформування. А комунікація у соціальних мережах є привабливим засобом втечі від реальності за рахунок анонімності, відчуття відносної безпеки.

Поява Інтернету дозволила суттєво розширити соціальний капітал, створивши нові форми взаємодії, емоційної підтримки. Такі тенденції сприяли становленню суспільства «сконцентрованого на собі», посилюється індивідуалізм особистості, її автономність, особливо у період карантинних обмежень, коли життєвий простір зосередився вдома, а спілкуванням у месенджерах, соціальних мережах витіснило особистісні контакти. Це суспільство, в якому способи встановлення нових зв'язків і системи очікувань матеріалізувалися у віртуальному медіапросторі, базуючись не лише на індивідуальному, а й на

колективному досвіді.

Сьогодні найбільшою з-поміж соціальних мереж є Facebook, вона налічує 2,958 млн учасників, серед інших – Youtube (2,514), Whatsapp (2,000), Instagram (2,000), Wechat (1,309), TikTok (1,051), Facebook Messenger (0,931), Douyin (0,715), Telegram (0,700), Twitter (0,556) тощо [39, с. 182]. Рейтинг популярних соціальних мереж, сформований на основі вподобань українців, збігається зі світовим.

Зростання числа мереж та їх учасників спричиняє мережевий ефект (network effect), що являє собою зростання споживчої цінності мережі з огляду на збільшення її масштабу та внутрішніх зв'язків. У цифровому світі людина здобуває новий тип автономії, де, на відміну від традиційної соціальної дійсності, вона не реалізує свої можливості через приналежність до соціуму, а сама поширює та постійно змінює свої зв'язки.

В Інтернет-просторі особистість здобуває низку нових соціальних ролей і статусів, будучи учасником одночасно кількох різних соціальних онлайн-спільнот, як закритих чи відкритих, загальнодоступних, професійних або авторських, освітніх, торговельних, розважальних і т. ін. Саме тому проблема особистісної та соціальної ідентифікації звучить по-новому, оскільки традиційні механізми розпізнавання втрачають свою актуальність в них.

Завдяки можливості асинхронного спілкування користувач мережі отримав здатність впливати на час, відтермінуючи комунікацію у часі й просторі. Переплетення соціальної дійсності й віртуальної реальності спричинило фрагментарність суспільства і особистості, як наслідок, втрати останньою її суб'єктності. Анонімність та фактична відсутність норм мережевого спілкування породила дестабілізаційний ефект у поведінці, мотивації вчинків особистості, поставивши від загрозу звичний соціальний порядок. Обсяги комунікації повсякчас збільшуються, а обмежені фізіологічні можливості людського сприйняття роблять інформування поверхневим. Отримані дані не фіксуються у пам'яті на тривалий час, а споживання інформації стає схожим на поглинання фаст-фуду – швидко, доступно, «калорійно» (забагато), не корисно. Цифрова людина не використовує усі обсяги своєї пам'яті, довіряючи

зовнішнім носіям, а більшу частину інформації взагалі не запам'ятовує, завжди маючи можливість знайти її в мережі. Відтак, у цифровому суспільстві масового поширення набули деградація розумових здібностей, зниження інтелектуальної активності, погіршення психічного здоров'я, зростання рівня агресії тощо.

Ідентичність визначається кількістю і якістю контенту, який продукується та споживається особистістю в мережі. Так, за даними статистики, щоденно в блогах публікується 7,5 млн повідомлень [39]. Процес споживання різного контенту, у тому числі «мережевого сміття», рутинізується, модифікуючи звичний уклад життя і формуючи залежність від Інтернету. Згідно з результатами опитування американських користувачів мережі, 48 % респондентів вважають себе у певній мірі залежними від цифрових пристроїв [33].

Комунікації в Інтернет-просторі мають переважно гетерогенний, вертикальний характер, порушується звична ієрархічна структура соціальної взаємодії, спостерігається дифузія контактів за рахунок стирання меж публічного і приватного простору, актуалізується екзистенційна нестійкість та невизначеність відносин, оскільки як швидко ці спільноти створюються, так же швидко і розпадаються. Інтернет-користувачі згруповані у соціальних мережах чи месенджерах за характером своєї діяльності. Ці соціальні спільноти мобільні, контактні, здатні до солідаризації, короткотермінової кооперації. Міжособистісна взаємодія всередині цих спільнот вирізняється оперативністю, що дозволяє швидко, дешево і комфортно сповіщати всіх її учасників. Більша частина інформації, яка споживається, продукується самим учасниками взаємодії.

Філологи зауважують, що в мережі мова набуває важливого інструментального характеру. Інтернет-комунікація здійснюється трьома мовами – природною, штучною та вторинною. Природна мова використовується як в офлайн, так і в онлайн житті. Проте в Інтернеті вона стає більш примітивнішою за рахунок використання елементів антиграматики (наприклад, замість «привіт» часто вживається «превет»), скорочення (замість «дякую» використовується коротке «дяк»), сленгових висловів. Штучна мова передбачає використання гіпертекстових посилань для підготовлених користувачів. Натомість,

вторинна мова насичена візуалізованими складовими – мемами, емодзі, «гіфками» та ін. Успішність адаптації та ідентифікації комуніканта в мережевому просторі напряду залежить від швидкості засвоєння цих мов [24].

Перша хвиля інформаційних викликів, з якими зіштовхнулася світова спільнота у соціальних онлайн-мережах, пов'язана з поширенням пандемії Covid-19. Комунікативний потенціал віртуальних мереж почав активно використовуватися державними органами влади для інформування про поширення хвороби та можливі засоби захисту. Це дозволило, у першу чергу, налагодити новий канал комунікації між владою і населення для контролю за перебігом інфодемії. Проте, негативним наслідком стали маніпуляції зі статистичними даними щодо рівня захворюваності, контроль за обов'язковою вакцинацією, що спричинили негативні реакції громадськості (від вияву роздратування, незадоволення, недовіри до формування рухів антивакциаторів).

Друга хвиля змін функціонального призначення віртуальних соціальних мереж детермінована початком повномасштабної війни в Україні. Завдяки їх ресурсу відбувалося інформування світової громадськості про перебіг війни, поширення актів руського тероризму, оприлюднення фото-, відеофактів злочинів, вчинених країною-агресором. Не менш важливими стали поширення практик волонтерства, створення мереж підтримки (фінансової, соціальної, психологічної та ін.). Особливо слід відмітити можливості соціальних онлайн-мереж щодо популяризації національних ідей, поширення української культурної спадщини. Зокрема, красномовним є той факт, що у 2008-2010 рр. на початку зародження української складової соціальних мереж та блогосфери, їх україномовна частина становила не більше чверті, то сьогодні майже 100 % цей сегмент перетворився на суто український.

Провідним ризиком цього періоду стало посилення проявів інформаційної гібридної війни, особливо на окупованих територіях України. Зокрема, лідери громадської думки у Херсонській, Запорізькій областях, що прагнули надати публічного розголосу актам жорстокості російської армії, були заблоковані через

висвітлення «насильницького» контенту, переслідувалися окупаційною владою, піддавалися тортурам. Керівництво кампаній Google та Meta виявилось не готовим до врегулювання питань воєнного контенту, агресивної роботи російських-ботів.

Узагальнюючи, зауважимо, що Інтернет став невід'ємною і відносно автономною складовою суспільного простору, проте функціонує поки що поза межами правового регулювання. Основною проблемою є відсутність правосуб'єктності, а відтак і ефективних механізмів контролінгу. Усі заходи по мінімізації цифрових ризиків, що реалізуються сьогодні на рівні держав чи окремих сфер життєдіяльності, будуються на засадах компенсації їх можливих негативних наслідків. З іншого боку, добровільність використання технічних засобів породжує ряд етичних проблем і ставить під загрозу правове регулювання цього процесу, оскільки це стосується прав і свобод конкретної особистості й може стати перешкодою на шляху технічного прогресу, суспільної користі використання ІТ-технологій. Тож постає питання необхідності переосмислення людиною способів взаємодії з Інтернетом як продуктом її власної творчості.

Інновації у духовній складовій соціальних відносин

Впровадження ІТ-технологій у медицині спричинило «монетизацію» досвіду в цій сфері і дозволило їй стати прибутковою як у соціальному, так й економічному плані. Людина стала біо-техно-соціальною істотою, для якої відкриті можливості зміни параметрів життєдіяльності (подовження тривалості життя, використання лікарських препаратів для збільшення обсягу пам'яті, генна інженерія, клонування, вживлення чіпів і контроль функціонування окремих органів, покращення тілесної будови організму через імплантування, необмежені простором та часом можливості і т. ін.), що створює умови для саморозвитку і самовдосконалення.

Цифровізація створює не лише небачені раніше можливості людського прогресу, а й породжує та посилює ризики нестабільності. Перший із них пов'язаний з неможливістю контролювати розвиток

штучного інтелекту, що актуалізує необхідність регламентації взаємовідносин між робототехнікою і людиною. Адже майбутнє суспільство може стати трансгуманістичним, для якого властивий перехід від людського до постлюдського (від біосоціального до біо-техно-соціального). Людині-кіборгу (постлюдині) властивий високий рівень адаптивності до непередбачуваного, ризикованого оточуючого світу за рахунок покращення тілесної організації. Природна гендерна ідентичність людини замінюється андрогінністю постлюдини. Постлюдина має декілька «Я» через одночасне існування у кількох вимірах – персоніфікованій соціальній дійсності і анонімній віртуальній реальності безлічі соціальних мереж [7].

Система цінностей сучасної людини базується на здатності будувати взаємовідносини задля ефективної цифрової комунікації, у першу чергу, йдеться про ресурси – соціально-комунікативні (soft-skills) та цифрові (digital-skills) навички. Такій людині не властива емпатія, дружбу для неї замінили чисельні підписники та їх вподобайки, любов – порнографія й т. ін. Сенс її життя фактично зводиться до особистісного успіху, мережевого визнання.

Предметним полем формування нових цінностей є культура і освіта. Культура цифрового суспільства зберігає здобутки попередніх поколінь і продукує нові. Більшість артефактів культурної спадщини сьогодні підлягають оцифруванню – створюються електронні каталоги найбільших архівів, музеїв, бібліотек, розробляються цифрові експозиції галерей, у цифровий формат переводяться рукописи, стародруки, мапи, креслення тощо. Відтак вони стають доступнішими для загалу завдяки мережі Інтернет, культура у такий спосіб інтегрується і глобалізується.

Мережеві можливості сприяли розвитку нових культурних ринків: для музичної індустрії – передплата потокової музики, продаж копій; для театрів – показ вистав онлайн; для аудіовізуальних індустрій, зокрема, кінематографу – створення спецефектів, отримання відео «за запитом», перегляд у відтермінованому режимі часу; для ігрової індустрії – екранізація за рахунок додатків смартфонів, підключення на засадах передплати оновлень; для бібліотек – безкоштовний/платний доступ до електронних ресурсів;

для музеїв і галерей – створення віртуальних мобільних додатків, 3D-експозицій [39]. Під впливом інформаційно-комунікативних технологій виникають гібридні та нові види мистецтва (наприклад, відео-арт, комп'ютерна графіка, анімація, електронна музика й т. д.). Також Інтернет простір породжує нові форми усної народної творчості – кіберфольклор (*computer folklore, virtual folklore, e-folklore, digital folklore*), що складають бесіди в чатах, форумах, пости в блогах, меми та ін. З-поміж цифрових ризиків культурної сфери слід означити поглиблення культурної нерівності на тлі доступу до мережі, адже через брак коштів, інфраструктури, часу та персоналу далеко не всі сектори культури підлягають цифровізації.

Наука і освіта повинні прогнозувати майбутні тренди, тому у своєму розвитку мають випереджати технічний прогрес, змінювати свої технології та зміст формування компетенцій швидше, ніж виникає на те запит суспільства.

Сьогодні трансформації системи освіти спричинені необхідністю підготовки креативного, надінтелектуального фахівця, здатного до активної взаємодії з оточуючим світом, критичного аналізу, прийняття нестандартних рішень з використанням інноваційних цифрових технологій, створених ним самим. Його базові компетенції, були визначені Радою Європи ще наприкінці 1990-х рр. як: здатність до автономної дії (самостійність, ініціативність); уміння використовувати інструменти, включаючи фізичні, соціокультурні засоби, зокрема комп'ютер, мову і т. ін.; навички функціонування у неоднорідних соціальних спільнотах (толерантність, готовність взаємодії з різними людьми); політична і соціальна компетентність (вирішення конфліктних ситуацій, участь у громадянських ініціативах); критичне ставлення до інформації у ЗМІ і рекламі; здатність навчатися протягом життя [53]. Новим у сучасній системі освіти є підхід організації навчального процесу – студентоцентрованого, де взаємодія між викладачем і студентом відбувається в межах гуманістичної педагогіки співробітництва. Провідним ризиком у системі освіти є зниження мотивації студентів до процесу навчання, як наслідок – неорганізованість і безініціативність [17].

Найгостріше у цифрову еру постає питання зміни соціальних відносин у релігійній сфері. Представники духовенства, які до визначеного моменту категорично засуджували запровадження технічних інновацій мережевого суспільства за їх руйнівний вплив на усталені ієрархічні структури соціуму та духовний світ особистості, сьогодні розглядають його як інструмент євангелізації, ефективний засіб релігійної комунікації, що повною мірою вписується у тенденції світських мас-медіа. У цьому сенсі переломним моментом став період пандемії, а пізніше російсько-української війни. Спочатку актуалізувавши дискусії щодо дотримання церквою карантинних обмежень, пізніше російської пропаганди в стінах храмів [20]. Оскільки процес трансформації цієї складової духовного життя триває, оцінювати можливі ризики й визначати можливі шляхи їх мінімізації вкрай проблематично.

Отже, оцифрування духовної сфери означає нівелювання суто людських цінностей, пов'язаних з моральними, етичними і релігійними ідеалами. Цифровізація розриває зв'язки людини з духовним світом. Можливість одночасного перебування у онлайн/офлайн світі, роздвоює особистість. Перший шлях для неї – збереження своєї ідентичності, орієнтація на духовність та загальнолюдські цінності, в яких викарбовано людськість, збереження суб'єктності, координація діяльності у віртуальній і соціальній реальності, а також підтримка цілісності. Натомість, другий – трансформація тілесного і духовного задля нового існування цифрової людини. Інтеграція соціальної й віртуальної дійсності спонукає особистість до прийняття нестандартних рішень у незвичних умовах життєдіяльності.

Висновки

Інформаційно-комунікативні технології та цифрові інновації, поширюючись повсюди, кардинально змінили спосіб життя, роботи, спілкування за відносно короткий (в історичному аспекті існування людства) проміжок часу. Змін зазнали усі компоненти якості життя: благополуччя, трудова зайнятість, стан здоров'я, освіти, соціальні

зв'язки, навколишнє середовище, можлива участь й управління громадянським суспільством. Поряд із новими можливостями цифрові технології несуть із собою неминучі ризики. Перед соціологами, які вивчають проблеми становлення та функціонування цифрового суспільства, постає виключно важливе завдання розробки нових інструментів аналізу наслідків цифрової трансформації як на рівні конкретної особистості, так і суспільства в цілому, зокрема в умовах війни. Ризики цифровізації різноманітні за своєю природою, оскільки проникають у всі сфери людського буття (економічну, соціальну, політичну, духовну), й надзвичайно масштабні, через те, що 2/3 від населення планети щодня більшу частину доби проводять у мережі. Й оскільки нівелювати їх усі неможливо, так само як і призупинити науково-технічний прогрес, то принаймні варто спробувати максимально мінімізувати вплив негативних наслідків.

Початок російсько-української війни змінив терміни реалізації цифрової трансформації українського суспільства з короткострокових на невизначені. Від початку озброєної агресії населення країни потерпає від масштабних перебоїв з підключенням світла і доступу до мережі Інтернет, внаслідок масованих обстрілів і руйнування енергетичної інфраструктури, яка була основою стійкого розвитку та необхідною передумовою розвитку цифрової економіки України. Проте слід зазначити, що саме завдяки позитивним зрушенням у процесах цифровізації, що спостерігалися протягом останніх років, державним органам влади вдалося швидко налагодити кризову комунікацію із громадянами, вчасно надавати соціальні послуги внутрішньо- і зовнішньопереміщеним особам, які постраждало від навали рашистської орди.

Досвід пандемії призвичаїв українців до дистанційного формату роботи і навчання, тому попри війну багатьом підприємствам і організаціям швидко вдалося відновити свою роботу, адаптуватися до нових реалій військового часу. Але міграція і військова служба спричинили нестачу ІТ-фахівців, що, у свою чергу, також стало об'єктивним чинником гальмування цифрових трансформацій.

Залишається сподіватися і вірити, що, *по-перше*, завершення війни, *по-друге*, повернення українців додому, *по-третє*, політична

та соціально-економічна допомога країн-партнерів у межах організації економічного співробітництва і розвитку дозволить українському суспільству відновити свій потенціал й реалізувати перспективні плани з укріплення, відновлення та подальшого розвитку цифрового простору.

Список використаних джерел

1. 2021 року українські ІТ-фахівці почали заробляти більше завдяки іноземцям. *Фокус*. 16 грудня 2021. URL : <https://focus.ua/uk/digital/500782-v-2021-godu-ukrainskie-it-specialisty-nachali-zarabatyvat-bolshe-blagodarya-inostrancam> (дата звернення: 23.01.2023).

2. Бірюкова М. В. Мобільні месенджери як технології сучасної self-взаємодії у фокусі цифрової соціології. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Серія: Політологія. Соціологія. Право. 2019. № 4. С. 8-12. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKPI_soc_2019_4_3 (дата звернення: 23.01.2023).

3. Бойко Н. Інтернет як соціальний ресурс демократизації сучасного українського суспільства : монографія. Київ : Інститут соціології НАНУ, 2020. 256 с.

4. Бондарчук Н. В. Взаємодія органів публічної влади та громадянського суспільства в умовах цифровізації. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2022. Вип. 28. С. 36-39.

5. Інструменти е-демократії у містах України. Інформаційно-аналітичний довідник / за ред. С. Лобойка, М. Находа, Д. Хуткого. Київ, 2017. 58 с. URL : <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/50/2017--.pdf> (дата звернення: 21.01.2023).

6. Кислова О. Н. Быть или не быть цифровой социологии? *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2013. № 1045. С. 9-15.

7. Левченко Є. В. Постлюдина та постлюдство: особливості

прояву. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2015. Вип. 60. С. 152-161. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpqgvzdia_2015_60_16 (дата звернення: 21.01.2023).

8. Міністерство цифрової трансформації України : офіційний сайт. URL : <https://thedigital.gov.ua/ministry> (дата звернення: 23.01.2023).

9. Мураєв Є. В. Український досвід впровадження концепції смарт-міст: основні досягнення та проблеми. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2020. № 2. С. 91–96. URL : <http://journals.khnu.km.ua/vestnik/?p=843> (дата звернення: 23.01.2023).

10. Національна стратегія Індустрії 4.0. *Асоціація підприємств промислової автоматизації України*. 2019. URL : <https://mautic.appau.org.ua/asset/42:strategia-rozvitku-4-0-v3pdf> (дата звернення: 21.01.2023).

11. Оdotюк І. В. Розвиток цифрової економіки в Україні: підсумки імплементації прискореного сценарію та перспективні заходи розбудови інноваційної інфраструктури. *Ефективна економіка*. 2020. № 11. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8332> (дата звернення: 21.01.2023).

12. Панасюк Т. Смарт-міста, які довели, що майбутнє вже настало (фото, відео). 10.07.2022. Magazine «Pay Space». URL : <https://psm7.com/uk/technology/5-gorodov-dokazali-budushhee-nastupilo.html> (дата звернення: 21.01.2023).

13. Питання Єдиного державного веб-порталу електронних послуг та Єдиного державного порталу адміністративних послуг: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.12.2019 р. № 1137. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1137-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 25.01.2023).

14. Посібник з європейського права у сфері захисту персональних даних. Київ : К.І.С., 2015. 115 с.

15. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації. *Верховна Рада України. Законодавство*

України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 21.01.2023).

16. Проект Цифрова адженда України – 2020 («Цифровий порядок денний» – 2020) Концептуальні засади (версія 1.0). URL : <https://ucci.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf> (дата звернення: 21.01.2023).

17. Рущенко І. П., Калашнікова Л. В. Освітні загрози та ризики у студентському середовищі: аналіз результатів якісного соціологічного дослідження. *Габітус: науковий журнал*. 2021. № 23. С. 43-49.

18. Сидоренко Н. О. Державний портал «Дія» – шляхи удосконалення сфери надання адміністративних послуг. *Наукові перспективи* (Серія «Державне управління», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Медицина», Серія «Педагогіка», Серія «Психологія»). 2021. № 9 (15). С. 227-238. URL : <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/480/483> (дата звернення: 22.01.2023).

19. Україна 2030Е – країна з розвинутою цифровою економікою Український інститут майбутнього. 2018. URL : <https://strategy.uifuture.org/kraina-z-rozvinutoyu-cifrovoyu-ekonomikoyu.html> (дата звернення: 21.01.2023).

20. Українське християнство в цифровому світі: виклики та перспективи / За ред. А. Смирнова. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2022. 286 с.

21. Федак М. Підготовка аналітичного звіту по реалізації стратегії Індустрії 4.0. 21 лютого 2022. *Асоціація «підприємств промислової автоматизації України»*. URL : <https://appau.org.ua/publications/pidgotovka-zvitu-po-strategiyi-industriyi-4-0/> (дата звернення: 24.01.2023).

22. Цифрова економіка: тренди, ризики та соціальні детермінанти / Від. ред. О. Пишуліна. Київ : Центр Разумкова, Вид-во «Заповіт», 2020. 274 с. URL : https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_digitalization.pdf (дата звернення: 21.01.2023).

23. Цифрові трансформації в Україні: чи відповідають вітчизняні

інституційні умови зовнішнім викликам та європейському порядку денному? Чернігів : Поліський фонд міжнародних та регіональних досліджень, 2020. 76 с. URL : http://eap-csf.org.ua/wp-content/uploads/2021/04/Research_DT_PF_WG2_ua-1.pdf (дата звернення: 21.01.2023).

24.Чемеркін С. Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси. Київ : НАНУ, Інститут української мови, 2009. 240 с. URL : http://ndiu.org.ua/book/chemerkin_book.pdf (дата звернення: 23.01.2023).

25.Черноус Л. С. Інституціоналізація Інтернет у сучасному українському суспільстві: автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04. Запоріжжя, 2011. 20 с.

26.Чукот С. А. Смарт-сіті чи електронне місто: сучасні підходи до розуміння впровадження е-урядування на місцевому рівні. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 13. С. 89-93.

27.Щербина В. М. Образи інформаційного суспільства: соціологічний вимір. Київ : Агентство «Україна», 2006. 246 с.

28.Barth S., Jong M.D. T. de. The privacy paradox – Investigating discrepancies between expressed privacy concerns and actual online behavior – A systematic literature review. *Telematics and Informatics*. 2017. Vol. 34. Iss. 7. Pp. 1038-1058. URL : <https://doi.org/10.1016Zj.tele.2017.04.013> (date accessed: 12.01.2023).

29.Brynjolfsson E., McAfee A. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. New York: W. W. Norton&Co, 2014. 306 p.

30.Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. Vol. I. *The Rise of the Network Society*. Oxford: Wiley-Blackwell. 2010. 624 p.

31.Couldry N., Mejias U.A. Data Colonialism: Rethinking Big Data's Relation to the Contemporary Subject. *Television and New Media*. 2019. Vol. 20. Iss. 4. Pp. 336-349.

32.Daniels J., Gregory K., Cottom T. M. Digital sociology. *Mini Conference, organized in conjunction with the Eastern Sociological Society meetings*. 27-28 February 2015.

33.Digital device addiction among users in the United States.

September 2022. URL : <https://www.statista.com/statistics/1343695/us-users-addiction-digital-devices/> (date accessed: 23.01.2023).

34. Digital Sociology: Critical Perspectives / K. Orton-Johnson, N. Prior (ed.). UK : Palgrave Macmillan, 2013. 249 p.

35. Dufva T., Dufva M. Grasping the future of the digital society. *Futures*. 2019. No 3. Pp. 17-28.

36. Elliott A. Automated mobilities: From weaponized drones to killer bots. *Journal of Sociology*. 2019. 55 (1). Pp. 20-36. URL : <https://doi.org/10.1177/1440783318811777> (date accessed: 23.01.2023).

37. Fussey P., Roth S. Digitizing Sociology: Continuity and Change in the Internet Era. *Sociology*. 2020. 54 (4). Pp. 659-674.

38. IFACCA: Культура в цифрову добу Український фонд культурних досліджень. 5 листопада 2020. URL : <https://uaculture.org/texts/ifacca-kultura-v-czyfrovu-dobu/> (дата звернення: 21.01.2023).

39. Kelm S. Digital 2023: Global overview report. *DataReportal*. 26 January 2023. URL : https://datareportal.com/reports/digital-2023-global-overview-report?utm_campaign=Digital_2023&utm_content=Article_Hyperlink&utm_medium=Partner_Article&utm_source=Global_Digital_Reports (date accessed: 23.01.2023).

40. Kitchin R. The data revolution: Big Data, open data, data infrastructures and their consequences. London: Sage Publ., 2014. 238 p. URL : <https://doi.org/10.4135/9781473909472> (date accessed: 22.01.2023).

41. Kuzior A., Lobanova A. Tools of Information and Communication Technologies in Ecological Marketing under Conditions of Sustainable Development in Industrial Regions (Through Examples of Poland and Ukraine). *Risk Financial Manag.* 2020. 13 (10). 238. URL : <https://doi.org/10.3390/jrfm13100238> (date accessed: 22.01.2023).

42. Lobanova A., Kuzior A., Zoska Y., Viznytsia Y., Kochmanska A., Komarova O. The needs of intelligent information and media education for students of higher education institutes: the sociological aspect. *In International Conference on New Trends in Languages, Literature and Social Communications (ICNTLLSC 2021)*.

Atlantis Press. 2021. URL : <https://doi.org/10.2991/assehr.k.210525.026> (date accessed: 19.01.2023).

43.Lupton D. Digital sociology. New York: Routledge, 2014. 236 p. URL : <https://doi.org/10.4324/9781315776880> (date accessed: 18.01.2023).

44.Morgan S. Cybersecurity Almanac: 100 Facts, Figures, Predictions And Statistics. *Cybercrime Magazine*. 19 January 2022. URL : <https://cybersecurityventures.com/cybersecurity-almanac-2022/> (date accessed: 23.01.2023).

45.Negroponte N. Being Digital. New York: Vintage, 1996. 272 p.

46.Nissenbaum H. Privacy in Context Technology, Policy and the Integrity of Social Life. Redwood City, CA: Stanford University Press, 2009. 304 p. URL : <https://doi.org/10.1515/9780804772891> (date accessed: 16.01.2023).

47.Rainie L., Wellman B. Networked: the new social operating system. Cambridge, 2012. 358 p.

48.Selwyn N. What is Digital Sociology? Cambridge, UK: Polity Press, 2019. 152 p.

49.Thrift N. The «Sentient City» and What it May Portend. *Big Data and Society*. 2014. Vol 1(1). Pp. 1-21.

50.Urry J. Mobile Sociology. *British Journal of Sociology*. 2000. Vol. 51. № 1. January/March. Pp. 185-203.

51.Van Deursen, A., Helsper, E., Eynon, R., Van Dijk, J. The compoundness and sequentiality of digital inequality. *International Journal of Communication*. 2017. No 11. Pp. 452-473. URL : <https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/5739> (date accessed: 20.01.2023).

52.Wachal R. Humanities and computers: A personal view. *The North American Review*. 1971. 256 (1). Pp. 30-33.

53.Walo H. Key competencies for Europe. *Report of the Symposium Berne, Switzerland 27-30 March, 1996*. Council for Cultural Cooperation (CDCC) aSecondary Education for Europe. Strasburg, 1997.

54.Wynn J. R. Digital sociology: emergent technologies in the field and the classroom. *Sociological Forum*. 2009. 24 (2). Pp. 448-456.

Алла Лобанова, Александра Кузіор

РЕСУРСНА ОЩАДЛИВІСТЬ ЯК ІНСТРУМЕНТАЛЬНА ЦІННІСТЬ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація

У науковій роботі проаналізовано одну з найважливіших проблем сучасного інформаційного суспільства – ресурсну ощадливість (ресурсозбереження). Розмежовано поняття «ощадливість», «заощадження», «ресурси», «ресурсозбереження», «ресурсоощадливість» та з'ясовано їх етимологію. Проаналізовано теорії щодо ощадливості та заощаджень, які існують в економічній науці, на основі чого виявлено основні наукові підходи (економічний, соціологічний, психологічний та культурологічний) до дослідження ресурсної ощадливості. Виявлено зміст, сутність, структуру та етапи ресурсної ощадливості як соціально-економічного явища та соціально-економічного процесу. Акцентовано увагу на основних особливостях ресурсозбереження в умовах сталого розвитку і в умовах російсько-української війни. Окреслено основні шляхи формування ощадливого виробництва та ощадливого повсякдення. Наголошено на необхідності формування в сучасних умовах культури заощадження (lean-культури) як нового підходу до споживання та розумних потреб. Обґрунтовано наукове положення про ресурсоощадливість як інструментальну цінність інформаційного суспільства, без якої неможлива реалізація доктрини сталого розвитку і розумний розвиток людства.

***Ключові слова:** інвайронментальна соціологія, інформаційне суспільство, цінність, сталий розвиток, ресурсозбереження, ресурсоощадливість.*

Annotation

The scientific work analyzes one of the most important problems of the modern information society – resource thrift (resource conservation). The concepts of "thrift", "savings", "resources", "resource conservation", "resource conservation" are delimited and their etymology is clarified.

Theories on frugality and savings that exist in economic science are analyzed, on the basis of which the main scientific approaches (economic, sociological, psychological and cultural) to the study of resource thrift are identified. The content, essence, structure and stages of resource frugality as a socio-economic phenomenon and socio-economic process are revealed. Attention is focused on the main features of resource conservation in the context of sustainable development and the Russian-Ukrainian war. The main ways of forming economical production and economical everyday life are outlined. The need for the formation of a culture of savings (lean-culture) in modern conditions as a new approach to consumption and reasonable needs is noted. The scientific position on resource conservation as an instrumental value of the information society, without which it is impossible to implement the doctrine of sustainable development and reasonable development of mankind, is substantiated.

Key words: *environmental sociology, information society, value, sustainable development, resource conservation, resource efficiency.*

Вступ

Людство увійшло в період понад необхідного обсягу використання природних ресурсів, зокрема корисних копалин, прісної води, лісів, флори та фауни. Масштаби нераціонального використання природних ресурсів досягли нечуваних обсягів, що загрожує виживанню людської цивілізації. Підтвердженням цього є реальні факти, які змушують задуматися над цією проблемою. Так, наприклад, підраховано, що одна людина за своє життя на побутові речі використовує деревини з близько 200 дерев; тільки у виді сірників жителі нашої планети щорічно спалюють 1,5 млн кубометрів деревини; кожна людина на Землі за рік використовує 1,5 млн літрів води; а на кожного жителя одного великого міста-мільйонника в середньому за рік приходиться 300-320 кг сміття, у країнах Західної Європи – по 150-300 кг, у США – по 500-600 кг; кожен городянин у США за рік викидає 80 кг папера, 250 металевих банок, 390 пляшок [9].

Промислове виробництво останніми десятиліттями у частині

використання природних ресурсів набуло також загрозливого характеру. Про це свідчить доповідь ООН-Довкілля «Глобальна екологічна перспектива 2019», яка була підготовлена Міжнародною групою із ресурсів у процесі вивчення тенденцій в галузі природних ресурсів та їх споживання, починаючи з 70-х років ХХ століття. В основних висновках цієї доповіді зокрема зазначається, що, *по-перше*, з 1970 року видобуток ресурсів збільшився більш ніж утричі, включаючи п'ятикратне збільшення використання нерудних матеріалів і на 45 % збільшилося використання викопних видів ресурсів; *по-друге*, видобуток і переробка матеріалів, палива і продовольства створює половину глобальних викидів парникових газів і є причиною втрати понад 90 % біорізноманіття та навантаження на водні ресурси; *по-третє*, до 2060 року глобальне використання матеріалів може подвоїтися і становити 190 млрд тонн (поточний показник – 92 млрд), а викиди парникових газів можуть збільшитися на 43 % [18]. Ще однією галуззю, яка споживає значну кількість ресурсів, є будівельна промисловість, що стрімко розвивається в сучасному світі. Найуживанішим будівельним матеріалом у світі і одночасно потужним джерелом утворення парникових газів є цемент – ключова складова бетону, який (згідно з нещодавно опублікованою доповіддю Чатем-Хаус) створює майже 8 % викидів вуглекислого газу. Процес виробництва бетону та глини (для цегли) включає енергомісткі процеси видобутку сировини, його транспортування і забезпечення джерел палива для нагріву печей. Будівельний пісок також видобувається нестійкими темпами, нерідко переважаючи його реальні потреби.

Загрозливою залишається проблема питної води. За прогнозами вчених, до 2025 року дві третини населення Землі відчуватимуть нестачу чистої води. Багато країн вже досягли граничних можливостей водокористування: споживання прісної води за останні півстоліття потроїлося. Понад 1 млрд людей на планеті не мають доступу до чистої питної води і ще 2,6 млрд відчують нестачу води для потреб гігієни.

«Видобуток матеріалів є головною причиною зміни клімату і втрати біорізноманіття – проблеми, яка лише посилиться, якщо світ

не зробить термінових і системних реформ у галузі використання ресурсів», – застерігає Ніклас Хладберг, фахівець ООН-Довкілля зі зміни клімату [18].

Отже проблема дефіциту природних ресурсів, зокрема води є очевидною і загрозливою. Адже нераціональне природокористування призводить до виснаження (і навіть зникнення) природних ресурсів. Якщо продовжувати нераціональне природокористування, то незабаром джерела природних ресурсів просто спустошаться, що призведе до загибелі цивілізації й усього світу. А відтак виникає гостра потреба у пошуку і застосуванню інноваційних та ефективних технологій заощадження ресурсів, зокрема і енергетичних [13].

Світовим трендом останні п'ятдесят років є концепція сталого розвитку, яка спрямована на зміну стосунків людини і природи задля розширення можливостей економічного зростання та на створення скоординованої глобальної стратегії виживання людства. Основною метою цієї стратегії є збереження і відновлення природних ресурсів у масштабах, необхідних для повернення спільнот до меж господарської місткості біосфери.

Як відомо, термін «сталий розвиток» (sustainable development) вперше сформулювала прем'єр-міністерка Норвегії Г.-Х. Брундланд у звіті «Наше спільне майбутнє», який було підготовлено для ООН і опубліковано Міжнародною комісією з навколишнього середовища і розвитку у 1987 р. Вона визначала його як «розвиток, який задовольняє потреби теперішнього часу, проте не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби» [17, с. 626]. У цьому визначенні чітко виявилася стурбованість про майбутнє покоління, яке у спадок від покоління теперішнього може отримати забруднене повітря, збіднілі природні ресурси і знешкоджені географічні ландшафти. Більш того Г.-Х. Брундланд примусила людство не тільки звернути увагу на її занепокоєність ставленням до природного середовища, але й дослухатися до її меседжу, в якому пролунав заклик до пошуку спільних шляхів збереження довкілля шляхом зрівноваженого, а не прискореного і нищівного використання суб'єктами господарювання природного середовища. Відповіддю на її меседж і стала концепція сталого, тобто

зрівноваженого, стійкого, екологічного заощаджуваного розвитку.

Стрижнем концепції сталого розвитку є *ресурсна ощадливість* – явище, яке потребує свого теоретичного обґрунтування, дослідження змісту, структури, трендів в контексті сучасних умов глобального, регіонального та національного розвитку.

Отже, метою даної наукової розвідки є ресурсна ощадливість як одна з найважливіших інструментальних цінностей сучасного суспільства. Для досягнення мети, необхідно виконати наступні завдання: *по-перше*, виявити етимологію термінів «ощадливість», «заощадження», «ресурси», «ресурсозбереження», «ресурсоощадливість»; *по-друге*, проаналізувати наукові підходи та теорії щодо ощадливості та заощаджень; *по-третє*, виявити зміст, сутність, структуру та етапи ресурсної ощадливості в сучасних умовах і, *по-четверте*, уточнити методи і шляхи ресурсної ощадливості як інструментальної цінності та її ролі в інформаційному суспільстві.

Наукові підходи щодо розуміння змісту ощадливості та заощаджень

Перш ніж схарактеризувати наукові підходи до розуміння ощадливості та заощаджень, з'ясуємо етимологію термінів «ощадливість», «заощадження», «ресурси», «ресурсозбереження», «ресурсоощадливість». На перший погляд видається, що ці терміни є синонімами і позначають одну і ту ж саму річ, а саме збереження чогось. Однак етимологія цих термінів свідчить про те, що вони подібні, але не тотожні. Ощадливість в українському тлумачному словнику визначається як «бережне витрачання коштів, продуктів тощо, ощадність, бережливість, економність, економія» [31]. У Вікіпедії ощадність теж розглядається як синонім бережливості, економності, розважливості, тобто системи дій, що «призводять до помірної витрати будь-яких ресурсів; ощадливого витрачання, використання чого-небудь» [1]. Ощадливий – це той, хто «бережливо витрачає що-небудь, додержується економії» [24]. Отже, ощадливість, з одного боку – це властивість людини як суб'єкта

праці, тобто виробника і як споживача, а з іншого – це процес, у ході якого відбувається скорочення витрат (грошових чи інших ресурсів) на поточне споживання і повсякденне життя, натомість здійснюється їхнє збереження і відкладання на майбутнє – або для купівлі якихось побутових речей, або на лікування, або для підтримки дітей, або для куплі квартири тощо.

Заощадження у словнику української мови тлумачиться як «те, що збережене, не витрачене внаслідок дбайливого використання або як заощаджена, збережена від витрат сума грошей» [25]. В економічному словнику *заощадження* трактується як неспожита частина сукупного доходу [26]. У тлумачному словнику економіста знаходимо визначення заощаджень як «грошових вкладів фізичних осіб, населення в ощадбанки з метою отримання відсотків» [4, с. 135]. Отже, «заощадження» радше є економічною категорією, зміст якої розглядається або як збережені кошти, або як не втрачена частина доходу у будь-якій речовій формі.

Перш ніж визначити зміст понять «заощадження ресурсів» та «ресурсозбереження», з'ясуємо, що таке «ресурси». Термін «ресурси» походить від французького слова «ressource» і означає, *по-перше*, запаси чого-небудь, які можна використати в разі потреби, а *по-друге*, засіб, джерела, можливість, якими можна скористатися в разі необхідності [27]. В економічній науці існує чимало різних класифікацій ресурсів. Наприклад, за фізичним змістом, за джерелом походження, за виробництвом, за призначенням, за характером використання, за способом споживання чи відтворення. Ресурси поділяються на природні, людські, технічні, фінансові, інформаційні. У загальному розумінні ресурси представляють собою «сукупність елементів, які можуть бути використаними людиною для життєдіяльності та залученими в процес праці для виробництва різноманітних споживчих вартостей, ... а в економіці – це реальні потоки й запаси всіх видів чинників, використовуваних суспільством» [2, с. 30].

Найбільш детальну класифікацію ресурсів національного багатства здійснили українські економісти Н. І. Верхоглядова і О. Б. Письменна, визначивши їх за такими ознаками, як:

- походження (первинні та вторинні);
- вичерпність (вичерпні та невичерпні);
- рівень вивченості (прогнозні, явлені та вивчені);
- доступність до використання (доступні, резервні та недоступні);
- характер використання (одноцільового та багатоцільового призначення);
- способи використання (споживані, застосовувані);
- можливість залучення до господарського обігу (дійсні (реальні) та можливі/потенційні);
- фізичний зміст (технічні, трудові, фінансові та інформаційні);
- активність (необоротні та оборотні);
- пасивність (власні, довгострокові та короткострокові залучені джерела їх формування);
- здатність до відтворення у природі (відтворювані та невідтворювані);
- поновлюваність (поновлювані, частково поновлювані та не поновлювані);
- рівень дефіцитності (недефіцитні, дефіцитні та високо дефіцитні) [2, с. 30].

Зрозуміло, що коли мова йде про ощадливість ресурсів в економічній сфері, то перш за все це стосується економії певних ресурсів, тобто заощадження проти встановленої норми матеріалів, сировини, палива, часу, фінансів на виробництво одиниці продукції або виконаних робіт і збереження їх для майбутнього використання. А коли маємо на увазі природні ресурси, то такі їхні ознаки, як поновлюваність та дефіцитність є пріоритетними у процесі ресурсозбереження. А відтак поняття «ресурсна ощадливість» означає процес збереження певних ресурсів: виробничих, фінансових, товарних, технічних, природних.

Особливе місце в інформаційному суспільстві посідають такі нематеріальні ресурси, як соціальний час та інформація. Чи підлягають вони збереженню і заощадженню так само, як і матеріальні речі? Щоб відповісти на це питання, з'ясуємо їх зміст і роль у суспільному житті.

Філософи розглядають соціальний час як «одну з фундаментальних категорій соціальної філософії, за допомогою якої здійснюється тлумачення соціальної динаміки її хронологічних вимірів» [32, с. 710]. А це означає, що соціальний час є різнорідним і різноякісним, незворотнім і односпрямованим (невпинність руху – від минулого у майбутнє, альтернативним і вірогідним (рух тільки у майбутнє), він не має фатально накресленого заздалегідь сценарію, він насичений багатоманітними версіями і альтернативами. А відтак накопичити його не можливо, проте заощадити його можна. Саме про це стверджують соціологи, які визначають соціальний час як «фундаментальну форму соціально-історичного існування людей і необхідну умову їх діяльності» [29, с. 439].

У соціологічному тлумаченні, соціальний час має такі характеристики, як тривалість, послідовність, повторюваність, одночасність, ритм. Предметом особливої уваги соціологів та економістів є *бюджет часу*, тобто вираження його ресурсності, а також вимір робочого та вільного від роботи часу. В інформаційному суспільстві люди навчилися вправно технологізувати та інтенсифікувати свою роботу, скорочувати робочі періоди, збільшувати вихідні від роботи дні. І в цьому аспекті соціальний час теж може підлягати ощадливості, збереженню як нематеріальної субстанції для особистісного розвитку. Тобто альтернативою необмежених робочих витрат часу є його збереження і заощадження суб'єктами праці для відпочинку, саморозвитку та самовдосконалення.

Інформація – теж особливий ресурс, який має особливу форму збереження та накопичення. В енциклопедії сучасної України інформація (від лат. *informatio* – роз'яснення) тлумачиться як «відомості, які передають усним, писемним та іншими шляхами за допомогою умовних сигналів і технічних засобів», а відтак вона розглядається у контексті її змісту, структурної організації, динаміки (процесів створення, передавання, сприйняття, використання, зберігання тощо)» [22]. Інформація в сучасному світі є одним з базових наукових понять, яке пов'язано з розвитком інформаційно-комунікативних технологій, інформаційних ресурсів, комп'ютерної

техніки. Як зазначає професор Б. Головка, інформація є «базовим ресурсом усіх суб'єктів соціальної дії, проте вона не безпосередньо детермінує соціальну дію, а лише створює інформаційне підґрунтя для формотворного вияву логіки мережі в усьому розмаїтті суспільних практик» [3, с. 121]. Як засвідчують соціологи, інформація є «атрибутом інформаційного (програмованого, постіндустріального) суспільства і базовим ресурсом сучасної людини» [14, с. 145].

Безумовно, інформація є основою інформаційного ресурсу, який, за визначенням Р. Марутян, в широкому значенні являє собою «важливий засіб, джерело соціального розвитку і прогресу, який актуалізується в людській діяльності та ефективно використовується як інструмент соціальних перетворень», а у вузькому є «продуктом виробництва і обміну, об'єктом протиборства і суперництва, сировиною для цілеспрямованої (доцільної) соціально-економічної діяльності людини, під час якої створюється інформаційний (інтелектуальний) продукт і задовольняються потреби та інтереси людини» [16, с. 98]. Дослідниця відносить до інформаційних ресурсів держави людину, знання, інформацію, засоби обробки та поширення інформації (ЗМІ, інформаційно-комунікативні технології (ІКТ), інформаційні агентства і мережі, комп'ютерні банки даних), а зміст інформаційного ресурсу пропонує розглядати як систему чи сукупність засобів задоволення інформаційних потреб людини.

Отже, інформація як ресурс актуалізується тільки тоді, коли вона оприлюднена і використана людьми у певній сфері діяльності, а також збережена на відповідних носіях: друкованих, аудіо, відео та інших. Звісно, що інформаційний ресурс накопичується, однак його накопичення має іншу мету, ніж накопичення матеріальних ресурсів, про які йде мова у даній роботі. Якщо збереження матеріальних ресурсів сприяє їх економії з точки зору збереження довкілля, розумного використання для споживання і збереження для майбутніх поколінь, то збереження інформації сприяє інтелектуальному розвитку суспільства, удосконаленню його технологізації, комп'ютеризації. А відтак його розповсюдження та поширення є однією з головних функцій суспільства.

Таким чином, уточнення понять «ресурси», «ощадливість»,

«ресурсощадливість», «заощадження» і «ресурсозбереження», дає можливість стверджувати, що у економічному дискурсі *заощадження* є тотожним поняттю *«ресурсозбереження»*. Якщо термін «заощадження» використовується для позначення доходу населення, який не використовується у поточному житті і зберігається для майбутнього, або певної частини капіталу: виробничого, товарного та грошового, який нагромаджується у процесі скорочення споживання, то термін «ресурсозбереження» стосується безпосереднього скорочення обсягів використання різноманітних ресурсів у процесі виробництва та побутового споживання.

Проблема ресурсозбереження найбільш гостро постала у другій половині ХХ століття, однак спроби наукового обґрунтування змісту та причин оощадливості з'явилися значно раніше у економічному дискурсі і стосувалися заощадження перш за все капіталу – виробничого, товарного і грошового.

Першим, хто спробував визначити зміст категорії «ощадливість», був А. Сміт (1723-1790), який у своїй книзі «Дослідження про природу і причини багатства народів» розкрив місце, роль і значення заощаджень для економічного зростання. Відповідно до поглядів А. Сміта, заощадження є неспожитими частинами доходів різних класів суспільства: заробітної плати – робітників, ренти – землевласників і прибутку – підприємців, між тим провідну роль у цьому процесі відіграє оощадливість буржуазії. Економіст був переконаним у тому, що оощадливість є базою для нагромадження капіталу, так як завдяки цій властивості власників і працівників скорочуються витрати на виробництво і створюється основа для зростання капіталу, а відтак для подальших інвестицій в виробництво. Саме А. Сміту належить неологізм «людина економічна», що трактувався ним як особа, «що наділена егоїзмом і прагнуча до все більшого накопичення багатства» [8] і завдяки йому активізувалася увага економістів до пошуку відповідей на запитання: у чому полягає зміст і характер оощадливості та заощаджень; яка їх природа; яку роль вони відіграють у економічних процесах. Відповіді на ці запитання намагалися дати Т. Мальтус (1766–1834), Н. Сеніор (1790–1864), Дж. Мілль (1806–1873), А. Маршал (1842–1924),

Дж. Кейнс (1883–1946), Р. Харрод (1900–1978), І. Фішер (1867–1947), Ф. Модільяні (1918–2003) та ін.

Т. Мальтус, подібно А. Сміту, розглядав заощадження як «прирощення доходу в капітал» і дійшов висновку, що має існувати деяка оптимальна схильність до заощадження, яка забезпечує рівновагу між споживанням і нагромадженням капіталу. Англійський економіст Н. Сеніор у працях «Основні начала політичної економії» (1836) та «Листи про фабричне законодавство» (1837) представив *теорію стримування як теорію пропозиції заощаджень*, яка насправді не зіставляла ощадливість із попитом на інвестиції. Термін «стримування» означав жертву, що принесена в ім'я створення капіталу, – заощаджуючи, людина додає цінності своєму майну, а цього можна досягти лише стримуванням від споживання поточного доходу від своєї власності [6].

Ідею Н. Сеніора про заощадження як «утримання від споживання сьогодні задля вигоди у майбутньому» у своїх працях розвинув Дж. Мілль і уважав, що це залежать від двох чинників: величини фонду, з якого можна заощаджувати, та схильності до заощадження. У свою чергу, схильність до заощадження залежить від загального рівня розвитку суспільства, його стабільності, невизначеності або передбачливості щодо майбутнього, рівня турботи про інших людей.

Інший британський економіст Дж. Гобсон у роботі «Промислова система» (1910) обґрунтовував, що заощадження спричиняють виробництво додаткової кількості різних видів капіталу. Заощаджений дохід витрачається на виробничі блага. Водночас Дж. Гобсон зазначав, що хоча збільшення заощаджень вигідне кожному індивідові, загалом існує певна межа обсягу корисних заощаджень, які може зробити суспільство [8].

У ХХ столітті економісти Дж. Робертсон, А. Маршал, Дж. Кейнс, Р. Харрод, І. Фішер, Ф. Модільяні та інші пов'язували заощадження з інвестиціями, накопиченням капіталу, а також з індивідуальною економічною поведінкою споживачів.

Наприклад, Дж. Робертсон вважав, що сьогоденне споживання залежить від учорашнього доходу, а завтрашнє – від сьогоденного,

тобто для зростання доходів необхідно зменшити споживання, а збільшити інвестування, а відтак робити заощадження у вигляді збільшення інвестицій. У цьому ж руслі розглядав заощадження і А. Маршал, який вважав, що люди здебільшого вважатимуть за можливе відмовитися від деякого задоволення сьогодні задля гарантованого отримання його в майбутньому.

Важливою у наукових поглядах А. Маршала є ідея про те, що рівень зростання заощаджень залежить від різноманітних економічних і соціальних факторів, які визначають схильність економічних агентів до збереження грошей, і чинники, від яких залежить величина заощаджень. До них належать як культурно-історичні традиції й мотивації, так і розмір ставки відсотка на заощадження [8].

Особлива заслуга у розробці теорій споживання і заощадження належить англійському економісту Дж. Кейнсу, на думку якого, розмір інвестицій безпосередньо залежить від розміру доходів домогосподарств, а дохід, своєю чергою, можна визначити двома шляхами: як суму споживання та заощаджень або як суму видатків на споживчі блага та інвестиції [20, с. 74]. У своїй відомій праці «Загальна теорія зайнятості, процента і грошей» він розглядає заощадження як залишок доходу після здійснення витрат на споживання, яке забезпечує звичний стандарт добробуту [11, с. 151]. Варто звернути увагу на висновок Дж. Кейнса про те, що чинниками формування заощаджень є норми суспільної поведінки, у той час як процесу інвестування – очікувані доходи від капіталовкладень і ставка процента.

У теорії заощадження Р. Харрода наголошується на тому, що людина оцінює обсяг свого ймовірного доходу та ймовірних потреб у майбутньому й виділяє в заощадженнях дві складові: заощадження, спрямовані на задоволення власних потреб упродовж життя, і заощадження, що передаються в спадок. Особисті заощадження спрямовуються на забезпечення майбутньої стабільності й нейтралізацію непередбачених життєвих обставин. На його думку, щорічний економічний зріст прямо пропорційний нормі заощаджень і обернено пропорційний коефіцієнту капіталоємності. Оскільки даний

коефіцієнт є величиною постійною, то для прискорення економічного зростання необхідно стимулювати заощадження, що є основним джерелом капіталоутворення [30]. Р. Харрод висловив переконання у тому, що не зважаючи на стабільність суспільства, люди все одно будуть робити заощадження для нащадків, хоча їх обсяг у кожному наступному поколінні буде знижуватися.

В теоріях заощадження та споживання І. Фішера, М. Фрідмена та Ф. Модільяні визначаються мікро- і макроекономічні чинники, під впливом яких відбувається споживання та здійснюються заощадження. Згідно з теорією І. Фішера, заощадження варто поділити на заощадження поточного й майбутнього періоду, оскільки людина в різні періоди життя може заміщувати певну частку споживання в поточному періоді на зростаюче споживання в майбутньому, тим самим змінюючи обсяги споживання і відповідно обсяги заощаджень. Натомість Ф. Модільяні, аналізуючи поведінку людей, яка пов'язана із заощадженнями, звернув увагу на те, що періоди низьких і високих доходів протягом життя людини не випадкові, тому розмір заощаджень може змінюватися впродовж життя людини, більш того людина може його прогнозувати. Тому заощадження залежать від доходів людини, її трудової активності, передбачуваної тривалості життя, від рівня очікуваних майбутніх доходів, від ступеня вірогідності настання непередбачених подій і від наявності можливості страхування [8].

Американський економіст Р. Холл розробив теорію раціональних очікувань щодо до аналізу заощаджень і споживання. Відповідно до цієї теорії, заощадження залежать від інформації, яку отримують люди щодо результатів їхньої оплати праці: при її збільшенні, вони збільшують заощадження, а при зменшенні – зменшують і споживання і заощадження [12, с. 117].

Особливе місце в економічному дискурсі щодо заощаджень посідає біхевіористська (поведінкова) економічна теорія, згідно з якою на прийняття людьми економічних рішень щодо споживання чи заощадження впливають психологічні чинники, а саме самоконтроль витрат, здатність до оптимізації розподілу ресурсів упродовж життя та ін.

Таким чином, аналіз наукових підходів та теорій щодо заощаджень, свідчить про неоднозначність тлумачень їх природи та чинників. Одні розглядали *заощадження* як частину грошових доходів, що не була використана для поточних споживчих потреб, другі – як ту частину доходу, яка інвестувалася у предмети довгострокового споживання, а треті – як нагромаджувану частку грошових доходів, призначених для задоволення потреб у майбутньому.

Українська дослідниця О. Косточка, проаналізувавши генезис та еволюцію теорій заощадження, зазначила, що науковці багато століть поспіль досліджують сутність та різні аспекти заощаджень і досі не дійшли до єдиного трактування цієї економічної категорії [12, с. 117].

Розгляд різноманітних теорій та наукових підходів, на нашу думку, уможливорює виокремлення декількох підходів до розуміння змісту ресурсної ощадливості або ресурсозбереження:

1) *економічний підхід*, відповідно до якого ресурсозбереження – це соціально-економічні відносини суб'єктів трудової діяльності щодо невикористання певної частини будь-яких ресурсів (грошей, речей, товарів, активів, природних копалин тощо) у поточному споживанні (виробничому чи побутовому) з метою їх збереження для власного майбутнього використання або для майбутніх поколінь;

2) *соціологічний підхід* орієнтується на розуміння ресурсної ощадливості як чинника, що формує соціальні очікування суб'єктів підприємницької діяльності та населення щодо підтримки досягнутого у поточний період рівня розвитку виробництва чи стандарту життя у майбутньому за умов бережливого та розумного витрачання доходів та ресурсів у теперішній час;

3) *психологічний підхід* полягає у тому, що зміст ресурсної ощадності виявляється у здатності людини мотивувати себе і своїх близьких чи колег на такі економічні, трудові чи побутові дії, які сприяють збереженню певної частини ресурсів (фінансових, товарних, виробничих, природних тощо) і створення за будь-яку ціну недоторканого запасу (частини доходів) до певного часу для забезпечення себе у майбутньому житті від можливих загрозливих для більш-менш нормального проживання обставин, а подекуди і для

виживання;

4) *культурологічний підхід* дозволяє інтерпретувати зміст ресурсної ощадливості через історичні контексти як традиційного, так і сучасного суспільства. У традиційному суспільстві існувала нестача продуктів і товарів через війни, недостатній розвиток їх виробництва, часті посухи і т. п. Саме тому кожна родина намагалася відкласти щось на «чорний день», щоб прокормити дітей і вижити. У сучасному суспільстві, незважаючи на більш-менш стабільний стан забезпечення товарами першої необхідності, люди все-одно намагаються відкласти певну частину своїх доходів для майбутнього. Особливо яскраво це виявилось у період пандемії Covid-19, коли практично вперше за останні десятиліття у багатьох країнах під час карантину призупинили свою роботу тисячі підприємств, що спричинило зміну споживацької і виробничої поведінки людей в бік збільшення заощаджень ресурсів і доходів, або їх більш розумного використання.

***Ресурсна ощадливість як соціально-економічний процес:
зміст, сутність, структура та етапи***

Виокремлення підходів до дослідження ресурсної ощадливості сприяє спробі з'ясування її сутності. Звісно, що сутність явища є важко пізнаваною в цілому, оскільки вона, як зазначав І. Кант, є «річчю в собі». З філософської точки зору сутність є категорією онтології, що позначає внутрішнє, а саме «сукупність істотних властивостей предмета, без яких він існувати не може» [32, с. 623].

Ресурсна ощадливість як явище і як властивість людей (споживачів, виробників) не може існувати без внутрішніх зв'язків між здатністю людини виявляти наявні ресурси та їх використовувати; між вмінням отримувати чи заробляти доходи (грошові, товарні, виробничі тощо) і витратити їх; між виробництвом матеріальних благ та їх споживанням; між діями людини, спрямованими на витрачання свого багатства та вмінням заощаджувати його, створюючи певний резерв, і передавати у спадок; між бажанням «жити тут і тепер», витрачаючи все зароблене і

розумінням необхідності забезпечити своє майбутнє і майбутнє своїх дітей, заощаджуючи свої ресурси.

Тобто *сутність ресурсної ощадливості людини* (групи людей, трудового колективу) криється у екзистенційній природі людині, яка виявляється у тому, що людям у своїй більшості властиво в силу історичних, соціальних, психологічних, економічних, культурних обставин замислюватися у той період свого життя, коли вони мають більш-менш стабільні та задовільні доходи (активи) чи грошові надходження, про своє майбутнє існування, а відтак і про забезпечення його від ризиків чи скрути. Які б важкі часи не переживали люди, вони все одно вірять у те, що життя триватиме і прагнуть полегшити свої життєві обставини у майбутньому. Саме тому вони намагаються не витратити усе зароблене, а частину з нього відкласти у вигляді заощаджень або для себе, або для своїх нащадків.

У сфері підприємницької діяльності *сутність ресурсної ощадливості* виявляється у внутрішньому співвіднесенні здатності суб'єктів підприємницької діяльності до витрачання ресурсів для виробництва матеріальних благ і надання послуг і умотивованої потреби зберігати та нагромаджувати частину свого доходу для авансування у майбутній розвиток своєї фірми чи підприємства або у свій особистий чи сімейний.

Ресурсна ощадливість є одночасно і соціально-економічним явищем і соціально-економічним процесом. Як соціально-економічне явище вона виявляється (і її можна споглядати) у різних сферах людського життя, як у побуті, так і у економічній сфері, оскільки заощадження ресурсів (фінансових, товарних, виробничих, природних) властиве хоча і різною мірою, проте абсолютній більшості суб'єктів трудових відносин. Ці заощадження (збереження) мають цілком визначений і реальний вигляд, хіба що за винятком електронних грошей та криптовалют. Ресурсоощадливість, вірніше її масштаби можуть змінюватися, розвиватися відповідно до тих змін, які відбуваються як в економічній системі суспільства, так і в доходах конкретного підприємства чи конкретної сім'ї. І в цьому аспекті вона розглядається як соціально-економічний процес, оскільки властива соціальним суб'єктам (споживачам, виробникам) і стосується

результатів соціально-економічних відносин, які складаються у сфері виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг. Як *соціально-економічний процес ресурсна ощадливість* має свої складові: суб'єктів, об'єктів ощадливості, етапи заощадження (початок, проміжний етап, кінець), тобто період (час), а також форми збереження і накопичення ресурсів. І в цій своїй структурі¹ ресурсна ощадливість тотожна ресурсозбереженню. Доречно у цьому контексті звернути увагу на думку економістів, які розглядають ресурсозбереження як організаційну, економічну, науково-технічну, практичну та інформаційну діяльність, яка «супроводжує усі стадії життєвого циклу об'єктів і спрямована на забезпечення мінімальної витрати речовини та енергії на одиницю кінцевого продукту, враховуючи існуючий рівень розвитку техніки і технології та найменший вплив на людину і природні системи» [5, с. 11]. Дійсно, слушна думка. Однак зауважимо, що діяльність – це більш широке і занадто об'ємне явище, ніж процес. Саме тому ми розглядаємо ресурсну ощадність і ресурсозбереження як соціально-економічний процес, що дає можливість більш точно схарактеризувати його структуру і складові.

У ролі суб'єктів *ресурсоощадливості* може виступати як споживач, так і виробник, як продавець, так і покупець, як організація, так і фірма, як підприємницька, так і державна структура. Тобто кожний громадянин як персоніфікована особа, так і будь-який суб'єкт соціально-економічних відносин, зокрема державні та комерційні інституції, можуть накопичувати певні ресурси (грошові, товарні, виробничі тощо) для забезпечення себе, чи своїх дітей, чи свого підприємства у майбутньому життєіснуванні.

Особливим суб'єктом *ресурсоощадливості* виступає держава. На рівні законодавчої влади сформована нормативна база щодо збереження ресурсів в державі, в усіх її сферах, відповідно до якої функціонують усі її підсистеми, зокрема економічна, екологічна,

¹ Структура (лат. *structura* – будова, розміщення, порядок) – це «спосіб закономірного зв'язку між складовими предметів і явищ природи та суспільства, мислення та пізнання, сукупність істотних зв'язків між виділеними частинами цілого, що забезпечує його єдність; внутрішня будова чого-небудь» [32, с. 611].

виробнича і соціальна. Основним законом, який регулює відносини людей щодо збереження природних ресурсів, зокрема і корисних копалин, є Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища», у якому визначено правові, економічні та соціальні основи організації охорони природи в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь. У преамбулі Закону зазначено, що «охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини – невід’ємна умова сталого економічного та соціального розвитку України. З цією метою Україна здійснює на своїй території екологічну політику, спрямовану на збереження безпечного для існування живої і неживої природи навколишнього середовища, захисту життя і здоров’я населення від негативного впливу, зумовленого забрудненням навколишнього природного середовища, досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання і відтворення природних ресурсів» [7]. Як бачимо, цим Законом визначається основне завдання, яке стоїть перед усім українським суспільством – це регулювання відносин у галузі охорони, використання, відтворення і збереження природних ресурсів, а відтак і корисних копалин, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних багатств.

Активними суб’єктами ресурсозбереження є приватні та державні підприємства, які функціонують у різних сферах виробничої діяльності. Перед ними щоденно стає проблема ефективного та раціонального використання ресурсів, вирішення якої спрямовується на ресурсозабезпечення. Як стверджують експерти, існуючі нині системи промислового виробництва характеризуються неефективним використанням ресурсів, води та енергії. Менше 10 % від обсягу видобутих ресурсів використовується для виготовлення кінцевої продукції. Багато підприємств, особливо в країнах, що розвиваються, споживають більше сировини, енергії та води, ніж того вимагають виробничі процеси. Це відбувається внаслідок використання застарілих і неефективних технологій та неприйняття відповідної системи управління [33, с. 17].

Ресурсозбереження на підприємствах відбувається виключно за рахунок використання ними ефективних матеріалоемних технологій, зменшення витрат сировини на одиницю виготовленої продукції, повторного використання відходів виробництва, економії енергії, переходу на альтернативні види енергії.

Об'єктами ресурсоощадливості, звичайно, є ресурси, які існують у будь-якій формі: речовій, технічній, виробничій, товарній, грошовій, інформаційній та іншій і використовуються у процесі трудової діяльності людей. До них в умовах сучасного інформаційного суспільства, у першу чергу, відносяться:

а) *природні ресурси*, тобто усі компоненти природного середовища, що використовуються в процесі суспільного виробництва для задоволення матеріальних і культурних потреб людини і суспільства (мінеральні, кліматичні, водні, рослинні, ґрунтові, тваринного світу), а також ресурси промислового виробництва, енергетичні ресурси (горючі корисні копалини, гідроенергоресурси, біопаливо, ядерна сировина), неенергетичні ресурси (мінеральні, водні, земельні, лісові, рибні ресурси), ресурси сільськогосподарського виробництва (агрокліматичні, земельно-ґрунтові, рослинні ресурси - кормова база, води зрошення та водопою);

б) *економічні ресурси* – сукупність матеріальних і нематеріальних факторів та засобів, що забезпечують функціонування й безперебійний процес суспільного виробництва і відтворення, які поділяються на природні (сировина, геофізичні ресурси тощо), труд (людський капітал), капітальні (фізичний капітал), інформаційні (документи та ін.), фінансові (капітал у грошовій формі); обігові кошти, підприємницькі здібності [10].

Ресурсоощадливість (ресурсозбереження) як соціально-економічний процес має свій початок, проміжний період і кінець, тобто певні етапи здійснення заощаджень. Коли мова йде про заощадження ресурсів на підприємстві, то зрозуміло, що його процес може розпочинатися одразу від початку запуску виробництва, а може через деякий час. Тобто початок ресурсної ощадливості диктується станом виробництва, попитом на продукцію і залежить від цілей

підприємства, його здатності виробляти конкурентну продукцію з найменшими витратами.

У домашніх господарствах заощадження ресурсів залежить від рівня отриманих доходів: при низьких доходах важко заощаджувати грошові ресурси, а коли доходи збільшуються, то звісно збільшуються і заощадження. Але їх рівень залежить від особистих властивостей людини, рівня її потреб, умов життя, життєвих нахилів, звичок до економії (витрат) тощо. Тобто власники домогосподарств можуть розпочати зберігати ресурси у будь-який час, але за умов їх наявності у більшій кількості, ніж потрібна для забезпечення першочергових потреб, адже заощадження дорівнюють різниці між доходом і споживанням.

Ресурсозбереження – процес тривалий, він не обмежується певним терміном, а властивий усьому циклу виробництва і трудовому і післятрудоваму житті людини. Його припинення (закінчення) обумовлюється низкою чинників, до яких доречно віднести на підприємстві: зменшення рентабельності виробництва, а відтак і зниження прибутків, банкрутство підприємства або будь-які інші форс-мажорні обставини, наприклад карантинні заходи, як було в період Covid-19 чи військові дії, які є наслідком російської агресії в Україні. У домашніх господарствах процес збереження ресурсів затухає, коли знижуються доходи членів родини, або ж припиняються взагалі. Відтак розпочинається період витрачання збережених засобів (речей, грошей або інших активів).

Окрема тема – процес збереження ресурсів в умовах сталого розвитку. Згадаємо, що доктрина сталого розвитку своєю метою має раціональне використання природних ресурсів для того, щоб забезпечити майбутні покоління сприятливими умовами для життя. Тому центральною ідеєю доктрини сталого розвитку є ресурсна оощадливість в усіх сферах і на усіх рівнях життя суспільства і конкретної людини: на соціетальному, груповому, родинному і особистісному. Без ресурсозбереження практично неможливе виживання людства в умовах нищівного використання природних багатств: водойм, лісів, корисних копалин тощо.

Отже, ресурсна оощадливість (ресурсозбереження) – тренд

світового розвитку, який орієнтує суспільство і кожного індивіда переглянути свої доходи, витрати, в цілому стиль і образ життя і зорієнтуватися на розумне і раціональне використання наявних ресурсів, їх заощадження і збереження на особистісному рівні – для нормальних стандартів життя у похилому віці або для допомоги нащадкам, на рівні підприємства – для продовження життєвого циклу виробництва, а на рівні суспільства – для збереження ресурсів для майбутніх поколінь. І в цьому аспекті ресурсна ощадливість виступає як цінність, як інструмент для сталого розвитку.

Ресурсоощадливість як інструментальна цінність в інформаційному суспільстві

Ресурсна заощадливість найбільш активно почала досліджуватися у другій половині ХХ століття, коли очевидними стали руйнівні наслідки для природи від нераціонального використання її ресурсів. А відтак проблема ресурсозбереження стала однією з найголовніших, зокрема і в умовах реалізації доктрини сталого розвитку. Інформаційне суспільство розкрило широкі можливості для запровадження різноманітних енергомістких технологій, які сприяли зменшенню видобутку природних копалин, збільшенню ресурсозаощаджень, які найчастіше в економічній науці розглядаються або як частина ресурсів, що не була використана для поточних споживчих потреб, або як частина доходу, яка не витрачалася на поточне споживання і нагромаджувалася для використання для задоволення потреб у майбутньому.

Відповідно до економічного дискурсу *ресурсну заощадливість* доцільно розглядати як соціально-економічний процес збереження та нагромадження певної частини природних, фінансових, технологічних, товарних та інших ресурсів для забезпечення потреб домогосподарств, підприємств та суспільства у майбутньому.

У технологічному розумінні *ресурсоощадливість (ресурсозбереження)* розглядається як комплекс заходів щодо заощадження і раціонального використання сировини, матеріалів, палива і енергії в промисловості, будівництві, агропромисловому

комплексі і зниження на цій основі ресурсомісткості продукції. Це один з основних напрямів інтенсифікації виробництва.

Шляхи вирішення проблем ресурсозаощадження різноманітні. Перш за все це надбання інформаційного суспільства, а саме широке використання новітньої техніки і технології, сучасних організаційних форм, дійового економічного механізму.

До основних напрямів ресурсозаощадження належать:

1) нарощування прогресивних зрушень в структурі виробництва, випереджувальний ріст обробних галузей та наукомістких виробництв у порівнянні з паливно-сировинними галузями, підвищення питомої ваги менш матеріало-, метало- та енергомістких виробництв;

2) розроблення та освоєння ресурсозаощадливих технологій, які створюються на базі або удосконалення існуючих шляхом заміни їх окремих елементів на прогресивніші (ресурсозаощаджуючі), або переходу до принципово нових технологічних систем;

3) зниження матеріаломісткості виробництва (продукції). Причому ефект економії ресурсів складається не тільки з вартості заощаджених сировини, матеріалів, енергоресурсів, а також із скорочення витрат на їх транспортування, зберігання, оброблення, видобуток сировини тощо;

4) зниження енергомісткості продукції, яка включає комплекс заходів щодо раціонального використання і заощадження всіх видів енергії (палива, теплоенергії, електроенергії) на всіх стадіях технологічних переділів від видобутку, виробництва, транспортування і виробничого споживання [23].

Першим практичним прикладом заощадження ресурсів стало «Ощадливе виробництво» – це американська назва виробничої системи Toyota, творцем якої є всесвітньо відомий японський інженер та підприємець Т. Оно. Він розпочав перші спроби оптимізації ще в 1950-х роках. Перед ним стояло завдання – працювати ефективно, створюючи безліч різних моделей, коли попит на них невисокий. Так з'явився термін *lean* (ощадливий) – його запропонував Дж. Крафчик, один з американських консультантів. Згідно з *концепцією ощадливого виробництва*, всю діяльність підприємства можна класифікувати так:

операції та процеси, що примножують цінність для споживача, і такі, що цього не роблять. Отже, все, що не примножує цінності, класифіковано як витрати-збитки – цього слід позбутися [21].

Як зазначає українська професорка Т. Смовженко, сьогодні ощадливе виробництво є практикою майже 100 % японських компаній, 72 % компаній США, 56 % Великобританії, 55 % Бразилії, 42 % підприємств Мексики, тоді як в Україні таких одиниці [28].

В умовах російської агресії в Україні гостро постала проблема заощадження енергоресурсів не тільки на рівні промислових підприємств, але й на рівні домашнього господарства.

Ресурсну заощадливість на рівні домашнього господарства можна розділити на чотири напрями:

- заощадження ресурсів: води, газу, тепла тощо. Для цього потрібно просто відкоригувати побутові звички та здійснити прості заходи, наприклад, налагодити крани та встановити тепловідбивні екрани за радіаторами;
- утеплення приміщення, наприклад, заміна чи заклеювання вікон, проведення теплоізоляції даху, модернізація системи вентиляції тощо;
- встановлення приладів обліку, що дозволить платити лише за спожиті ресурси;
- перехід на більш сучасні, енергозберігаючі та альтернативні джерела енергії та системи комунікацій, наприклад, заміна газового котла твердопаливним за допомогою програми державного кредитування, і встановлення вітрогенераторів.

В Україні у повоєнний час гостро повстане проблема оцінки збитків, які нанесла російська агресія ресурсному багатству країни. Тому посилаючись на праці українських економістів, окреслимо основні шляхи ресурсоощадної діяльності:

✓ розроблення державних, регіональних і місцевих програм ресурсозбереження та проведення оцінки їх соціоекологоекономічної ефективності і визначення механізмів та інструментів реалізації;

✓ впровадження комплексу економічних важелів із метою заохочення застосування ресурсозберігаючих процесів у виробництві

та споживанні;

- ✓ формування та стимулювання розширення попиту на продукцію ресурсозберігаючого спрямування;

- ✓ розвиток регіональної інфраструктури ресурсозбереження, що сприяє створенню нових робочих місць у сфері послуг;

- ✓ розширення мережі енергосервісних компаній, підприємств, які виготовляють ресурсозберігаюче устаткування та продукцію, установ, які фінансують ресурсозберігаючу діяльність;

- ✓ розширення виробництва ресурсозберігаючої продукції;

- ✓ стимулювання переробки та знешкодження відходів виробництва шляхом застосування економічних важелів для вирішення цих проблем;

- ✓ активізація інвестиційної діяльності в регіонах і створення умов для підвищення інвестиційної привабливості деяких господарських об'єктів;

- ✓ активізація інноваційної діяльності шляхом створення та функціонування інноваційних структур і розроблення та впровадження концепцій технополісу на території областей;

- ✓ формування системи багаторівневого фінансування ресурсозберігаючої діяльності;

- ✓ формування системи моніторингу ресурсозберігаючої діяльності на регіональному рівні;

- ✓ активізація екологічної освіти і виховання та ідеологічне забезпечення процесів ресурсозбереження [19; 5, с. 56-57].

Ощадливе суспільне виробництво і ощадливе повсякденне життя неможливе без відповідної культури ресурсозбереження: природних копалин, мінералів, води, палива, енергії, мінеральних добрив, рослинності тощо, без свідомої орієнтації людей на ощадливу поведінку як у сфері трудової діяльності, так і у сфері побуту, без розуміння деструктивності нераціонального використання природних багатств. Економія ресурсів, їх розумне використання – одна з базових моральних настанов людської поведінки і діяльності. Тому, головне в *lean-культурі* – це людський фактор, колективна робота по формуванню нового екологічного мислення щодо ставлення до природних ресурсів і економічних благ. Істотну підтримку цьому

надає емоційний інтелект людей як працівників і певна корпоративна культура у сфері економіки.

До основних ідей ресурсної заощадливості як на рівні держави, так і на рівні підприємства чи домашнього господарства можна віднести наступні:

- ✓ економію, чіткий розрахунок тих ресурсів, які потрібні для виробництва чи споживання;
- ✓ моральну якість, яка свідчить про дбайливе ставлення людей до матеріальних і духовних благ;
- ✓ бажання і вміння розумно розпоряджатися своїм майном і душевними силами;
- ✓ розуміння достатності необхідного і надлишку розкішного [28].

Ресурсоощадливість є належним і бажаним явищем у сучасній виробничій сфері, оскільки розум людини спрямовується на створення таких розумних технологій і таких виробництв, які б уможливили економію та раціональне використання природних ресурсів, особливо у великих промислових регіонах, наприклад, таких, яким є Криворіжжя – один з найбільших залізородних басейнів не тільки України, але й Європи [15].

Раціональне використання ресурсів та їх збереження є *бажаним і належним* і в побутовій сфері, що потребує формування нової ресурсозберігаючої культури споживання. Бажаність і належність явища свідчить про його цінність для суспільства². Як стверджують філософи, цінності мають у собі спонукальний чинник, вони відіграють важливу роль у перетворенні реальності, вони є підставою для колективних та індивідуальних дій, вони сприяють об'єднанню людей для спільної діяльності по збереженню культури, націй, цивілізацій чи навіть людства [32, с. 708].

А відтак ресурсоощадливість є особливою *інструментальною цінністю*³ сучасного інформаційного суспільства, оскільки виступає

² Цінність – термін, що позначає належне та бажане, на відміну від реального, дійсного [32, с. 708].

³ Інструментальні цінності - засоби та інструменти, що пов'язані з методами досягнення цілей (М. Рокич).

ефективним і базовим засобом та інструментом для досягнення спільної мети одночасно усіх суб'єктів соціально-економічних відносин у суспільстві: споживачів (людини, сім'ї, колективу), виробників (підприємця, фірми, виробничого колективу), організацій, фірм, культурних і освітніх установ, держави в цілому, а саме - збереження земних багатств для майбутнього покоління шляхом ощадливості та раціонального використання природно-мінеральних ресурсів та економічних благ.

Висновки

Сучасне інформаційне суспільство характеризується новими підходами до використання мінерально-сировинних багатств та фінансових, технічних, мінеральних, товарних, виробничих та інших ресурсів: з одного боку, вони постійно і необмежено використовуються для виробництва валу товарної продукції з метою економічного зростання, з іншого, – запроваджується та реалізується світова концепція сталого розвитку для раціонального їх використання. Базовою ідеєю сталого розвитку є ресурсна ощадливість або ресурсозбереження, що в сучасних умовах набуває особливої значущості, зокрема в умовах російсько-української війни, яка нанесла колосальні збитки національному багатству України, зокрема і її природним ресурсам, а також кожній сім'ї, кожному громадянину.

Аналіз наукової літератури уможливив здійснення теоретичного обґрунтування, наукових підходів, визначення змісту, сутності, структури, етапів ресурсної ощадливості як соціально-економічного явища, соціально-економічного процесу та інструментальної цінності інформаційного суспільства.

Уточнення змісту понять «ресурси», «ощадливість», «ресурсоощадливість», «заощадження» і «ресурсозбереження» виявило, що у економічному дискурсі *заощадження* є тотожним поняттю *ресурсозбереження*. Якщо термін «заощадження» використовується для позначення доходу населення, який не використовується у поточному житті і зберігається для майбутнього,

або певної частини капіталу: виробничого, товарного та грошового, який нагромаджується у процесі скорочення споживання, то термін «ресурсозбереження» стосується безпосереднього скорочення обсягів використання різноманітних ресурсів у процесі виробництва та побутового споживання.

Основними науковими підходами до розуміння змісту *ресурсної ощадливості* або *ресурсозбереження* є економічний, соціологічний, психологічний та культурологічний, які уможливають пояснювати її, *по-перше*, як соціально-економічні відносини з приводу збереження частини ресурсів (природних, фінансових, технічних, виробничих, товарних тощо) для використання в майбутньому; *по-друге*, як чинник, що формує соціальні очікування населення щодо підтримки досягнутого стандарту (рівня) життя у майбутньому; *по-третє*, як мотиватор до бережливого та розумного витрачання доходів та ресурсів у теперішній час задля забезпечення себе і нащадків у майбутньому житті від можливих загрозливих для більш-менш нормального проживання, а подекуди і для виживання і, *по-четверте*, як історично визначену життєву необхідність.

Сутність ресурсної ощадливості криється у внутрішніх зв'язках між здатністю людини виявляти наявні ресурси, виробляти матеріальні блага, заробляти доходи, використовувати їх у повсякденні чи трудовій діяльності і вмінням заощаджувати частину ресурсів чи доходів, створюючи певний резерв для задоволення власних потреб у майбутньому чи передавати у спадок майбутнім поколінням. Ресурсна ощадливість як соціально-економічне явище має чітко визначену емпірично фіксовану форму, а як соціально-економічний процес – мету, суб'єктів, об'єктів, структуру, етапи реалізації.

Інформаційне суспільство є тим простором, в межах якого ресурсна ощадливість стає одним з пріоритетних тенденцій його розвитку. Запровадження доктрини сталого розвитку, яка потребує розроблення та освоєння наукомістких та енергомістких виробництв, ресурсозаощадливих технологій, зниження матеріаломісткості виробництва (продукції), розробки розумних технологій, штучного інтелекту, спрямована на збереження природних ресурсів для

майбутніх поколінь.

Економія ресурсів, їх раціональне використання в сучасних умовах формує нову культуру заощадження – *lean-культуру* як новий підхід до споживання та розумних потреб. Російська агресія в Україні нанесла катастрофічних збитків національному багатству України, її природним ресурсам, тому поствоєнний час потребуватиме величезних людських і фінансових ресурсів для його відновлення і відтворення.

Таким чином, ресурсна ощадливість є сучасним трендом інформаційного суспільства та його інструментальною цінністю, оскільки завдяки їй суб'єкти трудової діяльності можуть і здатні свідомо обмежити свої витрати, раціонально використовувати природні, технічні, технологічні, виробничі, товарні, фінансові ресурси на основі формування *lean-культури* та розумних життєвих потреб.

Список використаних джерел

1. Бережливість. *Вікіпедія: вільна енциклопедія*. URL : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Бережливість> (дата звернення 14.01.2023).
2. Верхоглядова Н. І., Письменна О. Б. Класифікація ресурсів та її значення для управління ресурсозбереженням. *Інвестиції: практика та досвід. Економічна наука*. 2015. № 16. С. 27-31.
3. Головка Б. Інформаційна соціологія: тематична диспозиція. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 2. С. 120-132.
4. Гончаров С. М., Кушнір Н. Б. Тлумачний словник економіста. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 264 с.
5. Дзядикевич Ю. В. Економічні основи ресурсозбереження: навч. посібник. Тернопіль: Вектор, 2015. 76 с.
6. Дука А. Потенціал заощаджень та їх ресурсоутворююча роль у забезпеченні інноваційного розвитку економіки України. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. Економіка*. 2012. № 136. С. 16-19.
7. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1991, № 41,

ст. 546). URL : https://rada.info/upload/users_files/04415867/aadb55c50bb7df40e783aea09761d053 (дата звернення 03.01.2023).

8. Заощадження населення України: формування та залучення в банки : монографія [Електронний ресурс] / Л. О. Примостка, В. Г. Шевалдіна. Київ : Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана, 2014. 234 с. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/32612109.pdf> (дата звернення 19.01.2023).

9. Екологічні наслідки нераціонального природокористування. URL : http://4ua.co.ua/ecology/yb2bd69a5d53a89521216d27_0.html (дата звернення 12.01.2023).

10. Киреев С. І. Економічні ресурси. Енциклопедія сучасної України. URL : <https://esu.com.ua/article-18802#:~:text=ЕКОНОМІЧНІ%> (дата звернення 11.01.2023).

11. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Москва : Гелиос АРБ, 2002. 352 с.

12. Косточка О. О. Генезис та еволюція теорії заощадження. *Науковий вісник ХДУ. Економічні науки*. 2015. Вип. 11. Ч. 3. С. 117-120.

13. Kuzior A., Lobanova A., Kalashnikova L. Green Energy in Ukraine: State, Public Demands, and Trends. *MDPI. Energies*. 2021, 14, 7745. URL : <https://doi.org/10.3390/en14227745> (дата звернення 12.01.2023).

14. Лобанова А.С., Кузёр О. Людина – Інформація – Природа: ризики та шанси взаємовпливу *Соціальні технології: Актуальні проблеми теорії та практики*. 2016. № 69-70. С. 137-146.

15. Lobanova L., Bayura V., Viznytsya Y., Bratchenko L., Karitka V. Intelligent specialization as a promising strategy for the sustainable development of industrial regions of Ukraine (the case of Kryvyi Rih industrial region). 2022. DOI: <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202016610020> (дата звернення 24.01.2023).

16. Марутян Р. Інформаційні ресурси: нові підходи до визначення поняття. *Сучасна українська політика. Політики і*

політологи про неї. 2009. Вип. 18. С. 93-104.

17. Майер Д.-М., Раух Д.-Е. Основні проблеми економіки розвитку / Пер. з англ.; кер. проекту та наук. ред. А. Філіпенко. Київ : Либідь, 2003. 684 с.

18. Ми поглинаємо ресурси Землі абсолютно нераціональними темпами. *Ecobusiness Group*. 23 квітня 2019. URL : <https://ecolog-ua.com/news/my-poglynayemo-resursy-zemli-absolyutno-neracionalnomyu-tempamy> (дата звернення 12.01.2023).

19. Мельник Л. Г., Сотник І. М., Чигрин О. Ю. Економіка природних ресурсів: навч. посіб. Суми: Університетська книга. 2010. 346 с.

20. Носова Є. Заощадження домогосподарств як джерело інвестиційних ресурсів в Україні. *Економіка*. 2015. № 2 (167). С. 68-75.

21. Ощадливість на практиці. Світові тенденції, варті наслідування. *UFuture*. 7 грудня 2017. URL : <https://ufuture.com/uk/oshhadlivist-na-praktitsi-svitovi-tendentsiyi-varti-nasliduvannya/> (дата звернення 09.01.2023).

22. Погорілко В. Ф. Інформація. Енциклопедія сучасної України. Т. 11. URL : <https://esu.com.ua/article-12485> (дата звернення 12.01.2023).

23. Ресурсозаощадження – один з основних напрямів інтенсифікації виробництва. Екологія: підручник / Дорогунцов С. І., Коценко К. Ф., Хвесик М. А. та ін. Київ : Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана, 2005. 371 с. URL : <https://buklib.net/books/28316/> (дата звернення 20.01.2023).

24. Словник української мови. Академічний тлумачний словник URL : <http://sum.in.ua/s/oshhadlyvyj> (дата звернення 12.01.2023).

25. Словник української мови. Академічний тлумачний словник. URL : <http://sum.in.ua/s/zaoshhadzhennja> (дата звернення 12.01.2023).

26. Словник економічних термінів. URL : https://pidru4niki.com/1228032462956/politekonomiya/slovník_ekonomichnih_terminiv_ekonomichna_teoriya_politekonomiya (дата звернення 12.01.2023).

27. Словник іншомовних слів. URL : <https://www.jnsm.com.ua/cgi->

<bin/u/book/sis.pl?Qry=%D0%E5%F1%F3%F0%F1%E8> (дата звернення 22.01.2023).

28.Смовженко Т. Що Ви знаєте про день Ощадності? URL : <https://blogs.pravda.com.ua/authors/smovzhenko/4dd6da6064b0a> (дата звернення 12.01.2023).

29.Соціологічна енциклопедія / Укл. В. Г. Городяненко. Київ : Академвидав, 2008. 456 с.

30.Теорія економічного зростання Р. Харрода. Модель Харрода-Домара. *Історія економіки та економічної думки: сучасні економічні теорії*: навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 280 с. URL :

http://megalib.com.ua/content/8740_511_Teoriya_ekonomichnogo_zrosta_nnya_R_Harroda_Model_Harroda_Domara.html (дата звернення 16.01.2023).

31.Український тлумачний словник. URL : https://ukrainian_explanatory.academic.ru/112238/ощадливість (дата звернення 16.01.2023).

32.Філософський енциклопедичний словни / Гол. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис. 2002. 744 с.

33.Цибка М., Романова К., Ворфоломеев А. Ресурсоефективне та чисте виробництво: навч. посіб. Київ : UNIDO. Центр ресурсоефективного та чистого виробництва в Україні. 2017. 84 с.

Валерій Каритка

ЕКОЛОГІЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У ДИСКУРСІ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ І ЧИННИКІВ ФОРМУВАННЯ

Анотація

В роботі визначено теоретико-методологічні засади дослідження екологічної відповідальності. Послугуючись теоріями соціальної дії, поведінки М. Вебера, соціальної системи Т. Парсонса, культурних підсистем Р. Мертона, соціального обміну Дж. Хоманса, П. Блау, психологічними теоріями Д. Рісмена, Е. Фромма, науковими положеннями теорії соціальної відповідальності О. Безрукової, прослідковано змістовний зв'язок між відповідальністю, соціальною відповідальністю та екологічною відповідальністю.

Обґрунтовано, що екологічна відповідальність є якістю (властивістю) людини, соціальним феноменом, проявом екологічної свідомості, виявом екологічної культури і формою підприємницької поведінки. Виявлено, що екологічно відповідальна поведінка є одночасно і цілераціональною, і ціннісно-раціональною дією.

Ґрунтуючись на соціологічному, психологічному і культурологічному підходах до змісту екологічної відповідальності, у роботі з'ясовано чинники її формування, до яких віднесено об'єктивні: культуру і цінності суспільства, народний характер, історичні та соціальні умови, економічний ступінь розвитку суспільства; а також суб'єктивні – потреби, інтереси, соціальний характер, рівень екологічної свідомості і культури особистості чи групи.

***Ключові слова:** інвайронментальна соціологія, інформаційне суспільство, екокультура, екологічна свідомість, екологічна відповідальність.*

Annotation

In the article, the author defines the theoretical and methodological

foundations for the study of environmental responsibility. Based on the theories of social action, behavior of M. Weber, social system of T. Parsons, cultural subsystems of R. Merton, social exchange of J. Homans, P. Blau, psychological theories of D. Riesman, E. Fromm, scientific provisions of the theory of social responsibility of O. Bezrukova, a meaningful relationship between responsibility, social responsibility and environmental responsibility is determined.

It is substantiated that environmental responsibility is a quality (property) of a person, a social phenomenon, a manifestation of environmental consciousness, a manifestation of environmental culture and a form of entrepreneurial behavior. It has been proven that environmentally responsible behavior is both a goal-oriented and value-rational action.

Based on sociological, psychological and culturological approaches to the content of environmental responsibility, the factors of its formation are clarified in the work, which include objective factors: culture and values of society, national character, historical and social conditions, economic degree of development of society; as well as subjective - needs, interests, social character, level of ecological consciousness and culture of the individual or group.

Keywords: *environmental sociology, information society, ecoculture, environmental awareness, environmental responsibility.*

Вступ

Сучасне життя насичене різноманітними видами діяльності, яка неможлива без використання природних ресурсів та взаємодії з природним середовищем. Економічна діяльність людей, яка спрямована на виробництво та споживання матеріальних благ і послуг орієнтована на великі обсяги споживання обмежених природних ресурсів. Тому гостро актуальною проблемою є відповідальність населення за збереження того природного середовища, в якому воно живе.

А відтак перед науковцями постає важливе завдання дослідити стан та особливості ставлення людей до навколишнього середовища

та використання його ресурсів. Кожна людина: чи суб'єкт підприємницької діяльності, чи наукової або політичної сфери, чи культурної або освітньої галузі мають нести відповідальність за стан навколишнього середовища та раціональне використання природних ресурсів. Тобто мати певний рівень екологічної відповідальності, який повинен відповідати вимогам часу і потребам суспільств і людства. І особливо це стосується молоді, яка вже сьогодні вимушена жити і працювати у вкрай складних екологічних умовах.

А відтак дослідження стану екологічної відповідальності населення і особливо молоді постає як актуальна і вкрай важлива суспільна і соціальна проблема, яка потребує соціологічного осмислення.

Необхідно зазначити, що різноманітні аспекти дослідження відповідальності можна знайти у працях зарубіжних учених: Т. Адорно, Д. Бьолера, Е. Гусерля, Ф. Котлера, В. Гьосле, Х. Ленка, М. Осовської, Ж.-П. Сартра, В. Франкла, А. Швейцера, І. Ялома, К. Ясперса та ін. Серед українських вчених окремі сторони та аспекти відповідальності як соціального феномена вивчали Є. Головаха, А. Гринчук, А. Єрмоленко, О. Куценко, О. Мазурик, Н. Паніна, Ю. Оськіна, М. Шульга, О. Плахотний, Б. Нагорний та ін. А серед найбільш ґрунтовних праць слід відзначити дослідження відповідальності О. Безрукової, результати якого знайшли своє утілення у її монографії «Відповідальність в сучасному світі: соціологічні інтерпретації та емпіричні студії», а згодом і у докторській дисертації. Соціальну відповідальність зарубіжні й українські вчені досліджують в контексті ведення соціально відповідального бізнесу. Цим проблемам у своїх роботах приділяють увагу К. Казойц, Р. М. Амарал (R. M. Amaral), Л. С. Марсон (L. S. Marson), С.-К. Кохен (S. C. Cohen), К. Кавазотте (C. Cavazotte), Ф. Кордейро (F. Cordeiro) та ін.

Екологічну відповідальність як різновид соціальної відповідальності розглядають Р. С. Маршалл (R. S. Marshall), Д. Браун (D. Brown), В. Загайний, А. Марек-Беняш (A. Marek-Bieniasz) та ін.

Моральні і правові аспекти екологічної відповідальності

досліджували С. Бендас, А. Іванов, В. Кашепов, Н. Кобецька, О. Коваленко, Г. Малишков, О. Охріменко, В. Шаповал та ін. Функціональне призначення екологічної відповідальності запропонували В. Гассій і І. Потравний.

Екологічна відповідальність – явище доволі багатозначне: це і якість людини, і соціальний феномен, і прояв екологічної свідомості і вияв екологічної культури. Тому, щоб з'ясувати і уточнити його зміст і сутність, необхідно, перш за все уточнити, що являє собою відповідальність, по-друге, у чому полягає природа соціальної відповідальності і, по-третє, з'ясувати наукові підходи до розуміння змісту, сутності і функцій екологічної відповідальності. Саме це і є метою даної наукової праці.

Відповідальність як соціальний феномен і як якість людини

Відповідальність, як зазначає українська дослідниця О. Безрукова, «одна з найважливіших якостей людини, яка дозволяє їй бути соціальною особою, виявляє її соціальність» [4, с. 8]. Дійсно, у побутовому середовищі поняття відповідальність приписується дитині чи підлітку, молодій чи дорослій людині, коли мова йде про те, що вони тримають слово, відповідають за свої учинки, їм можна довірити будь-яку справу і бути упевненим, що вони дотримуються своїх слів і обіцянок. Особливо зростає значущість відповідальності щодо ставлення до своїх справ в період кризи. Багато суспільствознавців відзначають такі негативні якості українського соціуму, як взаємна недовіра громадян та песимізм, низький рівень правосвідомості. Між тим у періоди суспільних криз виявляється така важлива риса українського народу, як колективна відповідальність за долю країни. Це особливо виявилось і в період Помаранчевої революції (2014 р.), і під час Революції Гідності (2013-2014 рр.) і найбільш яскраво виявляється в умовах російсько-української війни (2014-2023 рр.), повномасштабна фаза якої розпочалася 24 лютого 2022 року. Тому розкриття природи колективної та індивідуальної відповідальності українського суспільства є важливим завданням соціологічної науки.

Пошук соціологічних інтерпретацій категорії «відповідальність» властивий філософам здавна, однак не припиняється й досі, зокрема й в українському соціологічному товаристві. Невипадково 29 березня 2019 р. в Інституті соціології Національної академії наук України відбувся круглий стіл на тему «Формування відповідального суспільства: можливості, обмеження, перспективи», в якому взяли участь провідні соціологи країни [7, с. 5-52]. В дискусіях викристалізувалося теоретичне осмислення та можливості емпіричної верифікації *відповідальності* як явища і як категорії. Активними учасниками дискусії щодо змісту соціальної відповідальності були відомі українські соціологи.

Так, наприклад, І. Мартинюк і Н. Соболева, зокрема зазначають, що «відповідальність – це засадова категорія, на якій ґрунтується вся система суспільних відносин. Довіра, справедливість, солідарність, рівність, толерантність – усе це підвалини певного типу соціальної взаємодії, кожна з них за своїм історичним змістом є сутнісною характеристикою епохи, однак саме відповідальність нарівні зі свободою є первинними цінностями щодо інших, похідних від них» [9, с. 26]. Не можна не погодитися і з думкою М. Шульги, який наголосив на тому, що відповідальність – це «не лишень одна із якостей суспільства, а й одна з головних умов його існування, оскільки суспільство може існувати виключно за умов наявності відповідальності, яка пронизує усі його сфери» [20, с. 7].

Дійсно, не має жодної сфери суспільного життя, де б відповідальність чи-то окремих людей, чи-то соціальних груп, чи-то соціальних спільнот, чи-то державних структур не формувала засади взаємовідносин соціальних дієвців. Так, останніми роками багато розмов ведеться про соціальну, міжнародну, політичну, правову відповідальність. Не є виключенням і екологічна сфера.

Досліджуючи всебічно відповідальність і як соціальний феномен, і як психологічну властивість людини, О. Безрукова робить досить важливі висновки про те, що «відповідальність – одна із моральних якостей людини, яка дозволяє їй бути соціальною особою, виявляє її соціальність», а відтак формується, завдяки соціальним чинникам і в залежності від того, з якою соціальною групою чи

спільнотою людина пов'язана, в якому типі суспільства виховується і працює [4, с. 278-279]. А це означає, що істота відповідальності лежить в рівні та площині соціальності людини, в її соціальних характеристиках. А відтак, є сенс говорити про те, що індивідуальна відповідальність людини набуває своє соціальності в певних соціальних умовах. Тобто виявляється як соціальна відповідальність, або інтеріоризована цінність людини «дотримуватися слова», бути чесною перед собою та іншими людьми, виконувати дані обіцянки тощо.

Невипадково у філософському енциклопедичному словнику відповідальність визначається як «філософсько-соціологічне поняття, яке характеризує міру відповідності особи, групи, прошарку, держави наявним вимогам, діючим соціальним нормам, правилам співжиття, правовим законам; співвідношення обов'язку і міри його виконання суб'єктом (особою, групою, класом)» ... вона «виникає на основі соціальних норм і реалізується як через певні форми контролю (громадська думка, статут, закон), так і через усвідомлення суб'єктами духовно-практичної діяльності своєї суспільної ролі» [17, с. 87].

Соціальна відповідальність: природа і характеристики

Звісно, що і обов'язок і готовність людини відповідати за свої учинки стосується насамперед її соціального оточення, зокрема родини, трудового колективу або приятельського товариства. А відтак відповідальність індивідуальна завжди корелює з відповідальністю соціальною, яка безпосередньо є властивістю або соціального кола або властивістю певного суб'єкта (особи, групи, спільноти) перед суспільством.

Соціальна відповідальність у соціологічному словнику трактується як «ступінь відповідності дій соціальних суб'єктів (особистостей, соціальних груп, спільнот, держави) взаємним вимогам, діючим правовим та іншим *соціальним нормам*, загальним інтересам», вона виступає «засобом підтримання цілісності суспільства, суспільної злагоди, *соціальної інтеграції*» [15, с.42]. Як

зазначає О. Мазурик, при застосуванні поняття «соціальна відповідальність» прийнято апелювати до її морально-етичних та соціальних характеристик [8]. А застосовує він це поняття до діяльності підприємств перш за все. Ю. Саєнко теж акцентував увагу на соціальній відповідальності бізнесу, зазначаючи, що соціальна відповідальність виявляється, «з одного боку, у дотриманні морально-етичних норм при веденні бізнесу (взаємини з працівниками, споживачами та партнерами по бізнесу), а з іншого – у підтримці різноманітних соціальних проектів, які спрямовані на групи громадськості, що безпосередньо не впливають на розвиток бізнесу конкретної компанії» [14, с. 10].

Тобто, коли розглядається соціальна відповідальність, то мова йде скоріше про характер і наслідки підприємницької діяльності. На цю властивість соціальної відповідальності звертає увагу і О. Безрукова, розглядаючи її у контексті міста та ролі у громадянському суспільстві. Вона, зокрема наголошує на тому, що «через соціальну відповідальність здійснюється соціальне партнерство і консолідація бізнесу і громадянського суспільства, відбувається їх інтеграція, виявляється громадянська ініціатива» [4, с. 146-147].

У середовищі польських соціологів теж досить активно обговорюється поняття соціальної відповідальності в організаціях, в корпораціях і бізнесі в цілому. На думку польської дослідниці К. Казойц (K. Kajojć), існує велика кількість дефініцій соціальної відповідальності, яка виникає з історії народів, їх культури і досвіду, підходів до бізнесу чи довкілля А відтак стає зрозумілим, що соціальна відповідальність бізнесу пов'язана як з суспільством, так і тим природним довкіллям, в якому воно функціонує. Тому не випадково мова йде про сталий розвиток, який і спрямований на збереження довкілля.

Соціальна відповідальність в контексті сталого розвитку, за визначенням К. Казойц, являє собою «зрівноважену поведінку поміж діями, що спрямовані на піклування про реалізацію цілей в екологічному, суспільному та економічному аспектах» [23]. Ясно, що формування соціальної відповідальності у суб'єктів підприємництва

неможливе без наявності у них індивідуалізованого почуття відповідальності як обов'язку, готовності діяти відповідно до суспільних норм і принципів, а також до екологічних вимог і стандартів сучасного суспільства. А відтак між відповідальністю особистості і соціальною відповідальністю її як суб'єкта діяльності є морально-діяльнісний «місток», який називається *екологічною відповідальністю*, яка і є предметом дисертаційного дослідження.

Екологічна відповідальність в контексті соціологічної науки

Питання обґрунтування змісту екологічної відповідальності, так само як і відповідальності в цілому, поки що залишається відкритим. Як зазначають українські соціологи І. Мартинюк і Н. Соболева, «залишається тільки дивуватись обмеженості досліджень відповідальності в соціологічній царині, бо права, обов'язки та відповідальність – то «три кити», на які спирається вся система соціальної взаємодії» [9, с. 27].

Тобто, соціальна відповідальність включає до себе, або породжує відповідальність екологічну, однак зарубіжні соціологи можуть досліджувати їх як разом, так і відокремлено. Наприклад, Р. М. Амарал (R. M. Amaral) і Л. С. Марсон (L. S. Marson) стверджують, що «хоча соціальна відповідальність та екологічна відповідальність є вимірами корпоративної стійкості, компанії, як правило, застосовують їх дезінтегровано, в різних функціональних сферах», між тим вони помічають зусилля компаній інтегрувати ці дії у функціональну сферу сталого розвитку» і тому нерідко використовують термін соціально-екологічна відповідальність [21; 27]. Це пояснюється, на думку, наприклад, бразильських вчених, тим, що зі зростанням конкуренції між компаніями як на місцевому, так і на глобальному рівні, набір та утримання людського капіталу стали вирішальними для бізнесу. Тим часом «посилився інституційний та ринковий тиск на більшу прихильність компаній до соціальних та екологічних проблем, звернувши увагу на те, як компанії реагують на ці проблеми, що впливає на їхній імідж та репутацію перед різними зацікавленими сторонами, включаючи поточних та майбутніх

працівників» [22]. Саме тому поняття соціальна та екологічна відповідальність є двома сторонами відповідальності підприємців перед суспільством за ставлення до навколишнього середовища і природних ресурсів.

Американські вчені Р. С. Маршалл (R. S. Marshall) і Д. Браун (D. Brown) вважають, що екологічна відповідальність – це «не тільки і не стільки компенсація за шкоду оточуючому середовищу, яка наноситься діяльністю підприємств, скільки проведення попереджувальних заходів щодо цих збитків» [25, с. 114]. Однак є й інша точка зору, яка актуалізує моральний зміст екологічної відповідальності, коли вона визначається, «не так як зовнішня вимога, скільки як вільне і добровільне волевиявлення, що «спирається на механізм моральної регуляції екологічно значущої поведінки» [2, с. 9]. Ще більший акцент на моральний зміст робить Л. Білік, яка розглядає екологічну відповідальність як якість, що «характеризує вищий рівень розвитку людського в людині, вищий рівень розвитку її екологічної свідомості» [3, с. 133].

Польська соціологиня А. Марек-Беняш (A. Marek-Bieniasz) також акцентує увагу на самій людині та її розвитку. Зокрема вона вважає, що «екологічна відповідальність виявляє усі властивості відповідальності в цілому, однак має свою специфіку, яка полягає у тому, що її предметом є, по-перше, людина, яка відповідає за увесь світ природи, без якого не можлива її екзистенція біологічного характеру, а по-друге, сама природа з усіма її елементами у тому аспекті, в якому наслідки людських дій мають вплив на функціонування природи та відтворення її корисності» [26].

Таким чином, аналізуючи подані визначення екологічної відповідальності, можна виокремити *дві основні наукові парадигми*, в межах яких розглядається вченими екологічна відповідальність: *ціннісно-нормативна і соціальної дії*.

У межах парадигми соціальної дії екологічна відповідальність визначається як соціально-економічна (підприємницька) діяльність, що спрямована на збереження довкілля та його раціональне використання. Ця парадигма почала розвиватися приблизно у середині минулого століття, коли світовою доктриною стала ідея

сталого розвитку. Концепція сталого розвитку є сучасним світовим трендом останні п'ятдесят років вона спрямована на зміну стосунків людини і природи задля розширення можливостей економічного зростання та на створення скоординованої глобальної стратегії виживання людства, орієнтованої на збереження і відновлення природних ресурсів у масштабах, необхідних для повернення спільнот до меж господарської місткості біосфери.

Наукові дослідження у сфері сталого розвитку проводяться не тільки економістами, але і екологами, політологами, соціологами, оскільки його реалізація пов'язується з найважливішими сферами людського буття – природною та соціальною. Серед зарубіжних дослідників проблеми сталого розвитку розглядаються у працях Р. В. Кейтса, Дж. Майєра, Т. М. Перріса, Дж. Рауха та ін., серед українських – М. Ваховича, Б. Данилишина, А. Дем'янюка, С. Дорогунцова, В. Ковалю, Л. Коваленка, В. Міщенко, О. Новоторова, М. Паламарчука, Б. Патона, І. Ропотана, О. Табалова та ін. Названі вчені розглядали шляхи та інструменти переходу до сталого розвитку, виявляли його індикатори, формували механізми запровадження енергозберігаючих та екобезпечних систем, обґрунтовували рівні екологічнобезпечного впливу на промислових підприємств на довкілля тощо. І виходячи з цього формували нові підходи до ставлення підприємців до природних ресурсів.

Варто зазначити, що ця робота продовжується в сучасних умовах ще більш активно. І мова йде вже про впровадження у концепцію сталого розвитку в господарську діяльність – *«інтелігентної (розумної) регіональної спеціалізації»*, яка передбачає:

- поглиблення співробітництва науковців та підприємців;
- розробку і впровадження набору нових екологічних стандартів вироблення продукції;
- розвиток інноваційних, зокрема цифрових технологій, які уможливають ефективне використання людських та природних ресурсів;
- удосконалення управлінської парадигми;
- запровадження систематичного екологічного моніторингу;
- розподіл відповідальності між владними органами та бізнесом

за рахунок розвитку співробітництва;

- формування нового екологічного мислення і розумної культури споживання в суспільстві за рахунок освітньої діяльності та творчої діяльності молодих науковців і вчених» [24].

Інша парадигма, в межах якої розглядаються зміст та сутність екологічної відповідальності – *ціннісно-нормативна*, ґрунтується на тому, що це властивість людського характеру, особистості, яка виявляє її моральні якості і не залежить від її соціально-економічної (підприємницької) діяльності, а, навпаки, формує її, залежно від тих цінностей, які обирає людина стосовно ставлення до навколишнього середовища і природи. Тому екологічна відповідальність під її кутом зору розглядається як морально-ціннісна орієнтація людини на збереження довкілля та раціональне ставлення до неї упродовж свого життя, незалежно від сфери своєї діяльності.

В межах цих двох парадигм виокремлюються такі *основні підходи* до аналізу змісту екологічної відповідальності: *соціологічний, психологічний і культурологічний*.

Соціологічний підхід до розуміння змісту екологічної відповідальності, на нашу думку, засновується на теорії соціальної дії (поведінки) (М. Вебер), теорії соціальної системи (Т. Парсонс, Р. Мертон) та теорії соціального обміну (Дж. Романс, П. Блау).

Коли мова йде про теорію соціальної дії, то доцільно згадати перш за все теорію соціальної дії М. Вебера, який вважав, що базовим елементом суспільства є дії індивідів. Сенс дії може виявлятися виключно або через суб'єктивність конкретного індивіда, або з позиції того дослідника, який вкладає в дії іншого своє розуміння його поведінки чи дії. Сенс дії може бути наданий суб'єктивно конкретною особою, це може бути якийсь середній або приблизний сенс, це може бути в якомусь концептуально побудованому чистому типі.

Загалом можна сказати, що значення дії – це суб'єктивний намір, що супроводжує дію. Це основа для формування мотиву, тобто взаємозв'язку між розумною дією та реальністю, яка представляється діючому або спостерігачеві як значуща причина для даної поведінки.

На думку М. Вебера, предметом вивчення соціології є соціальні

дії людей, тобто такі, які ми можемо пояснити, зрозумівши суб'єктивне значення, яке діючі люди надають своїм діям. М. Вебер виділив чотири види діяльності:

1) цілераціональні дії, тобто раціональні щодо цілі, при яких суб'єкт керується інструментальною раціональністю: із сукупності цінностей суб'єкт вибирає цілі і, враховуючи альтернативні витрати та вигоди, вибирає відповідні заходи;

2) ціннісно-раціональні дії, тобто раціональні дії з точки зору цінностей (вертикальні), на відміну від вищезазначених, суб'єкт, що діє, не слідує розрахунку наслідків дії (за принципом «мета виправдовує засоби»);

3) афективні дії, що відповідають поточним емоційним станам;

4) традиційні дії (види діяльності), що засновані на звичках, традиціях [6].

Вони розглядаються як ідеальні типи; фактичні дії вичерпують ознаки більш ніж одного типу. Грунтуючись на цих типах дій, можна стверджувати, що *екологічно відповідальна поведінка*, це цілераціональна дія, оскільки, відповідно М. Вебера, це дія осмислена, тобто дія, «спрямована на досягнення усвідомлених діючим індивідом цілей і така, що використовує для цих цілей засоби, визнані за адекватні самим діючим індивідом» [12]. М. Вебер підкреслює, що «цілераціонально діє той індивід, чия поведінка орієнтована на мету, засоби і побічні результати його дій, хто раціонально *розглядає* відношення засобів до цілей та побічних результатів і, нарешті, відношення різних цілей одна до одної, тобто діє, в усякому випадку *не афективно* (перш за все, не емоційно) і *не традиційно*» [6].

Тобто людина поводиться цілераціонально, очікуючи успіху від своєї дії, а очікування стає умовою або засобом раціонально спрямованих і регульованих цілей. Між тим важливо зазначити, що абсолютно чистих типів соціальної дії в реальності практично не існує, а кожен з них чи то цілераціональний, чи то традиційний, чи то ціннісно-раціональний у чистому вигляді можуть бути розглянуті виключно як об'єкт соціологічного дослідження. Саме на цьому і наголошував М. Вебер, коли писав про те, що соціальна дія буває

дуже рідко орієнтована «*тільки на той чи інший тип раціональності*», і сама «ця класифікація не вичерпує типи орієнтації дії; вони являють собою створені для соціологічного дослідження понятійно чисті типи, до яких у більшому чи меншому ступеню наближається реальна поведінка» [6].

Екстраполюючи веберівську теорію соціальної дії до предмета нашого дослідження, можна зазначити, що *екологічно відповідальна поведінка властива тим соціальним суб'єктам (особам, підприємствам, фірмам), для яких їх діяльність приносить успіх, а очікування цього успіху і є метою і (чи) засобом одночасно здійснення цієї діяльності.*

Звісно, виникає одразу питання, а чи можна віднести ціннісно-раціональну дію до екологічно відповідальної поведінки? Згадаймо, що ціннісно-раціональна дія, відповідно до теорії М. Вебера – це морально-етична дія, яка уособлює в собі громадянський обов'язок особистості, віру в моральні цінності. Як говорить сам М. Вебер, «суто ціннісно-раціонально діє той, хто не дивлячись на можливі наслідки, діє відповідно до своїх переконань про обов'язок, достоїнство, красоту, релігійним переконанням, благочесті чи «важливості» предмету будь-якого роду» [6, с. 629]. Грунтуючись на веберівському поясненні стає зрозумілим, що вочевидь екологічно відповідальній поведінці властивий ціннісно-раціональний тип соціальної дії, однак у вкрай рідкісних і небезпечних ситуаціях. Наприклад, коли люди намагаються загасити вогнища в лісах, чи зупинити витік небезпечних речовин, ризикуючи своїм життям. *Ціннісно-раціональний тип екологічно відповідальної поведінки був властивий пожежникам та військовим на Чорнобильській атомній станції під час вибуху ядерного реактора.* Якщо до цілераціонального типу екологічно відповідальної поведінки удаються підприємці або під впливом правових норм чи власних цілей, то до ціннісно-раціонального типу – удаються рідкісно сміливі та героїчні люди, які виконання свого патріотичного і громадянського (чи релігійного) обов'язку ставлять понад усе.

Соціологічний підхід до розуміння змісту екологічної відповідальності може також ґрунтуватися на теорії соціальної

системи Т. Парсонса. У своїй концепції Т. Парсонс використовує концепцію глобального суспільства, але не в сучасному розумінні (в епоху глобалізації), а в сенсі суспільства загалом, як цілого народу, що живе на Землі. Глобальне суспільство можна розуміти як систему, яка виконує завдання як зовні, так і всередині себе. Він описує ці завдання як функції та поділяє їх на інструментальні (допоміжні засоби для досягнення цілей) та цільові (засоби, що викликають досягнення цілей). Разом із зіставленням із зовнішніми та внутрішніми функціями вони утворюють матрицю, яку Т. Парсонс називає системою AGIL, і відповідно до якої можна аналізувати глобальне суспільство.

Система AGIL включає зовнішні функції: інструментальну функцію адаптації (A) (економічна підсистема) і цільову – досягнення мети (G) (політична підсистема), а також внутрішні: інструментальну – культивування зразків і стандартів поведінки (підсистема культури), і цільову – інтегративну (підсистема суспільство). Кожна з цих функцій, виконується конкретною підсистемою із конкретними ресурсами у своєму розпорядженні. Між усіма підсистемами існують взаємні обміни, що передбачають засоби обміну, специфічні для даної підсистеми [28].

Концепція обміну ресурсами між підсистемами змусила Т. Парсонса зацікавитись питаннями соціальних змін. Система AGIL як така передбачає не ліквідацію і нестабільність системи, а прагнення до рівноваги. А технологічна організація (підприємство, фірма тощо), як зазначає Т. Парсонс, повинна розглядатися як «прикордонна структура між суспільством як системою та органіко-фізичним середовищем. На соціетальній стороні знаходиться економіка в якості її головної структури, яка забезпечує зв'язок з соціетальним суспільством» [11]. У такій ситуації функція розподілу є головною і ресурси мусять розподіляти відповідно до потреб різних категорій населення. Тобто мова йде про те, що організаційний процес у технологічній організації повинен орієнтуватися на досягнення специфічних цілей суспільства чи відповідних підколективів, а відтак і екологічна відповідальність посилюється в тих територіальних умовах, куди входить дана технологія

(підприємство).

В контексті соціальних змін Т. Парсонс запропонував так звану кібернетичну модель, яка, подібно до моделі AGIL, має чотири виміри: біологічний, особистісний, соціальний та культурний. Кібернетична модель може бути перетворена на схему аналізу в моделі AGIL, при цьому біологічний вимір виконує адаптаційну функцію, а особистість виконує функцію досягнення мети. Виконання інших функцій залишається незмінним. Згідно з аналізом Т. Парсонса, соціальні зміни відбуваються, коли на будь-якому етапі обміну (між наступними вимірами) виникає надлишок або нестача – інформації чи енергії. Обмін може переходити від найменш складних до найскладніших (від біологічного до культурного виміру) і навпаки. У першому випадку передаються життєві сили та енергія, а в другому – цінності та інформація [28]. А це означає, що ставлення людей як працівників до навколишнього середовища змінюється в залежності від соціальних змін, і відповідно від наявності (надлишку чи нестачі) інформації чи енергії.

Дослідження екологічної відповідальності з точки зору соціологічного підходу не може бути повним без використання функціоналізму Р. Мертона, який, на відміну від Т. Парсонса, визнає, що не всі елементи системи є функціональними для суспільства. Таким чином, він вводить різницю між функціями та дисфункціями. Більше того, навіть якщо елемент є непрацездатним для певної частини системи, це не обов'язково має бути для системи в цілому. Додатковим розрізненням функцій, запроваджених Р. Мертоном, є явні та неявні функції, які особливо важливі з точки зору, сьогоdnішнього підходу до оцінки діяльності як у ринковому, так і в державному секторах економіки. Явні функції – це функції, призначені, передбачені та визначені як місія та мета установи. З іншого боку, приховані функції – це ті види діяльності, які можуть бути несвідомими, ненавмисними або навмисно прихованими [10, с. 84]. Звісно, що екологічна відповідальність виявляється у відповідній діяльності, а тому вона може бути явною, функціональною для суспільства, однак можуть бути і такі обставини, за яких вона носить абсолютно протилежний –

безвідповідальний характер. Тоді це буде дисфункціональна ситуація для суспільства.

У своїх теоретичних припущеннях Р. Мертон поєднує соціологічний і культурологічний підходи, стверджуючи, що «серед множини елементів соціальної і культурної структури можна виокремити два особливо важливих ... перший складається із визначених культурою цілей, намірів та інтересів, які виступають у якості законних цілей для усього суспільства або ж для його окремих прошарків. Другий елемент культурної структури визначає, регулює і контролює прийнятні способи досягнення цих цілей» [10, с. 81]. А відтак кожна соціальна група, на думку Р. Мертона, завжди пов'язує свої культурні цілі і способи їх досягнення з існуючими моральними та поведінковими нормами, які не завжди можуть співпадати з нормами технічності чи ефективності. Тобто екологічна відповідальність властива тим соціальним групам (підприємцям, колективам, організаціям), поведінка і діяльність яких відповідає певним моральним нормам, хоча іноді за рахунок цього і втрачається частина прибутку.

Отже, за Р. Мертоном, будь-який функціональний аналіз повинен починатися з окреслення структурного контексту, з якого вийшла застосована закономірність, а потім з визначення основних альтернатив. Наступним кроком в аналізі має бути оцінка значущості досліджуваної діяльності для членів групи, тобто показ мотивів дій окремих людей та чітких функцій. Третім кроком має стати оцінка психологічних потреб, які задовольняються, а не задовольняються вивченою схемою, що допоможе розрізнити мотиви конформістських та девіантних дій серед членів групи. В кінці аналізу повинен бути опис закономірностей тестованого шаблону, які невидимі для учасників і які впливають на них та закономірності в системі, тобто опис прихованих функцій. Як зазначає Дж. Тьорнер (J. Turner), Р. Мертон схвалює підхід функціонального аналізу, який зосереджений на вивченні не тільки того, як формуються та підтримуються моделі соціальної організації, але й як вони змінюються [28]. Тому аналіз екологічно відповідальної діяльності теж повинен засновуватися перш за все на функціональному підході,

оскільки вона є важливим елементом соціально-економічної діяльності соціальних суб'єктів.

Оскільки екологічна відповідальність є категорією не тільки соціальною, але й економічною і суспільною, то без використання теорії соціального обміну її аналіз не буде повним.

Теорія соціального обміну, або утилітарна теорія, показує суспільство як систему взаємодій між людьми, а не як цілісну систему. Інтелектуальні основи цієї теорії випливають з утилітаристської традиції класичної буржуазної політекономії, родоначальниками якої були А. Сміт, Дж. Бентам, Д. Рікардо. Вони вважали спонукальним, поштовхним мотивом людської діяльності прагнення до корисності і отримання вигоди. Іншим джерелом стали праці відомих представників соціальної антропології М. Мосса, Б. Малиновського, які виявили важливу роль обмінних актів у житті доісторичних народів [16].

Теорія припускає, що відносини, які виникають у суспільстві, є своєрідним обміном між його окремими учасниками відповідними витратами і вигодами для досягнення конкретної мети. Вивчаючи взаємні міжособистісні стосунки та посилаючись на обговорювану теорію, вчені виявили, що те, як поводить себе людина, є реакцією на те, як поводить себе інша людина раніше, одночасно підкреслюючи, що за нею настає найбільша винагорода з найменшими покараннями. Теорія соціального обміну трактує все життя як так званий економічний ринок, на якому постійно здійснюються обміни, операції певної вартості пов'язані з винагородою або штрафом. Обмін різними типами діяльності виступає при цьому як фундаментальна основа суспільних відносин, на якій виникають різні структурні суспільні утворення (влада, статус, престиж тощо). Різні варіанти теорії соціального обміну набули поширення в соціології, соціальній психології, економіці, політології. Екстраполюючи цю теорію до предмета дисертаційного дослідження, варто зазначити, що екологічно відповідальна поведінка буде реалізуватися там і тоді, коли соціальні суб'єкти будуть відчувати вигоду теперішню або майбутню від неї. Це може бути вигода не тільки фінансова, а наприклад, державна підтримка, зниження податків, підвищення

престижу фірми чи організації тощо.

Соціологічний підхід до дослідження і розуміння екологічної відповідальності пов'язується з культурологічним і в теорії Р. Мертона і в теорії Дж. Хоманса. Адже суспільство і культура народжуються тому, що раціональні люди вбачають у цьому такі переваги як: добробут, повагу, гордість, контроль, любов або інші речі, що зближують суспільство. У цьому випадку вищезазначені теорії посиляються на поведінкову психологію чи економіку. Відповідно до цього переконання, життя суспільства – це комерційна операція та переговори для отримання якнайкращих вигод. Коли вигоди від стосунків будуть отримані більшими, ніж зусилля, необхідні для їх збереження, стосунки триватимуть до кінця.

І ще один *науковий підхід*, на який варто звернути увагу – це *психологічний*. В контексті цього підходу є доцільними наукові ідеї Е. Фромма і Д. Рісмана, які розглядають взаємозв'язок соціального характеру людини і суспільства.

Так, Е. Фромм зазначає, «для того, щоб суспільство могло нормально функціонувати, його представники повинні мати такий характер, який спонукає їх діяти саме так, як вони повинні діяти в ролі представників даного суспільства... вони повинні хотіти виконувати те, що є для них об'єктивною необхідністю. Зовнішня сила замінюється внутрішнім потягом і особливого роду людською енергією, яка каналізується в риси характеру» [18, с. 233]. Тобто суспільство соціалізує людину, формує у неї соціальний характер, який ґрунтується на нормах, цінностях, які в ньому домінують. І як справедливо підкреслює Т. С. Вах, Е. Фромм розглядає соціальний характер як «проміжну ланку між соціально-економічною структурою суспільства та домінуючою в суспільстві ціннісно-нормативною системою ... акцентує увагу на вивченні процесів соціалізації особистості, завдяки яким у соціальному характері зберігаються норми й цінності, що передаються з покоління в покоління, і відбиваються нові соціальні процеси, які відбуваються в суспільстві» [5, с. 13]. Тобто, Е. Фромм виокремлює структурні складові соціального характеру, ґрунтуючись на його динамічності. І

дуже доречною є думка Т. С. Вах про те, що орієнтуючись на визначення Е. Фроммом поняття «соціальний характер», доцільним є дослідження даного феномена у розвідках про «національний характер», «душу народу» [5, с. 13]. Вочевидь, національний характер пов'язаний з соціальним характером і виявляється в соціальній поведінці. Якщо історично закладаються цінності відповідального ставлення до природи, до навколишнього світу, то вони будуть виховуватися у наступних поколіннях.

Українська дослідниця національного характеру А. Швецова стверджує, що «характер народу формується діалектичним взаємозв'язком природно-фізичних і соціально-культурних факторів та мовою, яка відображає його специфіку»; він є досить складним явищем і представлений різними психологічними й соціальними типами людей; а «характер індивіда формується не лише свідомими процесами його життєдіяльності, а й несвідомими чинниками, культурними архетипами, які є важливими складниками ментального влаштування та життєвої сили в побудові людського образу» [19]. Отже людина, пристосовуючись до соціальних умов, набуває рис народного характеру, що сприяє формуванню у неї почуття комфортності.

Разом з тим, Д. Рісмен зауважує, що іноді люди можуть поводитися абсолютно по-іншому, ніж цього вимагає структура їх характеру, тому що суспільство змінюється значно швидше, ніж характер і навпаки. Він зокрема зазначає, що «не може бути такого суспільства чи такої людини, яка б цілком залежала від орієнтації-на-традицію, орієнтації-на-себе чи орієнтації-на-іншого, кожний з цих способів комфортності є універсальним, а питання завжди полягає у тому, до якого ступеню індивід чи соціальна група покладаються на той чи інший з цих трьох доступних механізмів» [13, с. 100]. Тобто, коли мова йде про екологічно відповідальну поведінку, чи-то екологічну відповідальність, то вона залежить від конкретних особистостей, їх характеру, цінностей, соціальних норм, які панують у їх соціальному оточенні, народного характеру, як підвалин цінностей і темпів розвитку суспільства.

Висновки

Таким чином, на основі аналітичного осмислення змісту екологічної відповідальності в контексті соціологічної науки, можна зазначити, що екологічна відповідальність – явище доволі багатозначне і може виявлятися як якість людини, як соціальний феномен, як форма підприємницької діяльності, як прояв екологічної свідомості і вияв екологічної культури.

У науці існує дві основні наукові парадигми, в межах яких розглядається вченими екологічна відповідальність: ціннісно-нормативна і соціальної дії. Ціннісно-нормативна, ґрунтується на тому, що це властивість людського характеру, особистості, які виявляє її моральні якості і не залежить від її соціально-економічної (підприємницької) діяльності, а, навпаки, формує її, залежно від тих цінностей, які обирає людина стосовно ставлення до навколишнього середовища і природи. Тому екологічна відповідальність під її кутом зору розглядається як морально-ціннісна орієнтація людини на збереження довкілля та раціональне ставлення до неї упродовж свого життя, незалежно від сфери своєї діяльності.

Рис. 1. Наукові підходи до пояснення сутності і змісту екологічної відповідальності (розроблено автором)

У межах парадигми соціальної дії екологічна відповідальність визначається як соціально-економічна (підприємницька) діяльність, що спрямована на збереження довкілля та його раціональне використання. З'ясовано, що екологічна відповідальність є різновидом соціальної відповідальності і являє собою морально-діяльнісний «місток», між відповідальністю особистості і соціальною відповідальністю її як суб'єкта діяльності.

Основними підходами до аналізу змісту екологічної відповідальності є соціологічний, психологічний і культурологічний.

Соціологічний підхід до розуміння змісту екологічної відповідальності, засновується на теорії соціальної дії (поведінки) (М. Вебер), теорії соціальної системи (Т. Парсонс, Р. Мертон) та теорії соціального обміну (Дж. Хоманс, П. Блау); психологічний – на теоріях Е. Фромма і Д. Рісмена; культурологічний – на теорії культурних підсистем Р. Мертона.

Екологічно відповідальна поведінка властива тим соціальним суб'єктам (особам, підприємствам, фірмам), для яких їх діяльність приносить успіх, а очікування цього успіху і є метою і (чи) засобом одночасно здійснення цієї діяльності, тобто екологічно відповідальній поведінці властивий перш за все цілераціональний, а у рідкісних випадках ціннісно-раціональний тип соціальної дії.

Екологічна відповідальність є одночасно якістю (властивістю) людини, соціальним феноменом, проявом екологічної свідомості, виявом екологічної культури і формою підприємницької поведінки. *Як людська якість, екологічна відповідальність є певним виявом ступеню розвинутої соціального характеру особистості, який визначається її здатністю дотримуватися норм і вимог до використання природних ресурсів. Як соціальний феномен екологічна відповідальність є історично сформованою, засадничою підвалиною взаємодій людини і суспільства з природним середовищем, яка формується у свідомості людей у процесі їх соціалізації на всіх етапах розвитку суспільства, в усіх його сферах, особливо у сфері трудової діяльності на засадах правових і моральних принципів, цінностей і норм і виявляється у їх дбайливому ставленні до природи та раціональному використанню її ресурсів для соціальних та*

економічних потреб суспільства.

Як форма підприємницької діяльності, екологічна відповідальність є проявом індивідуальної чи масової екологічної свідомості і культури і визначається дбайливим (індивідуальним чи груповим) ставленням до довкілля і раціональним способом використання природних ресурсів.

Основними чинниками формування екологічної відповідальності є наступні об'єктивні: культура і цінності суспільства, народний характер, історичні та соціальні умови, економічний ступінь розвитку суспільства; а суб'єктивними – потреби, інтереси, соціальний характер, рівень екологічної свідомості і культури особистості чи групи.

Список використаних джерел

1. Апель К. О. Дискурс і відповідальність. Проблема переходу до постконвенційної моралі. Першоджерела комунікативної філософії : навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закладів. Київ : Либідь, 1996. 176 с.

2. Банникова Н. В., Крупина Н. Н., Крюкова Н. А., Загайный В. В. Нематериальное стимулирование эффективной природоохранной деятельности предприятий. *Национальные интересы: приоритеты и безопасность*. 2016. № 4. С. 4-15.

3. Білик Л. Екологічна відповідальність як духовна якість особистості. *Вісник НУТУ «КПІ»*. 2005. Вип. 1, С. 126-134.

4. Безрукова О. Відповідальність в сучасному світі: соціологічні інтерпретації та емпіричні студії: монографія. Запоріжжя : Вид-во комунального закладу «Хортицький національний навчально-реабілітаційний багато профільний центр» Запорізької обласної ради, 2015. 308 с.

5. Вах Т. С. Дефініції соціального характеру в зарубіжній і вітчизняній соціології. URL : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6884/Vax_Definiciyi_social%60nogo_xarakteru.pdf (дата звернення: 18.11.2022).

6. Вебер М. Основные социологические понятия. Избранные

произведения. Москва: Прогресс, 1990. 808 с.

7. Круглий стіл «Формування відповідального суспільства: можливості, обмеження, перспективи». *Соціологія: теорія методи, маркетинг*. 2019. №2. С. 5-52.

8. Мазурик О. В. Соціальна відповідальність як складова концепції соціального аудиту. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право* : збірник наукових праць. 2010. № 4 (8). С. 62-66.

9. Мартинюк І., Соболева Н. Специфіка життєвого вибору в нестабільному суспільстві: діалектика свободи і відповідальності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 2. С. 25-29.

10. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура (фрагменты) / под общ. ред. П. В. Танчера. Киев : ИС НАН України. 1996. С. 81-108.

11. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения. *Зарубежная социология XX века: Хрестоматия. Тексты* / отв. ред. В. Г. Городяненко. Днепропетровск : ДНУ, 2001. 336 с.

12. Примуш М. В. Загальна соціологія : навч. посібник. Київ : Професіонал, 2004. 590 с.

13. Рисмен Д. Некоторые типы характера и общество. *Зарубежная социология XX века: Хрестоматия. Тексты* / Отв. ред. В. Г. Городяненко. Днепропетровск : ДНУ, 2001. С.8 7-101.

14. Соціальна відповідальність бізнесу в Україні / відп. ред.: Ю. Саєнко. Київ : «Батискаф», 2002. 72 с.

15. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник / за заг.ред. В. М. Пічі. Львів : «Новий світ-2000», 2004. 480 с.

16. Теорія соціального обміну. Історія соціології (у 2-х кн.) : навч. посіб. / О. А. Рахманов, С. С. Бульбенюк, Ю. М. Манелюк. Київ : КНЕУ, 2017. С. 251-257. URL : https://kneu.edu.ua/userfiles/Department_of_Administration_and_Marketing_Personn/Rakhmanov_istor.pdf (дата звернення: 15.12.2022).

17. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002. 744 с.

18. Фромм Э. Человек для себя / Пер. с англ. Л. А. Чернышевой.

Москва : Коллегиум, 1992. 253 с.

19. Швецова А. В. Національний характер як феномен. Сімферополь : Таврія, 1999. 264 с.

20. Шульга М. Що таке соцієтально відповідальне суспільство? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2019. № 2. С. 6-10.

21. Amaral R. M. P., Marson L. S., Percepção da Responsabilidade Social Corporativa como Fator de Atração e Retenção de Talentos. *Anais do IX Congresso Nacional de Excelência em Gestão de Talentos*. 2013. Disponível em: URL : http://www.excelenciaemgestao.org/Portals/2/documents/cneg9/anais/T13_0621_3417.pdf (дата звернення: 15.09.2022).

22. Cohen M. Flávia de Souza Costa Neves Cavazotte. Taissa Mattos da Costa Karina Cordeiro Silva Ferreira. Corporate Social-Environmental Responsibility as an Attraction and Retention Factor for Young Professionals. *BBR, Braz. Bus. Rev.* Vol. 14. No. 1. Jan./Feb. 2017.

23. Kazojć, K. Konceptja społecznej odpowiedzialności i jej obszary w organizacjach. 2019. URL : http://www.wneiz.pl/nauka_wneiz/.../SiP-38-t1-57.pdf (дата звернення 15.12.2020).

24. Lobanova A., Bayura V., Viznytsya Y., Bratchenko L., Karitka V. Intelligent specialization as a promising strategy for the sustainable development of industrial regions of Ukraine (the case of Kryvyi Rih industrial region) 3S Web Conf. Volume 166, 2020. *The International Conference on Sustainable Futures: Environmental, Technological, Social and Economic Matters (ICSF 2020)* E3S Web of Conferences 166, 10020 (2020). URL : <https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/abs/2020/26/contents/contents.html> (дата звернення: 15.01.2023).

25. Marshall R. S., Brown D. The Strategy of Sustainability. A System Perspective on Environmental Initiative. *California Management Review*. 2003. Vol. 46. № 1. Pp. 101-126.

26. Marek-Bieniasz A. Odpowiedzialność ekologiczna jako istotny obszar ludzkiej odpowiedzialności – wymiar lokalny i globalny. 2019. URL: <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/.../64613.pdf> (дата звернення 15.01.2023).

27. Nascimento L. F., Lemos A. D. Da Cunha; Mello M. C. Gestão

Socioambiental Estratégica. Porto Alegre : *Bookman*, 2008.

28. Turner J. H. Struktura teorii socjologicznej. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2012. Pp. 38-45.

Лариса Хижняк, Олександр Хижняк

ВІДНОСИНИ СУСПІЛЬСТВА І ПРИРОДИ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Анотація

З метою проведення концептуалізації взаємовідносин суспільства і природи в контексті соціальної відповідальності уточнено сутність і співвідношення понять «соціально відповідальне ставлення до природи» і «екологічна відповідальність». З'ясовано напрями суспільної діяльності, через які реалізується соціально відповідальне ставлення до природи. Розкрито сутність і роль інституційної відповідальності у взаємовідносинах суспільства і природи; окреслено роль особистісної відповідальності у взаємовідносинах суспільства і природи. Акцентовано увагу на тому, що соціально відповідальне ставлення до природи автоматично не поліпшується від упровадження інституційних напрямів його підтримки/удосконалення. У той же час вони виступають орієнтиром особистісної відповідальності, визначають екологічну компетентність, екологічну культуру у професійній і повсякденній життєдіяльності людини.

Ключові слова: *екологічна свідомість, екологічна компетентність особистості, соціальна відповідальність, ресурсозбереження, екологічна відповідальність, екологічний менеджмент.*

Annotation

In order to conceptualize the relationship between society and nature in the context of social responsibility, the essence and relationship of the concepts "socially responsible attitude towards nature" and "ecological responsibility" have been clarified. The directions of social activity through which a socially responsible attitude towards nature is realized are clarified. The essence and role of institutional responsibility in the relationship between society and nature is revealed; the role of personal responsibility in the relationship between society and nature is outlined.

Attention is focused on the fact that a socially responsible attitude to nature does not automatically improve from the introduction of institutional directions for its support/improvement. At the same time, they act as a reference point for personal responsibility, determine environmental competence, ecological culture in the professional and everyday life of a person.

Key words: *environmental awareness, environmental competence of the individual, social responsibility, resource conservation, environmental responsibility, environmental management.*

Вступ

Визначимо основні фактори актуалізації вивчення відносин суспільства і природи в ракурсі соціальної відповідальності.

По-перше, досягнення Цілей сталого розвитку для України, серед яких передбачена Екологічна рівновага та розбудова стійкості [39, с. 9], вимагає з'ясування ціннісної основи ставлення суспільства до природи і його здатності ідентифікувати екологічні кризи й попереджувати/долати їх негативні суспільні наслідки. Крім того, з природою пов'язаний не тільки економічний, а й рекреаційний ресурс суспільства та соціально відповідальна рекреаційна діяльність (фізична рекреація, туризм, лікування та профілактика, відпочинок та релаксація), потреба в якій зростає в сучасному суспільстві разом з поширенням постматеріалістичних цінностей (цінністю здоров'я і життя, переходом до здорового способу життя й усвідомленням права на безпечне життя).

По-друге, від стану природних ресурсів та довкілля залежить життєвий рівень і функціонування екосистем, які соціально відповідальне суспільство прагне одночасно розвивати й захищати від пошкоджень, руйнувань.

По-третє, визнається потреба у проведенні стратегічної екологічної оцінки комплексних планів просторового розвитку території (територіальної громади), яка «є однією з необхідних складових політики і практики, що забезпечує збалансований економічний, соціальний розвиток та збереження якісних екологічних

умов проживання населення» [37, с. 8].

По-четверте, під час збройних конфліктів, а наразі в умовах російсько-української війни, існує підвищена екологічна небезпека, загострюються питання відповідальності за нанесену шкоду довкіллю не тільки на державному, міждержавному, а й міжнародному рівнях. ООН визначила 28 принципів для зменшення впливу війни на довкілля [42]. У світі щорічно 6 листопада відзначають Міжнародний день запобігання експлуатації довкілля під час війни та збройних конфліктів.

По-п'яте, проблематизуються правові аспекти відповідальності за довкілля, а саме: питання еколого-правового статусу людини і громадянина, права на екологічну безпеку та на оперативну, правдиву, доступну екологічну інформацію. До того ж формування еколого-політичних, еколого-економічних, еколого-соціальних та інших груп екологічних прав, загалом функціонування інституту екологічних прав та обов'язків громадян передбачає поєднання екологічної і соціальної відповідальності у відносинах суспільства і природи.

Екологічне право визначає екологічну відповідальність за порушення конституційних екологічних прав громадян (дисциплінарну, адміністративну, кримінальну, майнову). Порушення норм екологічного законодавства, екологічні злочини – досить розроблені в царині права та законодавства; громадськість широко інформується щодо них через систему освіти, мас-медіа; наразі узагальнено досвід реалізації екологічної політики і права ЄС [23; 24], використання методів, інструментів шляхів економічного регулювання екологічної безпеки [12]. Та найбільш розроблені науковцями проблеми соціально-екологічної відповідальності на рівні виробничих організацій: запропоновано критерії екологічної відповідальності промислового підприємства [2, с. 21]; підтримуються екологічно відповідальні практики у сфері корпоративної соціальної відповідальності [5]. Зазначимо, що увага сконцентрована на еколого-економічному аспекті стратегії сталого розвитку [15]; проблемі екологічної сертифікації та маркування, яка впливає поведінку як виробників, так і споживачів [3].

Екологічно орієнтована економіка є складовою сталого розвитку, тому не випадково в сучасному світі всіляко підтримується розвиток екологічно орієнтованого підприємництва.

Науковці виокремили такі три сценарії соціальної відповідальності бізнесу (підприємців) по відношенню до Природи, що склалися в економічній теорії:

1) *класичний* (власники компаній вимагали від менеджерів ефективного використання коштів та отримання прибутку. Частина прибутку використовувалася на винагороду працівникам за високі показники у праці, а частина на меценатство і суспільні проекти);

2) *корпоративного альтруїзму* (корпорація повинна робити внесок в поліпшення рівня життя населення країни, витратити частину прибутку на соціальні програми з метою збільшення грошового потоку в майбутньому);

3) *розумного егоїзму* (розробка програм, які фінансуються з прибутку, сподіваючись на отримання вигоди в довгостроковій перспективі за рахунок поліпшення відносин в колективі, іміджу, довіри клієнтів, досягнення ринкових переваг, розширення обсягу продажу товарів тощо)» [32, с. 22].

Наразі відбувається становлення навіть нової науки – економетрики, що вивчає етичні норми відповідальності бізнесу за раціональне природокористування і збереження довкілля, економічну складову соціальної відповідальності за Природу і природокористування. Призначення економетрики полягає в тому, що вона «ставить за мету гармонізацію взаємовідносин бізнесу і природи не лише на принципі імплементації етики, як соціопсихологічної категорії відповідальності за дії бізнесу перед природою, а й на принципі примусового здійснення економічних витрат на ліквідацію негативного впливу бізнесу на природу на основі законодавства» [32, с. 25]. Поява економетрики стала результатом усвідомлення необхідності виділяти в межах етичного знання не лише філософський, політологічний, психологічний, соціологічний, але й економічний контекст.

До цього часу існує неоднозначність трактування як природи, так суспільства. «Природа та суспільство функціонують за своїми

законами, які принципово відмінні один від одного. Йдеться про природні і соціальні закони, які вивчаються природничими і суспільними науками, що використовують різні поняття, одиниці виміру тощо» [40, с. 5]. Хоча ця теза є практично загально визнаною, взаємовідносини суспільства і природи – складне питання, особливо в контексті соціальної відповідальності. Науковці вважають екологічну проблему світоглядною з різними аспектами її розв’язання [19]. При цьому визнається, що «доля майбутнього Цивілізації залежить від узгодженості людино-природних відносин, узгодженості країн у розв’язанні глобальних проблем» [40, с. 8]. Разом з тим в Україні екологічні дослідження в ракурсі соціальної відповідальності лише починаються. Так, науковцями Державної установи «Інститут ринку і економіко-екологічних досліджень Національної академії наук України» запропоновано комплексна оцінка соціально відповідального споживання ресурсів секторами національної економіки на засадах стійкості й сталого розвитку; визначено очікувані тренди його розвитку в актуальні для сьогодення українського суспільства періоди (довоєнний, воєнний і повоєнний) [27, с. 37-54].; розроблено стратегічні пріоритети й тенденції розвитку соціально відповідального виробництва та споживання в умовах повоєнного відновлення економіки України [там само, с. 102-123]; розкрито роль цифровізації податкового регулювання екологізації економіки в екологічній політиці [18]. Однак існує потреба в системному і комплексному теоретико-методологічному обґрунтуванні відносин суспільства і природи в сучасному суспільстві.

Мета – провести концептуалізацію взаємовідносин суспільства і природи в контексті соціальної відповідальності.

Реалізація цієї мети передбачає вирішення таких завдань:

- уточнити сутність і співвідношення понять «соціально відповідальне ставлення до природи» і «екологічна відповідальність»;
- визначити етапи формування й розвитку соціально відповідального ставлення до природи;
- з’ясувати принципи та напрями суспільної діяльності, через які реалізується соціально відповідальне ставлення до природи;

- розкрити сутність і роль інституційної відповідальності у взаємовідносинах суспільства і природи;
- окреслити роль особистісної відповідальності у взаємовідносинах суспільства і природи.

Соціально відповідальне ставлення до природи як наукова і практична проблема

В умовах екологізації суспільного розвитку, а не лише його окремих сфер, актуалізується соціально відповідальне ставлення до природи. Серед науковців і практиків поширено використання поняття «екологічна відповідальність». Однак, на наш погляд, доречно розділяти поняття «соціально відповідальне ставлення до природи» і «екологічна відповідальність». Екологічна відповідальність є більш вузьким, видовим поняттям, складовою соціальної відповідальності і обмежується турботою про стан природного довкілля та раціональним природокористуванням.

К. Калинець виділяє такі спільні риси всіх видів соціальної відповідальності: «вона є засобом гарантування та охорони суспільних відносин; відображає взаємозв'язок визначених суб'єктів та зацікавлених осіб і передбачає наявність відповідних засобів їх взаємодії; є засобом гарантування прав людини і суспільних інтересів; відображає рівень соціального, економічного та політичного розвитку суспільства; має динамічний характер, що відображає трансформацію суспільних відносин; має чітко визначену мету і функціональну спрямованість; забезпечує системність суспільства як соціального утворення; формує повагу до прав і свобод людини і є проявом культури суспільства» [17, с. 45]. Ці риси повною мірою відображають і загальне соціально відповідальне ставлення до природи в системі «людина – природа – суспільство».

Соціально відповідального ставлення до природи базується на принципах об'єктивності; взаємозв'язку історичного та логічного; комплексності; системності; єдності теорії і практики.

Тренди антропосоціогенезу включають такі основні переходи: антропоморфізація природи, коли люди не відокремлюють себе від

неї; прагнення людей вижити в боротьбі з природою; намагання використати знання про довкілля для виживання; впевненість у можливості використання природи як майстерні для виготовлення необхідного для життєдіяльності; раціоналізація використання природних ресурсів; усвідомлення дуальної біосоціальної сутності людини і взаємозалежності суспільства і природи та необхідності гармонізації відносин в системі «суспільство – природа»; усвідомлення неможливості людського існування без збереження всього розмаїття природи.

Принципово важливі питання й відповіді щодо відповідальності у відносинах людини і природи підняла Делія С. Гусман: «Чи здатна людина думати й відчувати глибокі почуття, повністю відокремившись від Природи? Це неможливо, тому що ми – частина Природи. Чи можливо створити культуру, котра не мала б ніякого зв'язку з Природою, таку собі абстрактну культуру? Вважаю, що ні» [38].

Пропонуємо таку логіку (еволюцію, етапи) формування й розвитку соціально відповідального ставлення до природи:

1. Уявлення про екологічні кризи, екологічні проблеми як про такі, що мають не лише природну (незалежну від людей), а й антропологічну обумовленість.

2. Усвідомлення екологічних проблем як соціально значущих.

3. Розробка технологій, норм, правил, систем захисту природного довкілля.

4. Розгляд екологічного стану як умови сталого розвитку суспільства.

Далі зосередимо увагу на напрями суспільно-екологічної діяльності, через які реалізується соціально відповідальне ставлення до природи. До них відносяться насамперед такі компоненти, як: екологічні знання; екологічні дослідження; екологічна освіта і просвіта; екологічне виховання; екологічна безпека; екологічна політика; екологічний менеджмент.

1. *Екологічні знання.* Наразі визнається потреба в системних знаннях про екологічні проблеми, оскільки останні мають багатofакторну обумовленість. Науковці використовують польові й

лабораторні методи, спостереження, експеримент, екологічне моделювання. Знання щодо екологічної свідомості, екологічної культури отримують за допомогою загальнонаукових методів і методів опитування громадської думки.

Екологічні знання поширюються й використовуються як екологічна інформація, що є різновидом соціальної інформації. Право на екологічну інформацію є конституційним правом людини на інформацію і вимагає ставлення до неї як до «повної, публічної, вичерпної, своєчасної та об'єктивної» [30, с. 35-36]. Досить вичерпним є таке визначення поняття «екологічна інформація», що підкреслює: «це повні, достовірні, своєчасні та вичерпні дані, знання, навички або відомості про стан навколишнього природного середовища, його компоненти та взаємодію між ними, екологічні загрози та небезпеки, заходи та засоби охорони, а також освітні заходи та пропаганда природоохоронного руху, відкритий доступ до яких має на меті забезпечення основоположних конституційних прав та інтересів людини та збереження середовища її існування» [там само]. Саме інформація, що ґрунтується на екологічних знаннях, дозволяє розробляти відповідні соціальні технології в системі відносин «людина – суспільство – інформація – природа».

2. Екологічні дослідження. Вони затребувані, різномасштабні і мають міждисциплінарний характер, оскільки екологія вважається природничою і гуманітарною наукою і в якості об'єкта має різні екологічні системи (їх елементи). Окремо слід відзначити аналітичні звіти, що стають основою прийняття відповідних рішень щодо екологічного стану країни та її територій. Наприклад, наведемо екологічні проблеми, що в розрізі 5 регіонів України (Північного, Південного, Центрального, Західного, Східного) представлено в аналітичному звіті «Базове дослідження стану та напрямів розвитку екологічної політики України та перспектив посилення участі організацій громадянського суспільства у розробці та впровадженні політик, дружніх до довкілля» (період: 2018 – січень 2019): 1) зміна клімату; 2) забруднення атмосферного повітря; 3) проблеми водних ресурсів; 4) деградація та забруднення ґрунтів; 5) проблеми, пов'язані з експлуатацією надр; 6) збереження біорізноманіття; 7) поводження з

відходами; 8) проблеми окремих територій (нелегальний видобуток бурштину, стан довкілля Донбасу, зона відчуження) [1]. Методи екологічних досліджень: статистичний, балансовий (природні ресурси – їх використання), компаративний, екологічного моделювання тощо.

3. *Екологічна освіта і просвіта* названі серед основних інструментів реалізації державної екологічної політики в Україні: «освіта в інтересах збалансованого (сталого) розвитку дасть змогу встановити методологічні основи та запровадити безперервну екологічну освіту. Випереджаючими темпами має розвиватися всеохоплююча екологічна просвіта та виховання підростаючого покоління» [14]. До завдань екологічної освіти насамперед відносять такі: надання через формальну та неформальну освіту базових екологічних знань, на основі яких формується екологічне мислення; усвідомлення того, що екологічні проблеми виникають на різних рівнях – глобальному, державному, регіональному, галузевому, окремої організації та її підрозділу – і є взаємозалежними; формування екологічної відповідальності, що базується на знаннях про екологічні проблеми сучасності; формування дослідницьких компетенцій, що забезпечують можливості застосування креативності в процесі ідентифікації та розв'язання екологічних проблем; формування потреби в екологічно безпечній та екологічно раціональній діяльності; забезпечення здатності до системного і комплексного оцінювання гострих екологічних ситуацій, наукового супроводу та організаційного супроводу їх розв'язання [26, с. 136-137]. Екологічна освіта покликана також формувати екологічну відповідальність майбутніх фахівців. Її сформованість пропонується оцінювати «за трьома рівнями – високим, середнім, низьким на основі таких критеріїв і їх показників: емоційно-ціннісний (вираження емоційно-ціннісного ставлення до природного середовища ...); інформаційний (еколого-пізнавальний інтерес; повнота, усвідомленість і міцність теоретико-екологічних знань); діяльнісний (включеність ... у природоохоронну діяльність) [29, с. 213-214].

4. *Екологічне виховання* є напрямком виховного процесу,

частиною освітнього простору, орієнтованого на взаємодію людини та природи; воно включено до неперервної освіти протягом життя людини. Екологічна вихованість особистості досягається шляхом формування відповідної світоглядної позиції [9], а також створення еколого-розвивального середовища, висвітлення екологічних питань як у процесі навчання, так і шляхом організації й проведення спеціальних екологічних заходів з акцентом на інтерактивні форми екологічного виховання (виставки, конкурси; зустрічі з фахівцями-екологами та ін.) [6]. Під екологічним вихованням розуміється «процес формування відповідального ставлення до природи, яке реалізується в усіх видах діяльності, а його кінцеву мету – як реалізацію екологічної свідомості на особистісному рівні через побудову відповідних моделей поведінки, вироблення активної життєвої позиції особистості в розв’язанні екологічних проблем» [34, с. 56].

С. Сапожников відмітив еволюцію поглядів на роль екологічної освіти та виховання: «... від закликів і гасел щодо необхідності охорони природи й раціонального природокористування та впровадження системи заборонних дій до усвідомлення необхідності формувати норми еколого-моральної поведінки, провідними ознаками якої є свідоме усунення споживацького ставлення до навколишнього природного середовища» [там само, с. 57]. Специфіка екологічного виховання полягає в тому, що «воно, на відміну від матеріального і духовного виробництва, відтворює природне середовище в формі людського життя. Це не просто виховання бережного ставлення до оточуючого середовища, але і фіксовані періоди становлення самої людини, раціонального формування і реалізація її природно-соціальних можливостей» [25, с. 110].

5. *Екологічна безпека* розглядається як вид суспільного блага, «... соціально необхідний рівень якості навколишнього середовища, при якому відсутні загрози здоров’ю людей та життєдіяльності суспільства, виникненню негативних змін у функціонуванні природних екосистем» [12, с. 6].

Експерти з екологічних питань виокремлюють змістовні характеристики і низку особливостей екологічної безпеки в

сучасному суспільстві, а саме:

- 1) суперпріоритетність як складову національної безпеки
- 2) колективний характер, оскільки є благом колективного використання, не може бути ні в державній, ні в приватній власності, тобто нею мають опікуватися держава і громадяни;
- 3) ціннісна основа, зв'язок з соціальними пріоритетами суспільства, цілями суспільного розвитку (соціально-економічними тощо);
- 4) невизначеність параметрів (кількісних та якісних) та рівня і межі стійкості екологічних систем;
- 5) постійна затребуваність, що не зникає з часом, адже існує право поколінь на екологічну безпеку як компонент системи життєзабезпечення людей;
- 6) системність і гармонійність взаємодії суспільства і природи (за теорією В. Вернадського);
- 7) просторова консервативність, нетранспортованість екологічних благ до місця їх безпосереднього споживання;
- 8) екологічна безпека відповідає національним інтересам і є статусною характеристикою держави в міжнародних відносинах [там само, с. 6-9].

Науковці вказують на «загальнопланетарний та гуманітарний характер політики екологічної безпеки в публічному управлінні сучасних держав», де пріоритетність мають такі напрями, як «... орієнтація на безпеку життя і здоров'я людей як найвищу цінність держави; забезпечення стійкості екосистем – величина антропогенного впливу не повинна перевищувати величини гранично допустимих навантажень на екосистему; постійний моніторинг та інтегральна оцінка ризиків і небезпек екологічного характеру» [33, с. 79].

6. *Екологічна політика* – це «політична діяльність, спрямована на охорону та відновлення довкілля, раціональне використання природних ресурсів, гарантування екологічної безпеки та формування гармонійних стосунків людини і суспільства з природою» [16]. В Україні вона має на меті збереження і покращання умов існування людини і формування екологічної культури життя відповідно до

викликів сучасності та євроінтеграційних процесів.

Компаративний аналіз екологічних політик за Індексом екологічної ефективності дозволив О. Беспаловій зробити два висновки: по-перше, з'ясувати спільне і відмінне в екологічній політиці України і країн ЄС, а по-друге – виокремити особливості екологічних політик країн ЄС, які «поділено на чотири регіони: південний (Португалія, Іспанія, Італія, Греція, Мальта, Болгарія, Кіпр та Хорватія), східний (Польща, Угорщина, Румунія, Чехія, Словаччина, Словенія), північний (Данія, Естонія, Ірландія, Латвія, Фінляндія, Литва та Швеція) та центральний і північно-західний (Австрія, Бельгія, Німеччина, Люксембург, Нідерланди, Франція, Великобританія, яка вибула зі складу ЄС на початку 2020 року, але в розрахунках вона присутня)» [4, с. 151].

Щодо державної екологічної політики в Україні, то науковцями визнається «... доцільність запровадження нових методологічних принципів і засад формування правового регулювання й організації природоохоронної діяльності держави, що тим самим слугувало б формуванню результативних екологічних відносин і вирішенню пріоритетних екологічних проблем держави» [8, с. 45]. Додамо, що серед фундаментальних основ новітньої екологічної політики має бути соціально відповідальне ставлення до природи, що потребує використання соціальних інструментів, методів в процесі розробки й реалізації екологічних політик на державному, регіональному, галузевому рівнях та в конкретних організаціях. Адже спрощений погляд на екологічну політику під кутом зору балансування економічного зростання й техногенного впливу на природу не дає очікуваних соціальних результатів.

На сучасному етапі суспільного розвитку набуває розвитку екологічний рух, який характеризується переходом від традиційних форм природоохоронної роботи до екологічних ініціатив. Найбільш ефективним результатом стає планування і реалізація нових, спільних міжсекторальних проєктів, спрямованих на вирішення соціальних та екологічних проблем.

Серед завдань громадських екологічних установ, що задіяні у здійсненні соціальної відповідальності у відносинах «суспільство –

природа», науковці наголошують на таких: «поширення екологічно значимої інформації (випуск буклетів, бюлетенів, журналів, створення екологічних сайтів); екологічна просвіта та освіта (круглі столи, семінари, публічні лекції і дискусії, громадські екологічні бібліотеки); громадський екологічний контроль (екологічні інспекції, громадський екологічний моніторинг, проведення громадських екологічних експертиз, судовий захист екологічних прав громадян); надання консультаційних та експертних послуг» [11, с. 88].

7. *Екологічний менеджмент* є складовою сталого розвитку сучасного суспільства. Науковці вказують на суттєві відмінності в мотивація впровадження системи екологічного менеджменту ще донедавна в Україні за кордоном, а саме: для Заходу – це бажання підвищити свій імідж, конкурентоспроможність, збільшивши коло прихильників своєї продукції; в Україні – прагнення підприємства одержати в законодавчому порядку систему пільг. Проте, ефективно діюча система екологічного менеджменту має забезпечити мінімізацію витрат підприємства, та, як наслідок, підвищення його конкурентоспроможності» [10].

До функцій екологічного менеджменту, як і будь-якого менеджменту, входить екологічний контроль, державний, громадський, на рівні адміністрацій окремих підприємств. Зазначимо, що самі по собі жорсткість державного екологічного контролю, удосконалення міжнародних та національних норм і стандартів екологічного менеджменту не будуть дієвими без впровадження проактивної соціальної відповідальності у відносинах суспільства до природи. Проактивний характер соціальної відповідальності у відносинах суспільства і природи включає такі основні моменти:

1) врахування трендів екологізації виробництва й повсякденного життя людей;

2) стратегічне бачення екологічних питань в системі сталого соціального розвитку, зокрема в конкретному часопросторі варто враховувати «стратегію достатності – зменшення витрат, підвищення прозорості (громадський контроль); компромісну стратегію – соціальна комплексність, встановлення соціального діалогу зі стейкхолдерами; стратегію збалансованого природокористування –

унікальність (специфіка організації), ефективне співробітництво бізнесу, влади і громадськості» [2, с. 23].

Інституційна відповідальність у взаємовідносинах суспільства і природи

Ще на початку 2010-х рр. К. Стецюк, ретроспективно розглядаючи історію взаємин у системі «людина – природа», зазначила: «Найчастіше при обговоренні проблеми ставлення людини до природи, доводиться чути слова: панування, підкорення, регуляція, оптимізація, гармонізація, захист, протиріччя, єдність» [36]. Однак у ХХІ столітті таким словом-поняттям стає соціальна відповідальність.

Рівень соціальної відповідальності характеризує етичні межі, в яких суспільство, його інституціональна система та окремі особи, організації беруть на себе відповідальність за природу, використання її ресурсів та їх відновлення, стан довкілля у цілому. Сутність соціальної відповідальності у відносинах з природою проявляється через різні форми, що віддзеркалюють роль різних соціальних інститутів, покликаних унормувати відносини суспільства і природи.

Таблиця 1

Інституційні напрями соціально відповідального ставлення до природи

№ з/п	Напрями інституційної відповідальності	Соціальні інститути та інституційні осередки, які їх покликані реалізувати
1	2	3
1	Міждисциплінарні дослідження (вивчення) екологічного стану суспільства	Інститути науки, освіти, науково-дослідні проекти з екологічної тематики
2	Створення, поповнення Баз даних (інформації) про екологічний стан територій (країн, регіонів, окремих поселень)	Дані офіційної державної статистики; звітність організацій; матеріали наукових досліджень (соціологічних та ін.); екологічний моніторинг

Продовження табл. 1

1	2	3
3	Інформування громадськості (внутрішньої і зовнішньої) про екологічний стан суспільства	Традиційні засоби масової інформації (друковані, радіо, телебачення); соціальні мережі; еколого-просвітницька діяльність
4	Формування екологічної свідомості	Мас-медіа; інститути освіти, сім'ї; екоорганізації
5	Регулювання екологічної поведінки індивідів, груп, спільнот	Інститути права, моралі, громадської думки; екоорганізації; форми та види екоактивізму
6	Евалюація екологічних ситуацій та оцінювання їх впливу на соціальний розвиток суспільства	Державні та громадські органи контролю за дотриманням екологічного законодавства
7	Суспільна мобілізація на вирішення екологічних проблем	Громадський екологічний рух; екоорганізації; екологічні ініціативи – політичних партій, лідерів думок, органів влади та місцевого самоврядування (територіальних громад), окремих громадян
8	Науковий супровід розв'язання екологічних проблем	Консалтингова діяльність; еко-просвітницька діяльність
9	Організаційний супровід розв'язання екологічних проблем	Інститут екологічного менеджменту; екоорганізації
10	Соціальне регулювання відносин суспільства і природи	Право, мораль; мас-медіа, громадська думка, екоорганізації; громадський екологічний рух

Функціонал інституційної відповідальності у взаємовідносинах суспільства і природи розглянемо через виокремлення основних десяти напрямів інституційної відповідальності, які відображають ставлення суспільства до природи в конкретному часі і просторі, а саме: міждисциплінарні дослідження (вивчення) екологічного стану суспільств; створення, поповнення Баз даних (інформації) про екологічний стан територій (країн, регіонів, окремих поселень); інформування громадськості (внутрішньої і зовнішньої) про екологічний стан суспільства; формування екологічної свідомості; регулювання екологічної поведінки індивідів, груп, спільнот; евалюація екологічних ситуацій та оцінювання їх впливу на

соціальний розвиток суспільства; суспільна мобілізація на вирішення екологічних проблем; науковий супровід розв'язання екологічних проблем; організаційний супровід розв'язання екологічних проблем; соціальне регулювання відносин суспільства і природи (див. табл. 1).

Соціальне регулювання взаємовідносин суспільства і природи включає законодавчий, правовий, моральний контроль, а також контроль з боку громадської думки. Цей контроль може бути зовнішнім і внутрішнім (самоконтроль) і реалізується на різних рівнях – міжнародному, національному, регіональному, на рівні територіальних громад, окремих організацій (підприємств і установ).

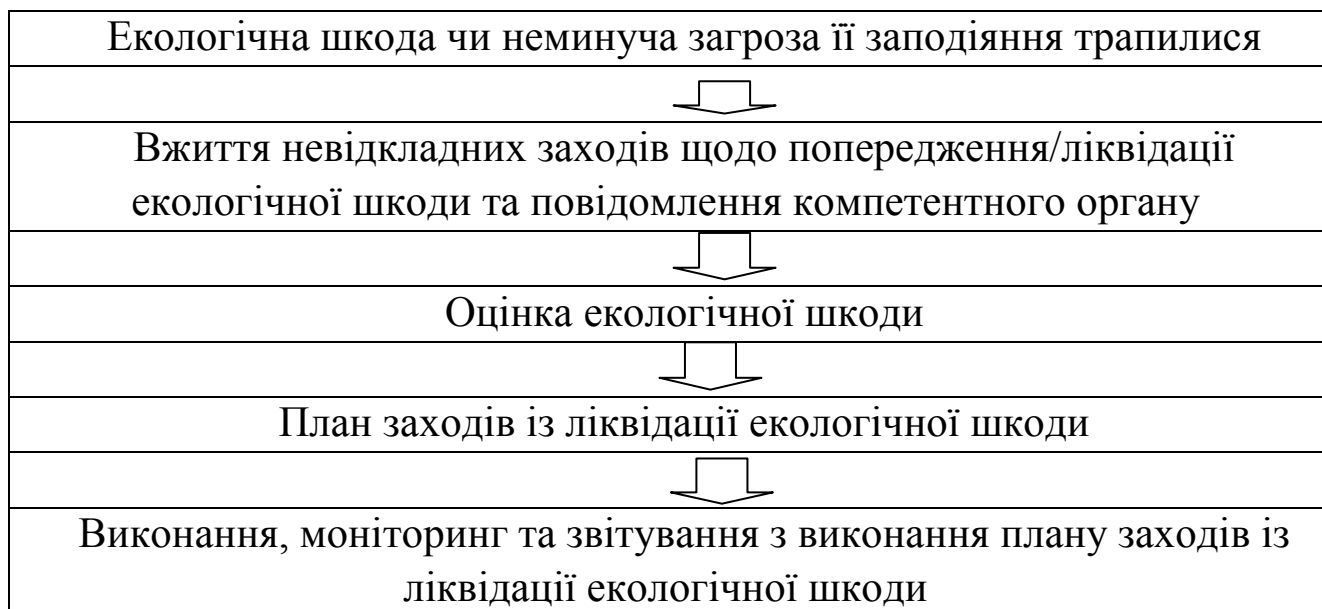

Рис. 1. Механізм запобігання чи ліквідації наслідків екологічної шкоди (за директивою 2004/35/ЄС про екологічну відповідальність) [13, с. 12]

У Європейському Союзі екологічна політика має інституційну підтримку й відповідальність і «ґрунтується на принципі перестороги та на принципах необхідності вживання запобіжних заходів, усунення наслідків екологічної шкоди та на принципі «забруднювач платить» [13, с. 7]. У прийнятій Директиві 2004/35/ЄС «Про екологічну відповідальність за попередження та ліквідацію наслідків завданої навколишньому середовищу шкоди» «... суть екологічної

відповідальності розкривається через мету та сферу застосування директиви, встановлені нею елементи механізму екологічної відповідальності; ... рамки екологічної відповідальності» [там само, с. 7-8], що передбачено в механізмі запобігання чи ліквідації наслідків екологічної шкоди (див. рис. 1).

Науковці пропонують в Україні, за прикладом низки держав, на рівні Конституції визнати природу основним соціальним благом та багатством, а на рівні інституту права унормувати такі форми взаємодії суспільства і природи, як економічна, екологічна, захисна, еколого-відтворювальна; наголошують на тому, що сталому розвитку й екоцентричному підходу до взаємодії суспільства і природи «... відповідають *ноосферне та інформаційне* природокористування, в межах яких впроваджуються унормовані, безвідходні, енергозберігаючі, відновлювальні та інші природоохоронні заходи» [20, с. 11]. В умовах ринкових відносин підвищується роль функції права унормувати відносини між людьми, бізнесом та державою.

В основі соціальної відповідальності – цінність природи як у суспільно-історичному, так і в інституціональному та в особистісному аспектах.

Особистісна відповідальність у відносинах суспільства і природи

Відповідальність в системі «суспільство – природа» на особистісному рівні передбачає формування відповідної екологічної культури. Екологічна культура є проекцією всієї культури на соціальну свідомість і дії, які мають екологічний зміст. Екологічна культура пов'язана з пізнанням, освоєнням і перетворенням природи з метою гармонізації відносин з нею. На рівні особистості вона виступає способом взаємодії з природними об'єктами та явищами, який обумовлений станом екологічної свідомості.

Характерними рисами екологічної свідомості виступають:

по-перше, модальність (ознаки екологічної свідомості, що найчастіше проявляються в тій чи іншій спільноті);

по-друге, це соціально розподілене знання про природні явища і

процеси (відмінності можна фіксувати за соціально-демографічними характеристиками);

по-третє, екологічна свідомість активна (особистість з високим рівнем відповідальності не обмежується спостереженням за станом природи, довкілля, а намагається проявляти ресурсозберезувальну поведінку у споживанні та соціальну активність щодо захисту природи як середовища свого існування); економічна свідомість має певну автономність і незалежність (на рівні свідомості особистість може сприймати незадовільний стан екології, завдану шкоду природі як фактор тривожності, однак в реальному житті не підтримувати екологічний рух та екологічні ініціативи).

Формування відповідальності як етичної норми і принципу екологічної свідомості і соціальної поведінки ускладнюється в кризові періоди, адже в кризовому соціумі екологічній свідомості, як правило, притаманні неусталеність, суперечність, багатоваріантність.

Реалізація цінності природи передбачає формування екологічної компетентності, у структурі якої значну роль відіграють цінності як елемент екологічної свідомості. Під екологічною свідомістю розуміють «... сукупність екологічних знань людини, її особистого ставлення до довкілля та уявлення про місце людини у площині «людина-довкілля», готовності до дій, які дозволяють зберегти довкілля, чи готовності до утримання від дій, які заподіюють шкоду довкіллю, до підтримки чи не підтримки екологічної політики, екозаходів тощо. Екологічну свідомість вимірюють рівнем, який може мінятися протягом життя людини» [23, с. 2]. Аналіз наукових джерел та узагальнень дозволяє виділяти різні типи екологічної свідомості, яка може бути «... антропоцентричного (людина і її потреби є на першому місці і вправі брати все необхідне від довкілля), природоцентричного (природа є вища по ієрархії і важливіша людини та її потреб), екоцентричного типу (збалансоване та гармонійне співвідношення між потребами, розвитком людини та довкіллям)» [там само]. У ставленні до природи виділяється «... альтруїстичний (особи з цим типом володіють певними знаннями і використовують їх на практиці в інтересах довкілля), нейтральний (особи з цим типом не мають ні мотивації, ні бажання діяти в

інтересах довкілля) та прагматичний (особи діють виключно у власних інтересах, у тому числі свідомо розуміючи про шкоду для довкілля) типи екоосвідомості» [там само].

Екологічна компетентність особистості є продуктом екологічної освіти та екологічного виховання, результатом реалізації низки завдань, поставлених перед особистістю як носієм екологічної компетентності: «вивчати природу свого краю, виховувати в собі дбайливе ставлення до природних багатств; виховувати негативне ставлення до вчинків, які завдають шкоди природі; забезпечити майбутніх фахівців, працівників, кожному особистість знаннями, уміннями, навичками раціонального природокористування; спонукати кожному людину до поліпшення стану довкілля; шляхом фахово-просвітницької роботи формувати відповідальність за природу як національну та загальнолюдську цінність, основу життя на Землі; у процесі набуття освіти ... формувати розуміння та усвідомлення того, що природа, чиста екологія є першоосновою існування усього живого, людини й подальших перспектив розвитку людської цивілізації та суспільства» [28, с. 129].

Базові елементи соціальної відповідальності на особистісному рівні формуються в процесі соціалізації, зокрема соціально-екологічного виховання в сім'ї [41], а також в процесі становлення людини – «... її сутності, невід'ємною частиною якого є її взаємовідносини з природою як необхідним середовищем життя. При цьому ці взаємовідносини відбуваються через посередництво соціальної організації суспільства» [35, с. 48]. Два рівні соціальної відповідальності по відношенню до природи – інституціональний і особистісний – перетинаються, зокрема через екологічну освіту й виховання. Мета екологічного виховання полягає в тому, щоб «сформувати у молоді відповідальне ставлення до довкілля, підготувати особу, здатну до практичної діяльності, пропаганди екологічних ідей, захисту і поліпшення довкілля» [7, с. 328].

Екологічна ціннісна система, до складу якої входить особистісна відповідальність у відносинах суспільства і природи, історично конкретна і змінюється в кризові епохи. Особистісна відповідальність у сучасному світі має такі дві базові характеристики. Перша

стосується усвідомлення екологічних проблем як таких, що мають вплив на повсякденну індивідуальну життєдіяльність і, як наслідок, це вимагає враховувати екологічний фактор при прийнятті рішень, а друга пов'язана зі змінами у взаємодії між людьми та соціоприродним оточенням, зміною моделі споживання і загального стилю взаємодії у системі «природа – людина». Відмічені вище тренди і характеристики стають підґрунтям розвитку й широкої підтримки (особливо серед молоді) екоактивізму.

Екоактивізм є яскравим виразом турботи людини про природу двома основними способами (або їх поєднанням). Перший спосіб прояву екоактивізму – це демонстрація екологічно відповідальної соціальної поведінки в різних сферах життєдіяльності: використання екологічно чистих продуктів; раціональне споживання продуктів і сортування побутових відходів; відмова від використання екологічно шкідливої продукції (наприклад, пластикових пакетів); підтримка політичних сил та громадських організацій, які піклуються про довкілля та ін. Другий спосіб прояву екоактивізму особистості – це приєднання до соціально значущих кампаній, які запобігають шкоді навколишньому середовищу, захищають природу і довкілля: акції прибирання сміття в публічних просторах – парках, скверах, вулицях; залучення до волонтерської діяльності у притулках для тварин та ін. Таким чином, поле активізму як соціально відповідальної поведінки особистості поширюється від індивідуальних екологічних ініціатив до участі в колективних діях (практиках, акціях), що ініціюють, організують і проводять лідери думок і різні організації.

Висновки

Ідея соціально відповідального ставлення до природи виявляється затребуваною в умовах нестабільності, хаосу, соціальної і екологічної криз. Ми поділяємо занепокоєння науковців тим, що «... принцип відповідальності відіграє вирішальну роль інтегратора суспільства, що цементує зв'язки індивідуумів у єдиний соціум, створюючи надскладну систему відносин між ними, а розвинутої теорії соціальної відповідальності до цього часу не розроблено» [32,

с. 18]. Разом з тим у сучасному світі на фоні загострення глобальних екологічних загроз відбувається інституціоналізація соціальної відповідальності в системі відносин «суспільство – людина – природа». Наразі екологічні проблеми розглядаються в тріаді, яку складають концепції сталого розвитку, цивілізаційний підхід та концепції взаємодії людини і навколишнього середовища (природного і соціального). Відносини суспільства і природи важливі в ракурсі цілей сталого розвитку, у т. ч. на національно-державному рівні [31].

Соціальна відповідальність відносинах суспільства і природи є одним із елементів євроінтеграційного поступу України. Однак імплементації європейського екологічного права, а також світоглядних зрушень і, як наслідок, переосмислення взаємин між людиною, суспільством і природою, усвідомлення відміни від використання екологічно негативних технопроцесів недостатньо для усталеного розвитку сучасного суспільства. Необхідно формування екологічного способу життя, екологічно освічених й екологічно мотивованих у своїй професійній і повсякденній життєдіяльності громадян, які усвідомлюють реальну екологічну ситуацію, володіють екологічною компетентністю і спроможні ідентифікувати й вирішувати соціально-екологічні проблеми. При цьому необхідно формування соціально відповідального ставлення до природи на двох рівнях – інституціональному й особистісному. Екологічна відповідальність є критерієм розвитку екологічної свідомості особистості, що здатна забезпечити перехід сучасної цивілізації до сталого розвитку.

Соціальна відповідальність в відносинах суспільства і природи займає вагоме місце серед засад державної екологічної політики, а також затребувана в практичній площині: при проведенні стратегічного екологічного оцінювання, при підготовці екологічно свідомих управлінських рішень, в охороні природних комплексів та інтегрованому управлінні природокористуванням, при вирішенні глобальних, регіональних та локальних екологічних проблем та подоланні їх негативних суспільних наслідків.

Теоретичні аспекти формування та розвитку соціальної

відповідальності в системі «людина – суспільство – природа» залишаються дискусійними, зокрема, потребують сучасних уточнень інформаційно-комунікативний супровід розробки та впровадження соціальних технологій формування соціально відповідальної поведінки людей в умовах одноразової культури.

Список використаних джерел

1. Аналітичний звіт «Базове дослідження стану та напрямів розвитку екологічної політики України та перспектив посилення участі організацій громадянського суспільства у розробці та впровадженні політик, дружніх до довкілля» (період: 2018 - січень 2019). Київ, 2019. 117 с. URL : https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2019/12/baseline-research_report_publishing-dec-2019.pdf.

2. Белобородова М. В. Особливості впровадження екологічної відповідальності в стратегію розвитку промислових підприємств. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Вип. 17. Ч. 1. С. 20-24.

3. Берзіна С. В., Капотя Д. Ю., Бузан Г. С. Екологічна сертифікація та маркування. Метод. довідник. Київ : Вид-во Інститут екологічного управління та збалансованого природокористування, 2017. 114 с.

4. Беспалова О. В. Екологічна політика країн ЄС щодо регулювання суспільних відносин у сфері підтримання екологічної безпеки. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2020. № 30. С. 147-155.

5. Бобко Л., Вовк В., Корпан А. Екологічні аспекти корпоративної соціальної відповідальності. *Молодий вчений*. 2020. № 4 (80). С. 301-305. URL : <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2020-4-80-62> (дата звернення: 24.12.2022).

6. Буднік С., Десятник К. Екологічне виховання школярів та студентської молоді у взаємодії з представниками акваріумного бізнесу. *Педагогічний часопис Волині*. 2018. № 4 (11). С. 106-111. URL :

<https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/15907/1/Буднік%2С%20Десятник%2С%20106-111.pdf> (дата звернення: 24.12.2022).

7. Вархолик Г. В. Виховання студентської молоді в контексті екологічної культури. *Міжнародний науковий вісник*: збірник наукових праць /ред. кол. І. В. Артёмов (голова) та ін. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2014. Вип. 2 (9). С. 324-331.

8. Гаєвський І. В. Екологічна політика держави: сутність, основні концепції та підходи. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2019. Т. 30 (69). № 4. С. 42-46.

9. Гнілуша Н., Ейвазова У. Екологічне виховання в контексті світоглядної позиції особистості. *Екологічний вісник Криворіжжя*. 2018. № 3. С. 103-104. URL : <https://doi.org/10.31812/ecobulletinkrd.v3i.6881> (дата звернення: 21.12.2022).

10. Годлевська М. М., Харченко Т. Б. Перспективи впровадження системи екологічного менеджменту на українських підприємствах. *International scientific e-journal ЛОГОΣ. ONLINE*. 2019. № 4. URL : <https://www.ukrlogos.in.ua/10.11232-2663-4139.04.11.html> (дата звернення: 10.12.2022).

11. Дейч М. Є. Екологічний менеджмент: участь громадськості. *Вісник економічної науки України*. 2021. № 1. С. 87-90.

12. Екологічна безпека в європейських країнах: методи економічного регулювання й досвід для України: наукова доповідь / Наук. ред. С. Кравців. Львів : ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долишнього НАН України», 2020. 97 с.

13. Екологічна відповідальність: досвід ЄС та можливості для України. Аналітичний документ. 2018. 42 с. URL : <https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/webenvironmental-liabilityua2018.pdf>

14. Екологічна відповідальність: досвід ЄС та можливості для України. Аналітичний документ. Київ: Ресурсно-аналітичний центр «Суспільство і довкілля». 2018. 42 с.

15. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року». Відомості

Верховної Ради (ВВР). 2019. № 16. ст. 70. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19#Text> (дата звернення: 20.12.2022).

16.Замула І. В. Стратегія сталого розвитку: еколого-економічний аспект : навч. посібник / І. В. Замула та ін. Житомир: ЖДТУ, 2017. 200 с.

17.Калинець К. С. Теоретико-методологічні основи розуміння соціальної відповідальності. *Socio-economic problems of the modern period of Ukraine*. 2016. Вип. 2 (118). С. 43-47.

18.Карамушка В. І. Екологічна політика. *Енциклопедія Сучасної України: енциклопедія [електронна версія]* / ред.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. Т. 9. URL : <https://esu.com.ua/article-18682>.

19.

20.Книш І. В. Екологічне знання у науковому та освітньому дискурсі: сучасні трансформації: монографія. Одеса : КУПРІЄНКО СВ, 2017. 230 с.

21.Краснова М. В., Краснова Ю. А. Реалізація та захист екологічних прав громадян: теоретико-правові аспекти: наукове видання. Київ: ФОП Ямчинський О. В., 2021. 148 с.

22.Купінець Л. Є., Шершун О. М. Методичний підхід до діагностики результативності податкового регулювання екологізації економіки : наукова доповідь. Одеса : НАН України, Ін-т пробл. ринку та екон.-екол. дослідж., 2020. 60 с.

23.Куць А. Екологічна свідомість українців і довкілля. Аналітичний документ. 2020. URL : <http://epl.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/ekosvidomist.pdf> (дата звернення: 10.12.2022).

24.Екологічна політика і право ЄС : навч. посіб. / В.В. Ладиченко та ін. Київ : Видавничий центр НУБіП України. 2019. 363 с.

25.*Євроінтеграція екологічної політики України* : матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції. Одеса : Одеський державний екологічний університет, 2021. 201 с.

26.Ліпич І. І. Екологічна компетентність як продукт екологічної

освіти та екологічного виховання. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2016. № 3 (12). С. 107-112. URL : <https://fip.dp.ua/index.php/FIP/article/view/762> (дата звернення: 10.12.2022).

27.Мандрик О. М., Мальований М. С., Орфанова М. М. Екологічна освіта для сталого розвитку. *Науково-технічний журнал*. 2019. № 1 (19). С. 130-139.

28.Методичні рекомендації до комплексної оцінки соціально відповідального виробництва та споживання на засадах екологізації економіки: монографія / Буркинський Б. В., Нікішина О. В. Одеса : НАН України, ДУ «Ін-т. ринку і екон.-екол. дослідж.», 2022. 154 с.

29.Пірен М., Балахтар В., Шманько О. Теоретико-прикладні аспекти формування екологічного мислення соціуму в умовах криз сучасності. *Науковий вісник: Державне управління*. 2021. № 3(9). С. 120-135. URL : [https://doi.org/10.32689/2618-0065-2021-3\(9\)-120-135](https://doi.org/10.32689/2618-0065-2021-3(9)-120-135) (дата звернення: 10.12.2022).

30.Позднякова В. В. Технологія формування готовності до екологічної відповідальності майбутніх судноводіїв. *Professional Education: Methodology, Theory and Technologies*. 2021. Vol. 13. С. 204-217.

31.Проскура Г. М. Екологічна інформація: поняття та особливості. *Юридичний вісник*. 2017. № 2 (43). С. 31-37.

32.Про цілі сталого розвитку України на період до 2030 р. : Указ Президента України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019> (дата звернення: 10.12.2022).

33.Пушкар М. С., Голінач Л. І. Соціальна відповідальність бізнесу: теорія і практика. Тернопіль: Карт-бланш, 2018. 215 с.

34.Радченко О. О. Екологічна безпека сучасних держав в умовах глобальних викликів і загроз. *Публічне урядування*. 2022. № 3 (28). С. 73-81. URL : [https://doi.org/10.32689/2617-2224-2021-3\(28\)-11](https://doi.org/10.32689/2617-2224-2021-3(28)-11) (дата звернення: 10.12.2022).

35.Сапожников С. Теоретичні засади екологічного виховання майбутніх фахівців. *Вісник Дніпровської академії неперервної освіти. «Філософія. Педагогіка»*. 2021. № 1 (1). С. 54-62.

36. Сідоркіна О. М. Людина і природа у феномені робінзонади. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2020. № 2 (32). С. 47-51.

37. Стецюк К. В. Ретроспективний погляд на історію взаємин у системі “людина – природа”. *Науковий вісник Донбасу*. 2010. № 4. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2010_4_6. (дата звернення: 10.12.2022).

38. Стратегічна екологічна оцінка комплексного плану : практичний посібник. Київ, 2022. 108 с. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/819/SEO_ready.pdf (дата звернення: 09.12.2022).

39. Філософія, людина та природа. Інтерв'ю з проф. Делією С. Гусман. URL : <https://newacropolis.org.ua/articles/filosofia-liudyna-ta-pryroda-interviu-z-prof-deliieiu-s-husman> (дата звернення: 09.12.2022).

40. Цілі Сталого Розвитку: Україна. Національна доповідь. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Київ : Мінекономрозвитку, 2017. 174 с.

41. Шевель А. О. Філософське осмислення глобальних проблем людства. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2020. № 2 (46). С. 4-9.

42. Юрченко О. І., Гонтаренко Л. О. Соціально-екологічне виховання в сім'ї як початок формування засад екологічної компетентності сучасної особистості. *Науковий журнал Хортицької національної академії*. 2022. № 7. URL : <https://journal.khnnra.edu.ua/index.php/njKhNA/article/view/198/138> (дата звернення: 10.12.2022).

43. Protection of the environment in relation to armed conflicts. 2019. URL : <https://legal.un.org/ilc/reports/2019/english/chp6.pdf> (date of access: 09.12.2022).

РОЗДІЛ 2
ЕМПІРИЧНА ВЕРИФІКАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ВЗАЄМОДІЇ
ЛЮДИНИ І СУСПІЛЬСТВА
З ІНФОРМАЦІЄЮ ТА ПРИРОДОЮ

Ірина Грабовець, Людмила Черноус

КОМУНІКАТИВНІ СТРАТЕГІЇ ЗМІ В ПЕРІОД ВІЙНИ:
ЗМІНА СТИЛІВ І ЦІЛЕЙ

Анотація

Здійснено аналіз комунікативних стратегій ЗМІ в період війни. Розглянуто на основі систематизації, порівняння та узагальнення існуючих теорій реалізацію українськими ЗМІ комунікаційних стратегій для досягнення глобальних цілей держави – створення позитивного іміджу збройних сил України, української політичної влади та знецінення прагнень і приниження ворога. Доведено, що комунікаційні стратегії як способи взаємодії спрямовані на передачу інформації та породження смислів, створення, відтворення та перетворення соціальної реальності, породження почуття залученості у взаємодію з іншими, а, значить, згуртованості та ідентифікації співтовариств та самоідентифікації індивідів.

Автори дійшли висновку, що комунікація у період військового часу є невід’ємною умовою не лише людського існування та самовизначення, а й громадянського визначення. Стратегічні комунікації під час кризи створюють нові можливості для засобів масової комунікації. Вплив на свідомість людей відбувається не під час безпосереднього контакту, а через мережеві канали, які створюють ілюзію об’єктивної подачі відомостей і тому мають високий ступінь переконливості. Аналіз зміни мети і стилів комунікативних стратегій ЗМІ у період військового часу показав, що усі стратегії спрямовані на конструктивні цілі, хоча і не завжди мають позитивне підґрунтя, але орієнтовані на загальнонаціональні ідеї та прагнення.

Ключові слова: засоби масової інформації, медіапростір, комунікативні стратегії, інформаційна війна, громадянське визначення.

Annotation

In the article, the authors analyzed the communication strategies of mass media during the war. Based on the systematization, comparison and generalization of existing theories, the implementation of communication strategies by the Ukrainian mass media to achieve the global goals of the state – creating a positive image of the armed forces of Ukraine, the Ukrainian political power and devaluing the aspirations and humiliating the enemy – is considered. It has been proven that communication strategies as methods of interaction are aimed at the transfer of information and the generation of meanings, the creation, reproduction and transformation of social reality, the generation of a sense of involvement in interaction with others, and, therefore, the cohesion and identification of communities and the self-identification of individuals.

The authors concluded that communication during wartime is an integral condition not only of human existence and self-determination, but also of civic definition. Strategic communications in times of crisis create new opportunities for mass communication. Influence on people's consciousness does not occur during direct contact, but through network channels, which create the illusion of objective presentation of information and therefore have a high degree of persuasiveness. The analysis of the change in the purpose and styles of communication strategies of the mass media during the wartime period showed that all strategies are aimed at constructive goals, although they do not always have a positive basis, but are oriented towards national ideas and aspirations.

Keywords: *mass media, media space, communicative strategies, information war, civic definition.*

Повномасштабна військова агресія росії проти України привела до зміни стилів і напрямів комунікації у суспільстві в цілому. Комунікація в принципі стала важливим елементом нашого життя і закріпила пріоритетні позиції надовго. Активна комунікація з перших

годин/хвилин вторгнення сприяла самовизначенню населення, самоідентифікації себе як представників української нації, дозволила здійснити самовизначення та переорієнтування цілих соціальних груп тощо. Засоби масової інформації сприяли цим процесам, підтримуючи гуманітарне спрямування комунікаційних процесів і патріотичні настрої населення, підкреслюючи професіоналізм українських військових і державного апарату управління, слугуючи орієнтиром у світі новин та прагненні перемоги.

Як зазначають дослідники інформаційних війн, сьогодні ситуація складається така, що засоби масової інформації фактично перестають відображати дійсність, а самі створюють образи та симулякри, які й визначають реальність нашої дійсності, або, користуючись термінологією Ж. Бодрійяра, «гіперреальність», яка виявляється більш реальною, ніж сама реальність. Навіть війна в сучасному постмодерністському розумінні, завдяки засобам мас-медіа перетворилася на тотальну симуляцію. Досягнення цієї видимості здійснюється не за допомогою дії реальних військових технологій, а за допомогою каналів комунікації: текстів, що промовляються з екранів телевізорів, надруковані у газетах – війну намагаються виграти нетиповими для класичного розуміння засобами [19, с. 67]. Саме тому і виникла необхідність дослідження зміни в цілях і стилях комунікативних стратегій у цей складний для нашої держави період.

У науковій літературі питання мовного дискурсу та комунікативних стратегій розглядаються у різних соціогуманітарних науках: філософії, соціології, теорії комунікації, лінгвістиці, менеджменті та маркетингу, теорії журналістики та інших суміжних дисциплінах. Ми пропонуємо теоретико-прикладний аналіз реалізації комунікативних стратегій засобами масової інформації в період російсько-української війни.

Вивчення концепту «комунікативні стратегії ЗМІ» останнім часом набуло особливої актуальності в галузі журналістичнознавчих та соціологічних досліджень. У попередні роки увага акцентувалась на побудові комунікативних стратегій розвитку, трансформації та збереженні впливу традиційних ЗМІ (друкованих видань, радіо,

телебачення), зростанні впливу нових електронних ЗМІ (насамперед соціальних мереж). Але з лютого 2022 року в Україні акценти комунікативних стратегій засобів масової інформації змінилися, головною метою стала протидія російській інформаційній та військовій агресії.

Аналіз дискурсу щодо комунікативних стратегій показує, що необхідне як уточнення термінологічного апарату, так і створення нових шляхів розвитку сучасної української преси. Військова агресія з боку росії призвела до змін в сучасному медіапросторі всього світу, істотно вплинула на функціонування інституту преси, а також внесла динаміку у теоретичне осмислення сучасної медіасистеми.

Об'єктивно, комунікативні стратегії ЗМІ залежать від багатьох зовнішніх соціальних чинників. Сучасне медійне середовище функціонує в умовах безперервних глобальних трансформацій соціуму, викликаних боротьбою страт, інститутів, меншин та інших спільнот за домінування у постановці суспільно значущих цілей, але вирішальною сьогодні є війна та її наслідки для народу України і тому саме підтримання стратегій, орієнтованих на єдність України та згуртованість народу, повинні стати вирішальними. ЗМІ мають інтегрувати різні типи інституційних дискурсів задля досягнення єдиної мети.

Найпоширенішою у лінгвістичних дослідженнях є типологія дискурсів, яку наводить О. Лисенко [12, с. 130]. На перше місце ми винесемо дискурси ЗМІ: теле- і радіодискурс – інформативний та розважальний характер впливає на волю та почуття аудиторії; газетний – інформування в різних галузях, напрямках та аспектах. Саме вони повинні доносити до загалу єдиний дискурс «Перемоги», який має формуватися насамперед за допомогою *політичного дискурсу* – єдності та легітимності влади в умовах війни, її утримання, формування і вплив на суспільну свідомість; *військового дискурсу* – у ньому подають роз'яснення понять війн та конфліктів, що особливо актуально під час проведення бойових дій; *педагогічного дискурсу* – організації навчального та виховного процесу, норм та правил існування в соціумі, оцінки набутих знань, здобуття навичок для подальшого розвитку, та формування активної

життєвої позиції; *медичного дискурсу* – надання якісної фізичної та психологічної допомоги на всій території України усім категоріям населення; *релігійного дискурсу* – донесення інформації щодо релігійних норм; *наукового дискурсу* – здобуття знань у різних галузях, дослідження певних проблем, що є нагальними для розвитку людства; *юридичного дискурсу* – трактування законів, дотримання чинного законодавства, що регламентує права та обов'язки кожного в соціумі; *театрального дискурсу* – формування почуття прекрасного, морально-етичне виховання, емоціогенний вплив на глядачів [12,с. 130].

Одним з прикладів інтеграції газетного та політичного дискурсу, який підхопили електронні ЗМІ, стало написання прізвищ російських та білоруських політичних діячів і географічних назв росії й білорусії з маленької літери. Загалом ми зараз спостерігаємо великі трансформації усного та письмового дискурсу через зміну цілей стратегічного розвитку України, формування та закріплення нових цивілізаційних орієнтирів.

Дослідження мовної поведінки учасників спілкування безпосередньо стосуються проблеми комунікативної стратегії як базової конститутивної характеристики певного типу дискурсу. Поняття комунікативної стратегії становить одне з центральних понять у процесі аналізу будь-якого типу дискурсу, оскільки стратегія є основним складником інтенцій адресанта та інтерпретації адресата, зумовлюючи інтерактивні характеристики комунікативної ситуації загалом.

Проблема значення, місця засобів масової інформації та комунікаційних стратегій в інформаційній війні в сучасному суспільстві завжди є актуальною, має міждисциплінарний характер та не залишається поза увагою політологів, журналістів, психологів, соціологів, серед яких такі вчені, як С. Морган, А. Клімбург, М. Лібікі, Дж. Браян, С. Томпсон, С. Кара-Мурза, С. Расторгуєв, А. Зиновьев та інші. Феномен комунікації вивчався і вивчається із застосуванням підходів та методів різних галузей наук (Т. Адорно, М. Бубер, В. Вівер, Н. Вінер, Ю. Габермас, М. Горкгаймер, С. А. Дітц, Р. Т. Крейг, Н. Луман, М. Маклюєн, Г. Маркузе, Дж. Мід,

Дж. А. Міллер, Т. Парсонс, Ч. Пірс, Ж.-П. Сартр, П. Сорокін, Ф. де Соссюр, Г. Тард, Е. Тоффлер, Е. Холл, К. Шеннон, А. Шюц, Р. Якобсон, К. Ясперс та багато ін.; в Україні – О. Берегова, О. Висоцька, О. Гриценко, Н. Жукова, В. Іванов, М. Наумова, Г. Почепцов, В. Судакова, Г. Чміль, В. Шейко, Р. Шульга та ін.) і це не випадково, адже науковці приділяють увагу різним аспектам комунікативного процесу: природі мови, знакам й символам як способам передачі інформації; структурі, видам й нормам побудови бесіди; можливостям вербального спілкування; взаєморозумінню; способам передачі інформації; видам взаємодії в соціумі, технологічним аспектам цього феномену; розвитку засобів комунікації та їх впливу на особистість тощо.

Враховуючи те, що на цей час триває військова та інформаційна агресія з боку росії, спрямована проти України, вивчення питань медіавпливу (як зсередини, так і ззовні) на суспільну думку, вибір комунікативних стратегій ЗМІ, розробка нових стратегій комунікації з аудиторією, аналіз настроїв різних категорій громадян, етнічних громад, їх прояви та волевиявлення щодо політичних, економічних, соціальних перетворень у країні є важливим і актуальним. Дослідження ролі ЗМІ в цьому процесі та ставлення населення до них є одним з основних показників для вивчення, аналізу наповнення інформаційного складника, оцінки суспільних, електоральних настроїв, медіаграмотності, а також подальшого вироблення державної інформаційної політики, шляхів протистояння інформаційній зброї, маніпулятивній інформації тощо. Тож метою нашої роботи є аналіз комунікативних стратегій ЗМІ в період війни.

Дослідження комунікативних стратегій і тактик є пріоритетним у сучасних теоріях мовленнєвих актів, в основі яких знаходиться мета, що регулює діяльність співрозмовників. Завдяки меті та мотивам комунікації комуніканти, регулюючи поведінку один одного, здійснюють спільну діяльність, тобто така комунікативна взаємодія має стратегічний характер. Саме мотив висловлювання є вирішальним у виборі усіх можливих мовних засобів, які надають тому чи іншому висловлюванню виражений суб'єктивний характер. Для успішної комунікації ЗМІ та аудиторія повинні співпрацювати

для того, щоб виробити відповідні дії для розуміння змісту повідомлення.

Комунікації є однією з найважливіших складових ефективного управління і впровадження будь-яких рішень. Чітка комунікаційна стратегія допоможе в кризовій ситуації з огляду на необхідність чіткого донесення повідомлення. Стратегічні комунікації під час кризи створюють нові можливості для засобів масової комунікації. Під час кризи можна збільшити аудиторію своїх основних каналів комунікації, проявити своє лідерство, винайти та спробувати новітні підходи у вирішенні важливих питань і побудувати більшу довіру в громаді.

Сьогодні поняття комунікативної стратегії широко використовується у науковому обігу, водночас дискусії стосовно змісту, функцій і принципів стратегічних комунікацій ще тривають. Наприклад, сьогодні налічується понад 300 визначень поняття «стратегічні комунікації» [22, с. 11]. Комунікативна стратегія у науковій літературі розглядається, як: деяка послідовність мовленнєвих дій, організованих залежно від мети взаємодії [3]; оптимальна реалізація інтенцій мовця щодо досягнення конкретної мети спілкування, тобто контроль і вибір дієвих ходів спілкування та гнучкої їх видозміни в конкретній ситуації [2, с.133]; частина комунікативної поведінки або комунікативного впливу, в якій серія різноманітних вербальних і невербальних засобів використовується для досягнення комунікативної мети [10] тощо.

На думку Т. Пастернак, комунікативний вплив може проявлятися у спілкуванні через реалізацію відповідних комунікативних стратегій і тактик. Дослідниця подає ідентичне визначення комунікативної стратегії, що і дослідник Є. Ключев: комунікативна стратегія – це комплекс певних мовленнєвих дій, які спрямовані на досягнення певної комунікативної мети [16, с. 215]. У своєму дослідженні Т. Пастернак підкреслює, що стратегія, яку обирають учасники спілкування в тій чи іншій комунікативній ситуації, передбачає застосування відповідної комунікативної тактики, тобто визначеної лінії поведінки на певному етапі комунікативної взаємодії, спрямованої на отримання очікуваного

результату чи запобігання небажаного. Авторка вважає, що комунікативна тактика – це спосіб втілення стратегії спілкування, який передбачає виконання однієї чи кількох дій, що сприяють реалізації стратегії. Наприклад, із метою раціонального впливу на адресата може бути застосована *стратегія аргументації*, яка передбачає реалізацію таких комунікативних тактик, як:

- тактика обґрунтування (реалізується за допомогою встановлення причинно-наслідкових семантичних відношень);

- тактика цитування (передається як непряма мова за допомогою сполучників *згідно з, відповідно до, за ...*, називається конкретне джерело інформації або його автор);

- тактика наведення прикладів (зазвичай, приклади не виділяються за допомогою якихось маркерів);

- тактика апеляції до авторитетів (авторитетом, як правило, є конкретна посадова особа або орган державної чи місцевої влади). Таким чином, правильно обрана комунікативна тактика дає можливість ефективно зреалізувати обрану стратегію, а отже, – досягати мети спілкування [16, с. 216].

Зрозуміло, що комунікація у період військового часу є невід’ємною умовою не тільки людського існування та самовизначення, а й громадянського визначення, вона сприяє ідентифікації соціальних норм різними соціальними групами, і має важливе значення для підтримки стійкості та стабільності функціонування суспільства. Сучасні ЗМІ мають величезний вплив на свідомість і вчинки людини. З одного боку, ЗМІ публікують інформацію, що викликає інтерес аудиторії, з іншого – транслюють різні ціннісні установки, стереотипи, формують громадську думку, будучи головним засобом зміни масової свідомості. Вплив на свідомість людей відбувається не під час безпосереднього контакту, а через засоби масової інформації, які створюють ілюзію об’єктивної подачі відомостей і тому мають високий ступінь переконливості.

Комунікативні стратегії як способи взаємодії спрямовані на передачу інформації та породження смислів, створення, відтворення та перетворення соціальної реальності, породження почуття залученості до взаємодії з іншими, а значить згуртованості та

ідентифікації співтовариств та самоідентифікації індивідів. Погоджуємося з Н. Жуковою в тому, що комунікативні стратегії під час військових дій спрямовані на конституювання сенсу інтерсуб'єктивності [8, с. 17]. Це проблема того, як ми особисто переживаємо те, що відбувається у країні і особисто з нами, та водночас, як ми у своєму повсякденні все це переживаємо через досвід інших. Безперечно, такий підхід до розгляду комунікативних стратегій має біографічну детермінованість, а звідси і суб'єктивність, адже кожна окрема людина сприймає ту чи іншу ситуацію, ту чи іншу інформацію по-своєму.

Наприкінці ХХ ст. з'являються нові ЗМІ, пов'язані з запровадженням інтернету, які сьогодні не мають ні фізичних, ні географічних, ні адміністративно-державних, ні цензурних кордонів, а це означає, що сучасна людина за бажанням може отримати будь-яку інформацію online, вже не кажучи про інші види її передачі. Інтернет надає доступ практично до всіх джерел інформації: найбільших світових бібліотек, університетських архівів, баз даних наукових центрів, фондів музеїв та приватних колекцій, музичних та відеоархівів та ін. Унікальна риса Інтернету полягає в тому, що він функціонує одночасно як засіб публікацій і комунікацій. Телебачення активно використовує Інтернет для того, щоб передавати зображення, звук, текст одночасно. Таким чином, формуються супертекст та метамова, об'єднуючи в одній і тій же системі письмові, усні та аудіовізуальні засоби комунікації [9, с. 80].

Сучасний український інфопростір – це повітряні тривоги, обстріли, тимчасово окуповані території, травмовані і загиблі. Наше життя – це баланс між болем від втрат, постійною загрозою бути вбитими і необхідністю продовжувати жити. Ця необхідність – у нашій вдячності за підтримку, єдності, енергії і навіть гуморі. Так, доречний гумор не зник із українського інфопростору після початку повномасштабної війни. Це один зі способів психологічної підтримки українцями самих себе. Основою дії ЗМІ на потенційного реципієнта у даній ситуації є методи психологічного маніпулювання, формування необхідних позицій і нововведень. Саме з цими діями і пов'язані комунікативні стратегії українських ЗМІ.

На сьогодні в сучасній комунікативістиці загальноприйнятої класифікації комунікативних стратегій ще не створено, оскільки через різноманітність реальних комунікативних ситуацій існує проблема вибору оптимальних критеріїв для їх уніфікації, типізації та стратифікації. Найзагальнішою типологією комунікативних стратегій є класифікація голландського лінгвіста Т. А. ван Дейка та його американського колеги В. Кінча, які з огляду на характер процесів породження й розуміння дискурсу виокремили такі стратегії, як:

- пропозиційні стратегії, які передбачають конструювання пропозицій через упізнавання значень слів, активізованих у семантичній пам'яті, і синтаксичних структур;

- макростратегії, зумовлені необхідністю виявити глобальну когерентність, вони дають змогу визначити глобальну тему з фрагментів тексту, інакше кажучи, створюють семантичні макроструктури;

- стратегії локальної когерентності (зв'язності), спрямовані на встановлення значущих зв'язків між реченнями тексту через лінійне впорядкування речень, експліцитні зв'язки і знання, які зберігаються у довготривалій пам'яті;

- схематичні стратегії, пов'язані з наявністю традиційних, конвенційних схематичних суперструктур, які утворюють макропропозиції (глобальний зміст тексту) (наприклад, оповідання характеризуються наративною схемою, елементами якої є зав'язка, кульмінація, розв'язка; розмови можуть мати вступну частину – привітання і фінальну – прощання);

- продукційні стратегії, які ведуть до формулювання поверхневих структур із різними семантичними, прагматичними і контекстуальними даними;

- стилістичні стратегії, що дають змогу добирати та інтерпретувати мовні засоби з огляду на тип тексту та контекстуальну інформацію (тип ситуації, рівень формальності спілкування, типи учасників, характер спільних цілей), забезпечують стилістичну зв'язність;

- риторичні стратегії, які сприяють ефективності дискурсу комунікації;

- невербальні стратегії, призначені для опрацювання невербальної інформації (жести, міміка, постава тощо);

- конversaційні (розмовні) стратегії, які реалізують соціальні і комунікативні функції дискурсивних одиниць [29].

На думку дослідника Дж. Каспера, стратегічність комунікації проявляється ще й у тому, що здійснюється вона під тиском постійно діючого чинника – ефективності комунікативного процесу, який, відбувається в умовах динамічних змін комунікативного простору. Загалом, зазначає Дж. Каспер, проблема комунікативної стратегії, як парадигми будь-якої комунікативної дії, характеризується складністю і кількістю взаємопов'язаних систем і відносин, які беруть участь у творенні комунікації. Тільки, маючи чітко поставлену мету, розробивши стратегію, визначивши стратегічний задум комунікації, можна сподіватися на успіх [27, с. 12].

Г. Почепцов, аналізуючи комунікаційні стратегії, зазначав, що для реципієнта джерело інформації має викликати довіру. На рівень довіри впливають й абсолютно «банальні» фактори, такі, як: репрезентація/репутація/імідж; формат (якщо йдеться про ЗМІ); вміння підлаштуватися під аудиторію стилістично та враховувати її вікову, расову, національну приналежності [18, с. 38]. Неабияку вагу для комуніканта має і власний соціальний статус та принципалітет (посилання на авторитетні чи шановані аудиторією концепції визнаних принципалів). Якщо ж усі названі фактори не спрацьовують, ситуацію довіри доводиться створювати штучно. Г. Почепцов пропонує три способи такої «організації» довіри. Перший він називає «розмовою із незнайомцем у потязі». Йдеться про відомий із психології спосіб отримати від людини відверту «сповідь», зустрівши її «випадково» у дорозі (з думкою про те, що це вперше і востаннє). Якщо перенести окреслену ситуацію в царину ЗМК, то подібною розмовою слід вважати спілкування на сторінках приватного блогу, анонімно, приміром – телефонічно, або ж інкогніто – у всесвітній мережі. Другий спосіб Г. Почепцов маркує як «підсадну качку», у журналістиці цей прийом називається включеним прихованим спостереженням. Мається на увазі ситуація, коли мовець/джерело інформації таємно проникає до певного середовища,

де його приймають «за свого», і спонукає аудиторію до відвертості. Третій спосіб – «бажання виглядати ознайомленим». Принцип дії наступний: аби «витягнути інформацію», комунікант натякає комунікату, що той не в курсі подій, або, що він не може знати якоїсь інформації, чи не здатен брати участь у дискусії. Як вислід – опонент протестує та починає доводити свою причетність і здатність (наприклад, пропозиція коментувати, взяти участь у анонімній дискусії, заповнити форму тощо) [18].

Таким чином ми можемо говорити про три типи комунікаційної стратегії ЗМІ: співробітництва, пристосування та конкурентності.

В умовах повномасштабної війни росії в Україні комунікаційні стратегії ЗМІ видозмінилися. Війна в Україні розпочалася 8 років тому, однак саме в той лютневий ранок 2022 уся країна прокинулася з розумінням, що тепер ми в небезпеці у будь-якому куточку власної держави. На передній план вийшла категорія “вижити” (у різних сенсах цього слова). У ХХІ ст. наша нація почала боротися за своє існування. На початку повномасштабного вторгнення ЗМІ поводитися по-різному. Певна частина припинила свою діяльність і просто перестала звертатися до аудиторії. Деякі мовчали в перші дні, бо займалися релокацією. Деякі реагували дуже “обережно” – не відразу, ніби вичікуючи, як будуть розвиватися події, щоби не ризикувати своєю репутацією. А деякі активно увірвалися в інформаційний простір зі своєю підтримкою з перших годин вторгнення. Змінився стиль і цілі комунікації ЗМІ з аудиторією.

В. Посмітна виділяє наступні види комунікаційних стратегій українських ЗМІ в протидії та запобіганні інформаційній агресії:

- стратегія формування позитивного іміджу захисника (тактики моделювання образу сучасного захисника, демонстрування його професіоналізму, зближення читача із захисником);

- стратегія формування позитивного іміджу силових структур (тактики демонстрування сили та боєздатності армії, окреслення напрямів розвитку силових структур, демонстрування їхньої готовності розвиватися відповідно до потреб часу, корегування картини світу з опорою на базову категорію свій/чужий, контролю за розумінням дій керівництва держави та армії);

- стратегія формування образу ворога (тактики моделювання образу ворога, демонстрування рівня його боєздатності, дистанціювання читача від ворога з опорою на базову категорію свій/чужий);

- стратегія емоційного налаштування (тактики налаштування на позитивні зміни, переконання в правильності здійснюваних армією кроків) [17, с. 114].

Таким чином можна зробити висновок, що класифікація комунікаційних стратегій ЗМІ ґрунтується на ефективності комунікативного процесу та виконанні схожих комунікативних функцій: обмін інформацією; оцінювання; вираження емоцій; спонукання тощо.

З огляду на вище зазначене спробуємо зробити аналіз комунікативних стратегій ЗМІ військового часу:

1) *Стратегія формування позитивного іміджу захисника*. Вона є провідною стратегією сучасних ЗМІ України, пов'язана з такими функціями мовного впливу, як комунікативна, виховна, а також із функцією формування картини світу, поширення певних норм (архетипів) поведінки. Реалізується за допомогою таких комунікативних ходів:

– розповіді про конкретних осіб, які стали втіленням основних рис захисника – так читачі переконуються у тому, що позитивний образ захисника не є штучно створеним, такі люди жили й живуть серед нас, доводиться думка про спадкоємність поколінь;

– асоціативний ряд з історичними героями, художніми персонажами – цей комунікативний хід сприяє формуванню думки про схожість сучасних військовослужбовців із відомими захисниками, позитивними рисами яких читач асоціативно наділяє звичайного українського солдата;

– підкреслення визначальних рис захисника – патріотизму, підпорядкованості закону та обов'язку;

– формування уявлення про високий рівень професіоналізму захисників держави, а отже – впевненості в тому, що вони спроможні захистити нас від сильного, добре озброєного ворога;

– демонстрування стійкості та витривалості сучасного

захисника, його вміння долати труднощі;

– яскраві приклади героїзму та звитяги захисників;

– окреслення основних рис, які повинен мати захисник, ці риси збігаються з тими, що закріплені в етнічній картині світу.

2) *Стратегія формування позитивного іміджу збройних сил, позитивної оцінки їхньої діяльності.* Реалізується у ЗМІ через наведення фактів, що засвідчують успіхи, перемоги, завдяки чому формується уявлення масштабності дій, спільності цілей військових структур – як українських, так і країн НАТО. Здійснюється апелювання до авторитету (постійні цитування висловлень керівників держави, силових структур, інколи представників іноземних формувань про достатній рівень боєздатності нашої армії та про подальші перспективи посилення боєздатності).

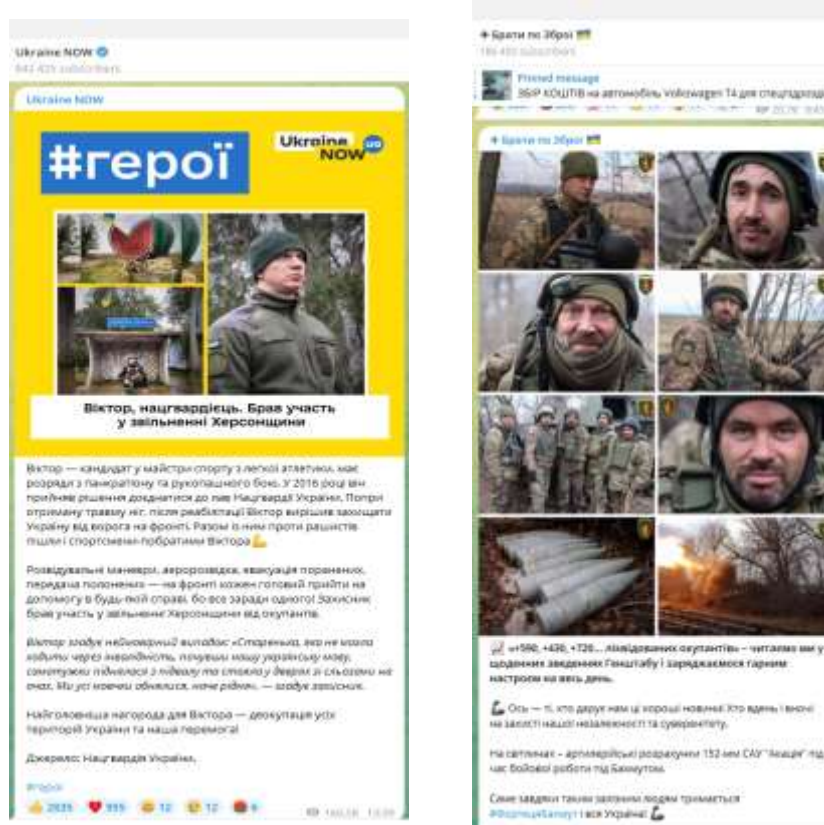

Рис 1. Приклад демонстрації стратегії формування позитивного іміджу захисника (авторський скріншот новинної стрічки Телеграм-каналу «Ukraine Now», «Брати по зброї» [31; 32])

Реалізація стратегії формування позитивного іміджу збройних сил детермінована також і необхідністю протистояти інформаційним

«вкидам», фейковим новинам з боку ворога як ефективного засобу протидії негативному інформаційному впливу сьогодні, в умовах воєнного конфлікту. Особливо небезпечним для суспільства є застосування арсеналу комунікативних можливостей мас-медіа – як іноземних, так і деяких вітчизняних – проти українських збройних сил. І захисники держави сьогодні мають вести боротьбу не лише проти збройної воєнної агресії, а й проти агресії інформаційної.

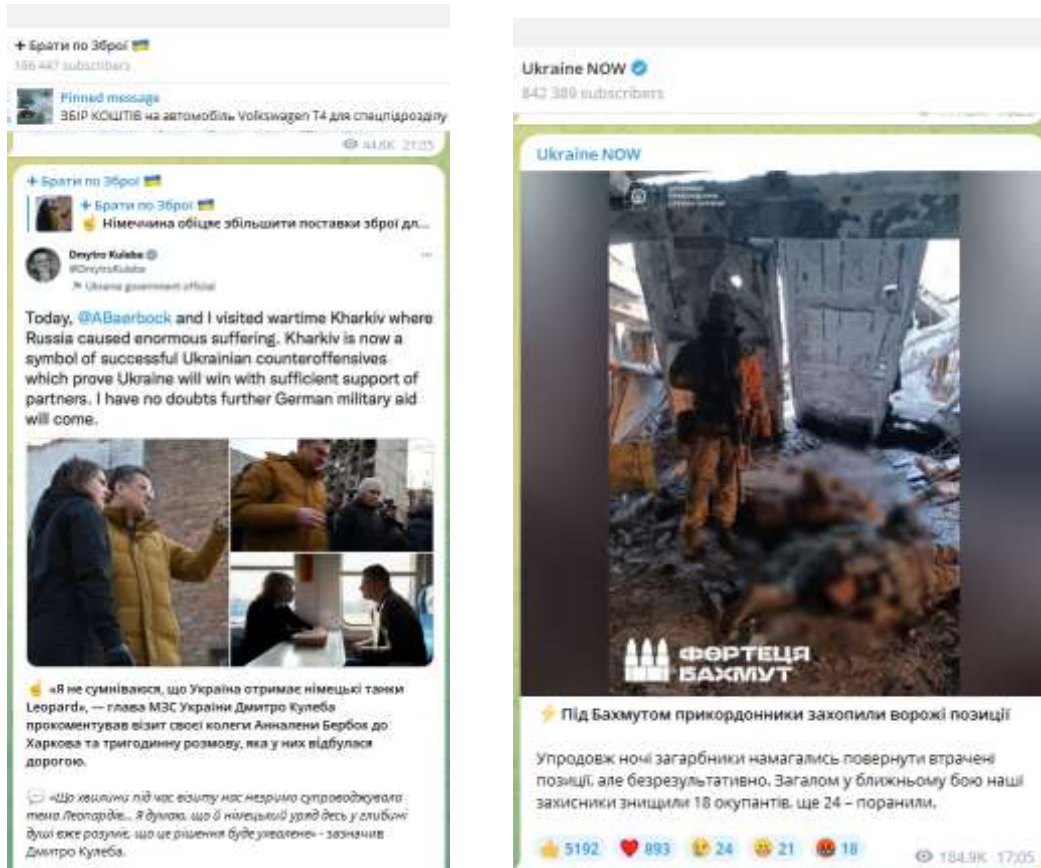

Рис 2. Приклад демонстрації стратегії формування позитивного іміджу силових структур, позитивної оцінки їхньої діяльності (авторський скріншот новинної стрічки Телеграм-каналу «Ukraine Now», «Брати по зброї» [31; 32])

3) *Стратегія формування образу ворога.* «На відміну від образу українського захисника, що за всіма основними рисами відповідає закріпленому в етнічній картині світу змісту концепту захисник, образ сучасного ворога значно складніший від традиційного (сформованого в умовах попередніх воєн, передусім Другої світової та т. зв. «холодної») і тому потребує уважності та обережності у

відтворенні», – зазначає В. Посмітна [17, с. 116]. Для українських ЗМІ формування образу ворога з лютого 2022 року стало дещо новою та незвичною тактикою, але, зважаючи на повномасштабну агресію, яку розгорнула росія проти нашої держави, ця комунікативна стратегія для наших ЗМІ видалася напрочуд легкою. Не варто щось вигадувати чи формувати штучно «образ злодія» загарбницької армії, достатньо надати реальну картину подій та місцевості. Сьогодні для ЗМІ ворогом є той, хто виявляє агресію до України чи українців, де б вони не були. Ця стратегія реалізується через повідомлення про жорстокі та безпринципні вчинки ворога, розповіді наших захисників про типові дії ворога, ознайомлення з технічними характеристиками різних видів озброєння ворога, формування образу загарбника за допомогою емоційно-експресивної лексики з негативним забарвленням або демонстрацією його недолугості тощо.

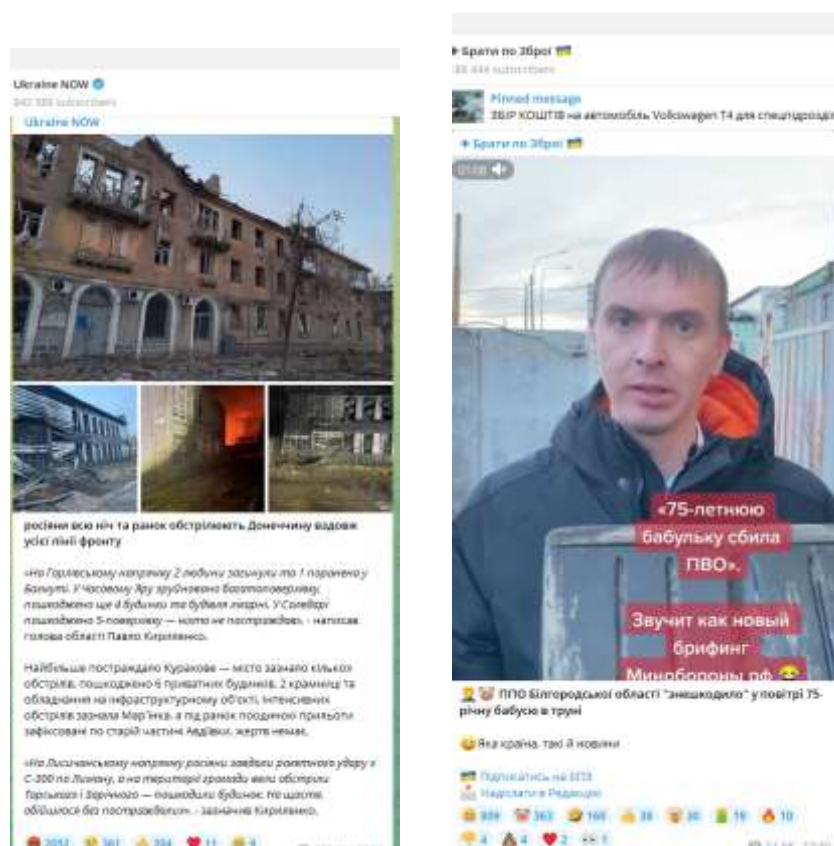

Рис 3. Приклад демонстрації стратегії формування образу ворога (авторський скріншот новинної стрічки Телеграм-каналу «Ukraine Now», «Брати по зброї» [31; 32])

Треба також зазначити, що при формуванні образу ворога ЗМІ досить часто вдаються до агресивних комунікативних практик. Біхевіористи ще на початку ХХ ст. зазначали, що «поведінку людини можна не тільки прогнозувати і передбачати, а й повністю керувати нею, і врешті споруджувати на створеному фундаменті новий тип спільноти» [28, с. 22]. Інформаційна агресія по відношенню до образу ворога використовується у ЗМІ для створення відповідного настрою у суспільстві: «недостатньо русофобії», «на расі знов палає», «хороший рузький – дохлий рузький» тощо. Н. Жукова у своїй статті зазначає, що агресивні комунікативні практики можуть бути і результатом природної реакції на дії агресора, адже в жертв агресії, які втратили близьких людей або розлучені зі своїми сім'ями, поранених тілом і душею, у людей, які втратили будинки, які живуть під іноземною окупацією іншої реакції бути не може [8, с. 22]. ЗМІ поширюють цю агресивну комунікативну практику, створюючи відповідну картинку «образу ворога» та підтримуючи необхідний бойовий запал у суспільстві.

4) *Стратегія звинувачення (дискредитації)*. Пов'язана з попередньою стратегією і передбачає широкий спектр мовленнєвих реалізацій, проте переважають образи, обвинувачення, нападки тощо. Реалізується ця стратегія на різних рівнях (від прихованих образ до відкритого зневажання) і спрямована на приниження гідності, з використанням нецензурної, табуованої лексики, лайки тощо. Прикладом є відомий вираз прикордонника з острова Зміїний, який був поширений усіма ЗМІ, на біл-бордах, офіційних сайтах, марках Укрпошти. Також відбулося тиражування цього виразу в інших інтерпретаціях. Метою цієї комунікативної стратегії в умовах повномасштабної агресії стало не лише прагнення образити/принизити ворога, але й здійснити певне психологічне розвантаження, яке було так необхідне українському суспільству (виправдання власної агресії, зняття психологічної напруги тощо).

Варто зазначити, що сьогодні майже в усіх ЗМІ присутні негативні емоції, почуття, наміри по відношенню до представників росії. Тексти у ЗМІ вирізняються надмірною експресивністю, фамільярністю, елементами агресії, уживанням жаргонізмів,

інвективної лексики, що є невід'ємною складовою розмовної мови і недопустимим явищем для офіційних джерел інформації.

Рис 4. Приклад демонстрації стратегії звинувачення (дискредитації) (авторський скріншот зображення з відкритих інтернет-джерел)

5) *Стратегія емоційного налаштування.* Орієнтована на формування у населення думки про обов'язкове покращення ситуації на полі бою і в країні, підтримання віри у свої сили та в краще майбутнє. Ця комунікативна стратегія пов'язана з характерною для ЗМІ функцією поширення норм (архетипів) поведінки, функцією формування картини світу. Реалізується дана стратегія через наведення фактів, що свідчать про позитивні результати дій керівництва держави та військових, окреслення позитивних перспектив ротації армії, використання слів з позитивним емоційним забарвленням, особливо у заголовках.

Як приклад також можна навести одну з публікацій В. Зеленського у соціальних медіа: «Українці дивують. Українцям аплодують. Українці надихають. Чи є щось, що може нас злякати? Ні. Чи є хтось, хто може нас зупинити? Ні. Бо ми всі – разом. Ось за що ми воюємо. Одне за одного» (https://t.me/V_Zelenskiy_official) [30].

Стратегія емоційного налаштування проявляється також і у використанні гумору при поданні певних новин чи аналізі ситуацій. Доречний гумор не зник із українського інфопростору після початку повномасштабної війни. Це один зі способів психологічної підтримки

українцями самих себе. Навіть іноземці оцінили українські жарти [24].

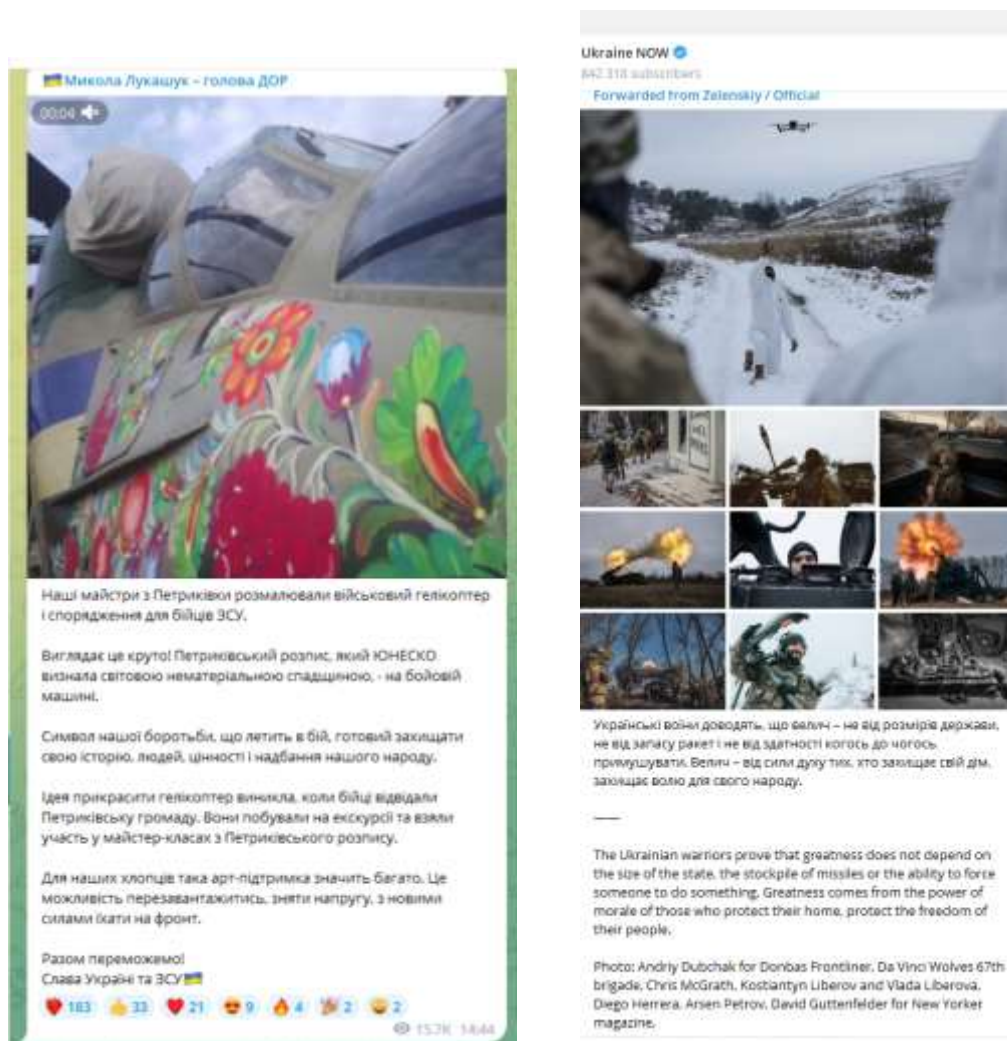

Рис 5. Приклад демонстрації стратегії емоційного налаштування (авторський скріншот стрічки офіційних Телеграм-каналів Президента України та очільника Дніпропетровської обласної ради [30; 33])

б) *Стратегія співробітництва (кооперації)*. Орієнтована на формування довіри до провідних ЗМІ України. Необхідність у використанні цієї стратегії з'явилася через низький рівень довіри населення до офіційних ЗМІ та соціальних каналів інформування. Приклад сусідньої держави, де пропаганда переважила об'єктивність і неупередженість подання інформації й призвів до того, що у населення України знизився рівень довіри до провідних національних інформаційних каналів. В основі даної комунікативної стратегії

лежить гармонізація взаємин для досягнення спільної мети (стратегія ввічливості, щирості, співпраці, компромісу). Полягає дана стратегія в розвитку зворотного зв'язку, розгортанні горизонтальної комунікації, розвитку міжфункціональних комунікацій. Як приклад можна навести формування в Україні єдиного інформаційного марафону, коли різні інформаційні канали об'єдналися у площині спільного висвітлення подій на фронті та у державі в цілому. Інформпростір демонструє єдність і спільність у боротьбі з агресором, даючи підтримку населенню та формуючи новий формат взаємодії зі споживачами інформації.

Аналіз зміни цілей комунікативних стратегій ЗМІ у період військового часу показав, що усі стратегії спрямовані на конструктивні цілі, хоча і не завжди мають позитивне підґрунтя, але орієнтовані на загальнонаціональні ідеї та прагнення. Реалізація цих стратегій у ЗМІ відбувається у різний спосіб і різними засобами (формування довіри до органів державного правління та збройних сил, інформування, створення позитивного настрою і віри у перемогу, переконання у професіоналізмі наших захисників тощо). Використання деструктивних мовних засобів також орієнтоване на співпрацю із споживачами інформації та формування міжфункціональної комунікації.

Список використаних джерел

1. Базові поняття стратегічних комунікацій: стандарти на основі документів НАТО (англійсько-український та українсько-англійський словник) / Л. Компанцева, О. Акульшин, Н. Акульшина, Т. Дедушкіна, О. Заруба, О. Зубченко, І. Хома, Н. Чернігівська. Київ : НА СБУ, 2019. 366 с.

2. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ : Академія, 2009. 376 с.

3. Бобошко Т. М. Комунікативні стратегії й тактики та оцінні висловлення. *Лінгвістика XXI століття*. 2013. С. 51-58. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/linds_2013_2013_8 (дата звернення: 18.11.2022).

4. Дзикович О. В. Комунікативно-прагматичні аспекти мовлення: конспект лекцій. Київ : НТУУ «КПІ», 2015. 85 с.
5. Дубов Д., Баровська А. Стратегічні комунікації на сучасному етапі: теоретико-концептуальні проблеми розуміння та складнощі практичної реалізації. *Стратегічні комунікації в умовах гібридної війни: погляд від волонтера до науковця*. Київ : НА СБУ, 2018. С. 19-49.
6. Жадан І. В. Комунікативні практики як чинник громадянської і національної самоідентифікації: теоретико-методологічні засади дослідження. *Проблеми політичної психології: зб. наук. праць*. 2016. Вип. 3 (17). С. 3-11. URL : <https://lib.iitta.gov.ua/708548/1/Zhadan.pdf> (дата звернення: 18.11.2022).
7. Жарков Я. Інформаційно-психологічна боротьба у військовій сфері: навч. посіб. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2014. 390 с.
8. Жукова Н. А. Комунікативні практики в період військового часу: досвід опрацювання проблеми. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал*. 2022. № 2. С. 15-22.
9. Жукова Н. А. Медіа-текст як продукт сучасної культури: досвід «сприйняття-інтерпретація». *Нові медіа в сучасному суспільстві: культурологічний вимір: монографія*. Київ : Інститут культурології НАМ України. 2017. С. 64-88.
10. Коноваленко М. Ю., Коноваленко В. А. Психологія общення : учебник для среднего профессионального образования. Москва : Издательство Юрайт, 2016. 468 с. URL : https://stud.com.ua/58242/psihologiya/komunikativna_kompetentnist_fahivtsya (дата звернення: 18.11.2022).
11. Кухта П. Кризи, їх причини та наслідки. *Ефективна економіка*. 2012. № 10. URL : <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1439> (дата звернення: 18.11.2022).
12. Лисенко О. М. До питання класифікації дискурсу в сучасному мовознавстві. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія: Філологічні науки. Київ : Міленіум, 2018. Вип. 281. С. 126-134.
13. Морська Л. І. Сутність і визначення комунікативних

стратегій у професіональному дискурсі. *Наукові записки*. Серія: Педагогіка. 2012. № 3. С. 67-74.

14.Мудрак Л. М. Комунікація і криза. Як громадам протистояти викликам і успішно діяти в період кризи. Посібник. Київ. 2020. 109 с.

15.Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. Київ : НІСД, 2019. 560 с.

16.Пастернак Т. А. Комунікативна стратегія як конструктивна характеристика дискурсу. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Філологічна. 2013. Вип. 38. С. 215-217.

17.Посмітна В. В. Комунікативні стратегії та тактики українських військових ЗМІ в протидії інформаційній агресії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. 2019. № 40. Т. 3. С. 114-118. URL : http://www.vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v40/part_3/28.pdf (дата звернення: 18.11.2022).

18.Почепцов Г. Г. Теорія комунікації. Київ: «Ваклер», 2001. 656 с.

19.Проноза І. І. Засоби масової інформації і комунікації в інформаційній війні як сучасна політична практика. *Науковий журнал «Політикус»*. 2020. Вип. 3. С. 65-69.

20.Пугач Л. Ю. Соціально-комунікаційні складові комунікативної моделі. *Молодий вчений*. 2019. № 1 (65). С. 150-156.

21.Райт Г. Тенденції соціальних медіа 2021: Що працює, а що ні цього року? *Smart Insights*. 2021. URL : <https://www.smartinsights.com/digital-marketing-strategy/social-media-trends-2021> (дата звернення: 18.11.2022).

22.Стратегічні комунікації для безпекових і державних інституцій : практичний посібник / За заг. ред. О. Давліканової, Л. Компанцевої. Київ : ТОВ «ВІСТКА», 2022. 278 с. URL : http://fes.kiev.ua/n/cms/fileadmin/upload2/Book_28-06-2022_web-3.pdf (дата звернення: 18.11.2022).

23.Стратегія інформаційної безпеки України. Законодавство України, 2021. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021#Text> (дата звернення: 18.11.2022).

24. Український досвід: комунікації брендів під час війни. *Cases – соцмережа креативних індустрій*. 21 липня 2022. URL : <https://cases.media/article/ukrayinskii-dosvid-komunikaciyi-brendiv-pid-chas-viini> (дата звернення 18.11.2022).

25. Хабермас Ю. Залучення іншого: Студії з політичної теорії / пер. з нім. А. Дахній; наук. ред. Б. Поляруш. Львів : Астролябія, 2006. 416 с.

26. Юшковець І. А. Комунікативні стратегії і тактики в політичному дискурсі канцлерів ФРН (на матеріалі урядових заяв і політичних виступів) : автореф. дис.... канд. філол. наук: спец. 10.02.04. Донецьк, 2008. 20 с.

27. Faerch C., Kasper G. Strategies in interlanguage communication. New York : Longman, 1983. 248 p. URL : <https://archive.org/details/strategiesininte00frch/mode/2up> (дата звернення: 18.11.2022).

28. Skinner B. F. Science and human behavior. New York : First Free Press Paperback Edition. 2012. 408 p. URL : <https://www.perlego.com/book/782287/science-and-human-behavior-pdf> (дата звернення: 18.11.2022).

29. Teun A. van Dijk, Walter Kintsch Strategies of Discourse Comprehension. New York : Academic Press. 1983. 389 p. URL : <https://www.tadkiroatun.id/wp-content/uploads/2017/02/Teun-A-van-Dijk-Walter-Kintsch-Strategies-of-Discourse-Comprehension.pdf> (дата звернення: 18.11.2022).

30. Офіційний телеграм-канал Президента України В. Зеленського. URL : https://t.me/V_Zelenskiy_official (дата звернення: 18.11.2022).

31. UkraineNow – головне верифіковане інформаційне джерело про події в Україні. URL : <https://t.me/UkraineNow> (дата звернення: 18.11.2022).

32. «Брати по Зброї» – головний військовий канал України. URL : <https://t.me/bpzua> (дата звернення: 18.11.2022).

33. Офіційний канал очільника Дніпропетровської обласної ради М. Лукашука. URL : https://t.me/mykola_lukashuk (дата звернення: 18.11.2022).

Барбара Скочинська-Прокопович

**СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ SMART CITY
У ПІДТРИМЦІ УКРАЇНСЬКИХ БІЖЕНЦІВ:
ДОСВІД МІСТА ЖЕШУВ**

Анотація

У науковій роботі проаналізовано зміст соціального капіталу та визначено його роль у формуванні Smart City («розумного міста»). Презентовано правові та наукові визначення «розумного міста», виявлено основні вимоги до його інформаційного й інноваційного наповнення, подано зміст глобальних програм розбудови Smart City, а також схарактеризовано інформаційно-комунікативні технології, які забезпечують інноваційне функціонування сучасного міста.

Автором представлена соціально-економічна та інформаційно-комунікативна характеристика польського міста Жешув, який одним з перших в Польщі реалізував Програми з інформатизації місцевого управління, міського життя, надання різноманітних послуг населенню у сфері освіти, культури, побуту тощо, тим самим отримав статус «розумного міста».

У роботі обґрунтовується авторська думка стосовно того, що інформатизація місцевого управління та міського життя уможливила надання ефективної, оперативної допомоги (матеріальної, житлової, фінансової, соціальної, правової, інформаційної, освітньої та іншої) біженцям з України, які внаслідок повномасштабного військового вторгнення на її територію російських військ, були вимушені мігрувати до країн Європейського Союзу, зокрема Польщі, де першою міською локацією, яка їх прихистила, було місто Жешув.

Ключові слова: *інформаційно-комунікативні технології, електронне самоврядування, соціальний капітал, розумне місто, біженці, соціальна допомога.*

Annotation

The scientific work analyzed the content of social capital and

determined its role in the formation of a Smart City. The legal and scientific definitions of the "smart city" are presented, the main requirements for its informational and innovative content are revealed, the content of global Smart City development programs is presented, and information and communication technologies that ensure the innovative functioning of the modern city are described.

The author presents the socio-economic and informational and communicative characteristics of the Polish city of Rzeszów, which was one of the first in Poland to implement programs for the informatization of local government, city life, provision of various services to the population in the field of education, culture, everyday life, etc., thereby receiving the status of "smart city".

The work substantiates the author's opinion that the informatization of local government and city life made it possible to provide effective, operational assistance (material, housing, financial, social, legal, informational, educational, and other) to refugees from Ukraine who, as a result of a full-scale military invasion of its territory of Russian troops, were forced to migrate to the countries of the European Union, in particular Poland, where the first urban location that sheltered them was the city of Rzeszów.

Keywords: *information and communication technologies, electronic self-government, social capital, smart city, refugees, social assistance.*

Вступ

Сучасна епоха – час виняткового прискорення розвитку нових технологій, якими користується увесь світ, та сприятливих можливостей їх застосування в усіх сферах життя. Невипадково виникла ідея так званих розумних міст та інституційної пропозиції для їх мешканців вміло використовувати інтелектуальні та технологічні досягнення, водночас впроваджуючи принципи сталого розвитку світу. У цьому контексті логічно постає питання якості суспільства, а саме розвитку соціального капіталу, зокрема і в Польщі. Дослідження свідчать про те, що, з одного боку, простежується недостатня громадянська активність населення щодо

участі в суспільному житті, оскільки для вирішення питань, які можуть змінити їхнє середовище на краще (чи гірше), вони діють у формі участі в політичних виборах: тільки свідомі громадяни уможливають впровадження сучасних принципів суспільного функціонування та беруть участь у модернізації діяльності інституцій, у тому числі державних. З іншого боку, коли кожне життя під загрозою, як показує практика року російсько-української війни в Україні, кожний громадянин, зокрема і поляк намагається активно й наполегливо допомогти ближньому на інституційному та особистому рівні.

Одним із прикладів динамічного впровадження технологічних можливостей є діяльність влади міста Жешув, міської агломерації середнього розміру в Польщі, яка базується на ресурсах власної інтелектуально багаті громади.

Сучасна інфраструктура і свідоме суспільство є двома складовими інституційної та індивідуальної поведінки, які можна ідентифікувати перед обличчям нової ситуації на карті світу: війни в Україні, яка переживає повномасштабне військове вторгнення Російської Федерації. Російська агресія змусила мільйони українських людей, насамперед жінок з дітьми різного віку мігрувати до країн Європейського Союзу, більшість яких прихистила Польща. Першим польським містом, який взяв на себе першу хвилю українських біженців, було місто Жешув – сучасне європейське місто з новою соціальною та інформаційною структурою.

Тож метою даної наукової праці є аналіз дій влади та поведінки мешканців міста Жешув в умовах напливу десятків тисяч українських біженців, які тікали від російської агресії в Україні. Для досягнення мети необхідно виявити, *по-перше*, соціальні умови чи соціальний капітал міста, які сприяли формуванню інформативного простору і *Smart City (розумного міста)*; *по-друге*, розкрити зміст глобальних програм *Smart City*; *по-третє*, з'ясувати досвід та рівень інформатизації міста Жешув і виявити, яким чином він сприяє покращенню життя мешканців і, *по-четверте*, проаналізувати, як міська мерія, суспільні та громадські інституції міста Жешув використали інформаційні ресурси для надання допомоги

(матеріальної, житлової, фінансової, правової, освітньої та іншої) українським біженцям, які були вимушені залишити Україну внаслідок повномасштабного вторгнення на її територію російських військ та мігрувати до країн Європейського Союзу, зокрема Польщі.

Соціальний капітал як цінність польського суспільства

Соціальний капітал – це знання, які формуються в організації на основі довіри її членів один до одного, нормах і цінностях, які домінують в ній. Можна говорити про різні виміри цього капіталу – соціальний, економічний та культурний. Соціальний капітал включає якість міжособистісних стосунків, зв'язків, відносин і характеризує ефект синергії. Можна сказати, що це людський капітал, який формується на основі стосунків та співпраці (людський капітал є статичним, він дає потенційні вигоди, тоді як соціальний капітал є динамічним й презентує реальні вигоди) [2].

Розвиток соціального капіталу вимагає покращення якості міжособистісних стосунків, навичок співпраці, стандартів, організаційного клімату та довіри. Основою нарощування капіталу є організаційна структура із чітко визначеними завданнями, повноваженнями та відповідальністю. Одну з концепцій соціального капіталу представив Р. Патнем. За його словами, соціальний капітал складається з трьох основних елементів: довіри (сприяє міжособистісній співпраці та підтримує координацію діяльності), норм взаємності («дай-бери», вирішення дилем), а також мережі громадянської участі (створення соціальної довіри та згаданої вище норми взаємності). Основним питанням, яке ставить автор концепції, є дилема – чи може соціальний капітал призвести до вирішення проблем соціального життя і у який спосіб.

Аналіз соціального функціонування, індивідуальної та групової поведінки є предметом дослідження вчених у галузі соціальних і гуманітарних наук, а часто й предметом звичайних розмов із друзями чи родиною. Для підтвердження цього положення обрано дві наукові праці, які дозволяють зробити деякі узагальнення та вказати на те, які цінності були і є важливими для пересічного поляка.

Перша праця – це доповідь професора Ю. Чапинського (J. Czapiński) «Соціальна діагностика 2015: умови та якість життя поляків» [1]. Дослідження проводилися періодично протягом кількох років з 2000 р. і завершилося у 2015 р. (частково через брак коштів на його продовження). Здійснений аналіз не стосується тривалої перспективи, він зосереджений на думках (підкріплених надійними соціологічними дослідженнями) щодо періоду 1970-х рр. та періоду після приєднання Польщі до структур ОЕСР, НАТО та Європейського Союзу.

Друга праця – стаття професора С. Новака (S. Nowak) «Система цінностей польського суспільства» (1979), яка була неодноразово цитованою в «Соціологічних студіях» (2011 р.) як важливий внесок у дискусію про стан польського суспільства в умовах цивілізаційних змін [3].

С. Новак вказав на два аспекти, що пов'язані із визначенням цінностей як таких: з одного боку, об'єктів, сфер соціальної реальності (життя), а з іншого – критеріїв оцінки та стандартів оцінки, застосованих до цієї реальності [3]. Важливість оцінюваного предмета чи явища підсилює інтенсивність відповідної оцінки або силу мотивів дії.

Основне твердження С. Новака полягає у тому, що найважливішим об'єктом (як і всюди) для пересічного поляка є він сам. Навколо потреб, прагнень, страхів, пов'язаних з долею особистості, складається її система оцінки. Ця система продовжує застосовуватися стосовно тих явищ, які видаються значними у свідомості. З даних, зібраних професором С. Новаком, стає зрозуміло, що в ранговій послідовності «важливих об'єктів», сім'я є першим пріоритетом майже для кожної людини (крім неї самої), оскільки її можна розглядати як «розширену особистість». Тому більшість оціночних суджень зосереджені (зрозуміло) навколо здоров'я та економічних умов життя сім'ї.

Одним із наступних рівнів групової ідентифікації була «польська нація», щодо якої поляки мали різні думки, але їх об'єднувало одне: за національну незалежність треба бути готовим ризикувати життям. Тут слід підкреслити авторське спостереження:

нація не ототожнюється з державою, «тоді як «нація» є своєрідною моральною спільнотою всіх поляків і має автотелічне значення, «державу» сприймається лише як система організації найвищого рівня, що існує в нації, і оцінюється не автотелічно – як благо саме по собі, а строго інструментально». І далі С. Новак звертає увагу на те, що «між рівнем первинних груп і рівнем національної спільноти існує – з точки зору ідентифікації та емоційної залученості людей – своєрідний соціологічний вакуум». Соціальна структура, здається, базується на первинних групах (сім'ї), групах, пов'язаних узами дружби, об'єднаних у національну спільноту та призупинених у різних інституційних структурах, до яких бракує довіри. Жодна інституція не викликає ототожнення, в якому поляк готовий використовувати термін «ми». Поляк живе у «світі людей», окремому від «світу інституцій», навіть якщо він професійно бере в останньому участь.

Через 35 років відповідь на питання, які цінності важливі для поляка, можна знайти, зокрема, у результатах дослідження, проведеного професором Ю. Чапинським (дослідження є продовженням проєкту, започаткованого ще у 2000 р. і який тривав до 2015 р.): здоров'я завжди було на першому місці (близько 60 % респондентів), на другому – сім'я, а саме успішний шлюб (50,3 %) і на третьому – діти (48,7 %). Праця та гроші (30 % та 28,3 %) також є факторами, що сприяють забезпеченню життєдіяльності особистості та сім'ї. Найрідше вказувалися такі цінності, як: свобода (6 %), сильний характер (6,3 %), освіченість (5,2 %), доброзичливість і повага до оточення (7,2%) [1].

Наступні питання та відповіді мали дати картину того, як поляки заповнюють (або ні) раніше згаданий у міркуваннях професора С. Новака «громадський вакуум». Це участь у діяльності різноманітних формальних інституцій, громадянських ініціатив, громадянсько-державного простору. За даними досліджень 2014 р., поляки не дуже активно входять до товариств та організацій, лише близько 13,4 % є членами деяких з них (зокрема, 2,2 % опитаних є членами двох організацій одночасно), зокрема, 24 % опитаних входять до релігійних організацій. Вони не діють «на благо власної

громади», лише близько 15 % задекларували таку участь за останні 2 роки. Найпоширенішим громадянським досвідом є участь у виборах: участь декларують близько 66 % респондентів, фактичні дані свідчать про близько 47 %.

Розглянуті цінності, які є основою соціального капіталу польського суспільства, можна екстраполювати на громаду м. Жешув, який є сучасним європейським містом, в якому реалізуються інноваційні інформаційні програми, зокрема такі, які ґрунтуються на розумних технологіях. Проте, перш ніж проаналізувати вплив розумних технологій на життя мешканців м. Жешув, з'ясуємо зміст глобальних програм розвитку розумних міст.

Глобальні програми «розумного міста»

Основні принципи та визначення проєкту SMARTCITY оприлюднені на офіційному веб-сайті Європейської економічної комісії ООН (UNECE) та Організації міжнародних економічних відносин (OiER). Їх зміст вказує на необхідність використання розумних технологій у перетворенні людського середовища на більш екологічно стійкі міські рішення та ініціативи.

Так, Програма United Smart Cities – це глобальна ініціатива, що заснована Європейською економічною комісією ООН (ЄЕК ООН) у співпраці з Організацією міжнародних економічних відносин (OiER) та іншими міжнародними організаціями, містами, промисловістю та фінансовим сектором.

Основні цілі програми охоплюють:

- сприяння сталому розвитку та проєктам у містах на глобальному рівні;
- підтримку міст із перехідною економікою та країн, що розвиваються, у розробці більш розумних та стійких міських рішень;
- створення платформи для багатьох зацікавлених сторін та контент-центру для ініціатив розумного міста;
- виявлення та розвиток нових інтелектуальних механізмів

фінансування;

- забезпечення передачі знань для виявлення найкращих практик і уроків, засвоєних містами.

United Smart Cities – це унікальна платформа, яка об'єднує міжнародні організації, компанії, уряди та осіб, які приймають рішення, для спільної роботи для досягнення спільної мети – створювати та реалізовувати більше розумних та ефективних міських проектів [6].

Метою програми United Smart Cities є оцінка міст, розробка профілів міст, підтримка стратегій з точки зору міського планування та пріоритетів, розробка проектів у співпраці з міськими експертами та приватним сектором, визначення варіантів фінансування та оцінка міських проектів і прогресу. Підхід «Об'єднаних розумних міст» надає структуровану інформацію про різні сфери діяльності в міському розвитку шляхом визначення факторів, які мають значення для клімату та енергії як важелів для покращення міського життя. Програма спрямована на розвиток міжгалузевого партнерства, забезпечення розвитку стійкої, довгострокової енергійної та прибуткової мережі, а також платформи обміну для розумних міст у всьому світі [6].

На офіційному сайті Єврокомісії розумне місто визначається як таке місце, де, *по-перше*, традиційні мережі та послуги стають більш ефективними за допомогою цифрових і телекомунікаційних технологій на благо його жителів і бізнесу; *по-друге*, вихід за рамки використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) для кращого використання ресурсів і зменшення викидів; *по-третє*, більш розумні міські транспортні мережі, модернізоване водопостачання та утилізацію відходів, а також більш ефективні способи освітлення та опалення будівель; *по-четверте*, наявність більш інтерактивної та уважної до потреб мешканців міської адміністрації, безпечніших громадських місць та задоволення потреб людей похилого віку.

Європейське інноваційне партнерство з розумних міст і спільнот (EIP-SCC) – це ініціатива, що підтримана Європейською Комісією,

яка об'єднує міста, промисловість, малий бізнес (МСП), банки, наукові дослідження та інших.

Пріоритети Європейського інноваційного партнерства є наступними:

- стійка міська мобільність,
- стійкі райони та забудоване середовище,
- інтегровані інфраструктури та процеси в енергетиці, інформаційно-комунікаційних технологіях і транспорті,
- орієнтація на громадянина,
- політика та регулювання,
- комплексне планування та управління,
- обмін знаннями,
- базові лінії, показники ефективності та метрики,
- управління відкритими даними,
- стандарти,
- бізнес-моделі, закупівлі та фінансування [5].

У наших подальших міркуваннях будемо дотримуватися окресленого вище базового визначення розумного міста, характеризуючи рівень розвитку міста Жешув з позицій того, як мешканці використовують інституційну пропозицію, пов'язану з впровадженням передових цифрових та інформаційних технологій у період російсько-української війни, внаслідок якої тисячі українських біженців опановують міський простір.

Вибрані проекти SMART CITY на прикладі міста Жешува

Жешув – це місто в південно-східній Польщі, столиця Підкарпатського воєводства та резиденція Жешувського повітового управління. Це центральне місто Жешувської агломерації. За даними Центрального статистичного управління, станом на 31 грудня 2021 р. Жешув налічував 198 609 мешканців і посідав 15-е місце у Польщі за чисельністю населення. З 2019 р., після розширення адміністративної території, це 20-е місто в Польщі за своєю територією. У місті є два великих державних університети і кілька приватних. Жешув має міжнародний аеропорт і Підкарпатський науково-технологічний парк,

який орієнтований на індустрію нових технологій. У місті діє спеціальна економічна зона Жешув-Дворжисько.

У Жешуві вирішальним органом міської влади є міська рада, яка на 6-й каденції складається з 25 радників (на 5-й каденції, після укрупнення території міста, рада тимчасово мала 38 радників, на 4-й каденції – 25 радників, а зараз, після приєднання двох міст у 2019 р. – 27 радників). Виконавчим органом міського самоврядування є президент міста, який обирається на прямих виборах кожні 4 роки (з 2002 р.). У Жешуві дорадчі функції мера виконують три його заступники (найняті на основі трудового договору), які також можуть виконувати завдання, доручені мером.

З моменту вступу Польщі до Європейського Союзу (2004) м. Жешув прискорилося завдяки отриманню коштів ЄС, розумному плануванню інвестицій та погляду в майбутнє, що є заслугою керівництва міста та перспективного прогнозування, завдяки міській адміністрації. Муніципалітет Жешува реалізував загалом 360 проєктів, що були профінансовані ЄС. Загальна вартість цих проєктів становить понад 3,11 млрд злотих, з яких сума співфінансування ЄС становить понад 2,21 млрд злотих, частина гранту була виділена на реалізацію планів у сфері сучасних технологій та комп'ютеризації (понад 51 млн злотих).

За даними видання «Gazeta Prawna», у травні 2014 р. Жешув посів 2-е місце за розміром субсидій 13 038 злотих на душу населення, пов'язаних із отриманням і витрачанням грошей з Брюсселя та управлінням боргом. Крім того, у травні 2014 р. місто Жешув зайняло друге місце в рейтингу привабливих міст для бізнесу в категорії великих міст (від 150 000 до 300 000 мешканців), організованому щомісячником Forbes.

У серпні 2014 р. двотижневик «Wspólnota» опублікував рейтинг досягнень голів гмін, мерів і президентів міст за минулий термін повноважень «Гміни, що найшвидше розвиваються у 2010-2014 рр.». Жешув посів перше місце серед міст з повітовими правами. У жовтні 2014 р. мер міста Жешув Тадеуш Ференц був обраний найкращим мером 2010-2014 рр., завдяки рейтингам читачів Порталу місцевого самоврядування, отримавши 92,3 % позитивних голосів у трьох

категоріях: соціальна-економічна ситуація та ринок праці, муніципальні інвестиції та управління офісом та послугами для мешканців.

У січні 2015 р. в аналізі, проведеному щотижневиком «Puls Biznesu», місто Жешув посідає перше місце за рівнем інвестицій на душу населення. Список стосувався 12 міст, що входять до Союзу польських метрополій. У лютому 2015 р. місто Жешув отримало головну нагороду в категорії «Висхідна зірка аутсорсингу в Польщі». Ця нагорода є підсумком діяльності щодо підтримки бізнесу та його розвитку в місті. Ці дані свідчать про те, що бачення сучасного міні-мегаполісу вдалося втілити, завдяки вдало підібраному керівному складу міста і зараз, незважаючи на зміну посади президента міста, ця робота продовжується [7].

Фактичні досягнення міста, які дозволяють нам з оптимізмом дивитися в нове цифрове, віртуальне та швидко мінливе майбутнє, наступні:

(1) 2004 р. почався з основ, а в 2005 р. був представлений проект RESMAN – інфраструктура ІКТ: бездротова муніципальна мережа ІКТ, яка охоплює 90 муніципальних одиниць, забезпечує місто безпечним Інтернетом і телефонією VOIP.

(2) 2011-2017 рр. – це проекти RIST (Інтелектуальна транспортна система Жешува), RESMAN2, розвиток мережі, центр обробки даних і системи:

- управління громадським транспортом (динамічна інформація про пасажирів, електронний квиток у громадському транспорті, контроль дорожнього руху, динамічне зважування транспортних засобів, управління платною зоною паркування, відеомоніторинг автобусів, зупинок і перехресть; оплата від пасажирів може здійснюватися через традиційним або – що стає все більш поширеним явищем – використанням додатків для смартфонів або картки міста Жешув. Усі дані щодо, наприклад, знижок при оплаті також перевіряються через Інтернет);

- управління освітою (співпраця з Microsoft – EDU.ERZESZOW.PL: Безкоштовний пакет Microsoft Office 365 для: 91 школи, 3500 вчителів, 30 000 учнів. Кожен вчитель і учень

державних шкіл у Жешуві отримав безкоштовний доступ до програмного забезпечення Microsoft Office 365 у хмарі та право інсталювати найновіші пакети Microsoft Office 365 на будь-які (включаючи приватні) 5 комп'ютерів, 5 планшетів та 5 смартфонів; заняття з програмування на основі популярної гри MineCraft для 1000 учнів);

- управління енергією (Intelligent Rzeszów Olszynki: світлодіодне освітлення, кероване через Інтернет; цілодобове електропостачання вуличного освітлення; відеоспостереження Ultra HD 4k і панорамних камер; точки доступу WIFI; передача даних по системі MESH pre-5G (26 GHz). RIST в цифрах: 70 перехресть зі світлофорами, 210 автобусних зупинок, 180 автобусів, 29 знаків зі змінними повідомленнями VMS, 5 станцій зважування транспортних засобів, 400 камер відеоспостереження.

(3) Муніципальна мережа ІКТ стала переможцем міжнародного телекомунікаційного конкурсу GLOTEL у 2017 р. в номінації «Найкращий глобальний проект цифрової трансформації». Як наголошується, це дало змогу зробити подальші кроки за допомогою спеціалізованого програмного забезпечення та нарешті запропонувати послуги мешканцям.

Це лише фрагменти інформації про досягнення міста для його жителів. У лютому 2022 р. мешканцями міста стали також біженці – громадяни України, які вирішили разом із дітьми мігрували до Польщі внаслідок збройного нападу Російської Федерації на Україну.

***Сучасне «розумне місто» Жешув перед лихом війни в Україні:
інституційно-організаційна, матеріально-психологічна допомога
та поведінка мешканців міста***

Після початку війни в Україні, Підкарпатське воєводство виконувало функцію приймальної провінції, тобто мало приймати громадян України від польсько-українського кордону та допомагати їм дістатися до певних воєводств-призначення, де вони отримували захист з точки зору тимчасового перебування. Для Підкарпаття це

були такі воєводства: Малопольське, Сілезьке, Опольське, Нижньошльонське, Любуське, Свентокшиське та Лодзінське. У Підкарпатському воєводстві працювало кілька пунктів прийому біженців, де вони могли отримати правову підтримку, легалізувати своє перебування, отримати медичну допомогу та харчування, санітарно-гуманітарний захист. З першого дня війни Жешув також був залучений до допомоги, серед іншого шляхом відкриття 24-годинного інформаційного пункту на залізничному вокзалі Жешува при мерії міста, де надавалася необхідна підтримка в процесі переміщення біженців з України та досягнення конкретних місць призначення.

На Пункті біженцям надавали всю необхідну інформацію, забезпечували їх необхідними продуктами харчування та засобами гігієни, отриманими від донорів. На Пункті можна було отримати екстрену медичну допомогу, одяг та гаряче харчування. Біженці також могли відпочити кілька годин перед продовженням подорожі в спеціально підготовленому місці. Водночас завдяки співпраці мерії Жешува з медичним центром «Медик» та фундацією «Медик для здоров'я» було створено інтервенційний пункт розміщення для біженців з України в будівлі Головного ринку на вул. Рейтана, будинок 53 у Жешуві, яка була доповненням до допомоги міста. Офіс підтримав пункт, передавши отримані подарунки, серед них: одяг, продукти, засоби гігієни, допомога у транспортуванні біженців із залізничного вокзалу до Головного ринку, де вони могли відпочити від кількох годин до одного-двох днів перед продовженням подорожі до місць призначення. У точці «Повний ринок» допомогу надавали працівники МЦ «Медик» та волонтери.

Біженці, які перебувають у Жешуві, могли використати подарунки, зібрані в усіх відділеннях Жешувського громадського центру. Крім того, Офіс постійно організовував збір одягу, їжі, перев'язувального матеріалу, засобів гігієни, ковдр та електрогенераторів, які потім транспортували до міст-партнерів Жешува в Україні. Пожертви надходили від мешканців Жешува, а також з інших польських міст та з-за кордону, зокрема, з Німеччини, Іспанії, Італії, Нідерландів, Фінляндії. Близько 350 волонтерів

допомагали на пунктах, створених у м. Жешув, готуючи зібрані подарунки до транспортування.

Мерія міста також поширювала інформацію про допомогу біженцям на сайтах і в соціальних мережах, координувала роботу волонтерів, які надавали інформацію чи підтримку українською, англійською та російською мовами. Крім того, Інфолінія мерії Жешува отримала додаткову функцію, присвячену допомозі громадянам України. Консультанти Гарячої лінії надали всю інформацію про форми допомоги біженцям. Вони допомогли встановити зв'язок з установами, які займалися з біженцями, повідомляли, куди надсилати подарунки, де отримати соціальну, медичну та психологічну допомогу, як дістатися до місця призначення або координували питання, що були пов'язані з транспортуванням подарунків. З метою полегшення контакту громадян України з мерією м. Жешув, час роботи Гарячої лінії було продовжено до пізнього вечора.

Міський центр соціального захисту в Жешуві надавав і надає допомогу громадянам України на підставі Закону про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території цієї країни від 12 березня 2022 р. у досить великому масштабі.

Так, кількість громадян України, які отримали допомогу у вигляді одноразової грошової допомоги в розмірі 300 злотих на одну особу, призначену на утримання, зокрема на покриття витрат на харчування, одяг, взуття, засоби особистої гігієни та гонорари, становить 5886 осіб (станом на 19 серпня 2022 р.).

12 683 особи з України отримали житло та харчування в рамках грошової допомоги, передбаченої ст. 13 Закону про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території цієї країни (грошова допомога в розмірі 40 злотих для юридичних та фізичних осіб, які за власний рахунок забезпечують проживання та харчування громадян України) (станом на 19 серпня 2022 р.).

Кількість громадян України, які отримали сімейну допомогу, становила 473 особи, а також 127 неповнолітніх громадян України (станом на 19 серпня 2022 р.).

Незважаючи на вищесказане, можна зазначити, що до основних

проблем, які виникають серед біженців, зокрема осіб з інвалідністю, з України, відносяться:

- проблеми з перекладом листків непрацездатності;
- розбіжності в тлумаченні законодавства про інвалідність в Україні та Польщі; наприклад, в Україні допомога надається залежно від тяжкості захворювання, а в Польщі – від підтвердженого ступеня інвалідності;
- проблема пошуку постійного місця проживання осіб, які потребують соціального захисту та догляду.

Станом на 30 червня 2022 р. в усіх навчальних закладах мерії Жешува загалом навчалося 788 дітей українського походження. У дитячих садках, дошкільних пунктах та дошкільних відділеннях ДНЗ опікувались та виховувалися 132 дитини віком 3-6 років. ДНЗ прийняли до своїх філій 530 дітей. З іншого боку, 126 учнів українського походження навчалися в середніх школах. Серед найстаршої групи українських дітей та молоді четверо з них також користувалися інтернатом при Комплексі шкіл неперервної освіти на вул. Сухарського в Жешові [7].

Проте, згідно з даними ОІС, станом на 7 вересня 2022 р. 140 дітей українського походження відвідують державні дитсадки, 882 – початкову школу, 174 – середню, 5 – мистецькі школи та 4 – спеціальну школу. Натомість у державних дитячих садках зареєстровано 16 дітей та в черзі резерву – 11 дітей (станом на 9 вересня 2022 р.), у приватних дитячих садках – 16 дітей (станом на 9 вересня 2022 р.). 5 дітей користуються допомогою 5 дітей у соціально-терапевтичних центрах (станом на 03 серпня 2022 р.). Крім того, для дітей, молоді та дорослих було організовано опіку та освітні послуги, пов'язані з міграцією громадян України до Польщі, які здійснюються у філіях Жешувського громадського центру.

Мер м. Жешув оголосив відкритий конкурс тендерів на реалізацію громадського завдання під назвою «Організація спортивних та супутніх заходів, у тому числі: турнірів, змагань, зльотів тощо для дітей та молоді як альтернативних форм проведення вільного часу; Розвиток вільного часу дітей та молоді», предметом якого є фінансування, зокрема, з коштів, виділених муніципалітету

Жешува ЮНІСЕФ, Дитячий фонд ООН, інтеграційна діяльність, спрямована на дітей та молодь, біженців з України. Конкурс проводиться на постійній основі – до вичерпання коштів.

У рамках допомоги українцям Центр міських інновацій UrbanLab також проводив такі заходи:

(1) «Освіта та інтеграція». До участі в пілотному проекті були запрошені школи Жешува з метою залучення учнів з Польщі та України до спільної освітньої діяльності. Організовані заходи були спрямовані на підтримку інтеграції класних колективів, до яких приєдналися діти з території, що постраждала від війни в Україні. Мовний бар'єр, який вони часто долають, а також великий страх перед подіями недавнього минулого супроводжує як дітей, так і дорослих. Тому, щоб задовольнити потреби, у співпраці з митцями, неурядовими організаціями та підприємцями з Жешува було розроблено пілотний проєкт. Навчання проходило з середини березня до кінця травня. Кількість дітей, які брали участь у заняттях «Освіта та інтеграція», становила близько 180 учнів з Польщі та України. У рамках проєкту були проведені такі заходи:

- «Жешовська казка – мистецький проєкт». Під час кількогоднинної зустрічі з польсько-українськими учнями початкової школи. Адам Міцкевич із Жешува створив унікальні проєкти графіті під назвою «Жешувська казка». Діти робили свої проєкти в командах під керівництвом художника з Жешува Міхала Черка.

- Йога для дітей. Заняття полягали в тому, щоб діти зацікавлено провели час і вправлятися з унікальними казками пані Агнешки Канторовської.

- Мистецькі та спортивні заняття для дітей, які проводять учні та опікуни Медіаційного клубу з 1-ї середньої школи м. Жешув.

- Виховні години з екології, які проводить Президент Асоціації ЕКОСКОП. У рамках вищезазначених завдань було налагоджено співпрацю з неурядовими організаціями: Фондацією «Медик для здоров'я» та Асоціацією «ЕКОСКОП». Проєкт підтримали місцеві підприємці та молодь Жешува, а також Департамент освіти з боку мерії Жешува.

(2) Під час воєнного конфлікту в Центрі міських інновацій

UrbanLab була створена ігрова зона для матерів (сімей) з дітьми, які могли проводити час зі своїми дітьми в робочий час UrbanLab або працювати чи виконувати домашнє завдання в приміщенні. відкритий простір кафе [7].

Місто Жешув не має даних про працевлаштування людей з України. 12 березня 2022 р. набув чинності закон про допомогу громадянам України у зв'язку зі збройним конфліктом на території Польщі. Законодавчі положення, що містяться в цитованому акті, покладають на Департамент цивільних справ мерії Жешува обов'язок надавати номери PESEL громадянам України та на їх вимогу – у зв'язку з конфліктом в Україні – передавати дані до реєстру контактів. Отримання номера PESEL дозволяє, наприклад, користуватися послугами охорони здоров'я, соціальною допомогою або відкрити компанію в Польщі. Тому його встановили за адресою вул. Генерала Лангевіча (Generała Langiewicza) 15 у Жешуві, спеціальний пункт для прийому громадян України. Пункт запрацював 16 березня 2022 року. Остаточо підготовлено 11 пунктів обслуговування громадян України. У початковий період громадяни України обслуговувалися з 7.00 до 23.00 без вихідних. Зі зменшенням напливу українських громадян режим роботи пункту змінили. З 01.07.2022 номер PESEL присвоюється за місцезнаходженням відділу з питань цивільних справ за адресою вул. Окшеї 1 у Жешуві. У перший день роботи пункту, тобто 16 березня, у зв'язку з великим інтересом громадян України до отримання номера PESEL, було запроваджено систему реєстрації за окремими днями, в які було зареєстровано понад 350 осіб. Як на початку роботи пункту, так і зараз не було великих проблем із присвоєнням номерів PESEL, а окремі сумнівні ситуації вирішувалися на постійній основі за погодженням з Управлінням у справах громадян та іноземців Підкарпатського воєводства та Управління прикордонної варти в Жешуві. Станом на 8 вересня 2022 р. громадянам України було присвоєно 8754 номерів PESEL. Нині офіс видає близько 20-30 номерів PESEL на день. Зазначимо, що номери PESEL громадянам України присвоювали також за місцем проживання – найчастіше в лікарнях та будинках престарілих – за допомогою мобільної станції,

оскільки за станом здоров'я ці люди не могли з'явитися в офіс. Станом на 08 вересня 2022 р. у цьому режимі присвоєно 35 номерів PESEL [7].

За період від початку війни в Україні, тобто з 24 лютого 2022 р. і по теперішній час, підвищеного інтересу громадян України до отримання посвідки – як на тимчасове, так і на постійне проживання – в місті Жешув не спостерігалось. Станом на 8 вересня 2022 р. у місті Жешув зареєстровано 2401 громадянин України. Місто Жешув не має інформації про організацію медичного обслуговування відвідувачів та його вартість [7].

Мерія м. Жешува не проводила ґрунтовних досліджень стану громадянського суспільства міста в контексті готовності допомагати біженцям-мігрантам. Проте пілотажні спостереження показують, що громадяни України живуть у Жешуві також без жодних додаткових витрат, оскільки мешканці надали їм свої квартири чи будинки. Звичайно, це стосується тієї групи, яка може собі дозволити таку допомогу. Слід підкреслити, що біженці дуже добре справляються з цією стресовою ситуацією та мають власні фінансові ресурси; проблема в тому, що через роз'єднання сімей (чоловіки-українці воюють на фронті), жінки практично виключені з ринку праці, адже їм доводиться доглядати за дітьми, водити їх до школи чи дитсадка. Діти дуже добре засвоїлися, швидко вивчили мову і без проблем спілкуються з польськими однолітками, а також вчаться і здають всі тести.

На сайті Інформаційної служби міста Жешув міститься детальна інформація про залучення мешканців міста до допомоги громадянам України [4].

Висновки

Сучасні інноваційні та інформаційні рішення полегшують життя жителів міст і сіл. Одним з перших так званих «розумних міст» у Польщі став Жешув, соціальний капітал якого уможлиблював запровадження новітніх інформаційно-комунікативних технологій в управлінні містом, освіті, культурі, побутовій сфері, сфері надання

різноманітних послуг мешканцям міста.

Досвід міста Жешув свідчить, що будь-яке місто, незалежно від його масштабів, може скористатися такою пропозицією, однак за умов виконання наступних умов:

по-перше, адміністративну одиницю, таку, як місто чи штат, мають очолювати люди, які мають бачення наслідків впровадження нових технологій, достатньо харизматичні, щоб зібрати навколо себе ефективну управлінську команду та переконати населення довіряти цій команді та дозволяти для вжиття ефективних заходів щодо реалізації намірів;

по-друге, попередньо слід підготувати план заходів з урахуванням можливості отримання коштів, необхідних для їх реалізації;

по-третьє, одночасно необхідно проводити просвітницьку роботу для населення: широку інформаційну кампанію, спрямовану на студентів, молодь, дорослих, які працюють і не працюють, людей похилого віку, організувати конкурси щодо використання громадянські бюджетів;

по-четверте, дозволити реалізувати муніципальні інвестиції, які є найбільш доцільними на думку населення;

по-п'яте, здійснювати навчання соціальної участі та розуміння потреб інших.

Така діяльність може бути ефективна двома способами:

а) інституції реалізують свої інвестиційні плани, які дають великий прогрес у майбутньому розвитку міста чи комуни;

б) непомітно змінюють соціальну поведінку населення, розбудовують соціальний капітал і громадянське суспільство.

Досвід діяльності міської влади Жешува та його мешканців свідчить, що сучасні технологічні рішення в управлінні, традиційному та дистанційному зв'язку дозволяють швидко реагувати та допомагати людям у кризових ситуаціях. Так, саме завдяки інформатизації різноманітних послуг у різних сферах життя, стала можливою і більш оперативною допомога українським біженцям, які прибули до Жешува – першого великого міста по границі України з Польщею внаслідок повномасштабного вторгнення

російських військ в Україну. За період з лютого по вересень 2023 року допомогою і різноманітними послугами у м. Жешув, зокрема через інформаційно-комунікативні технології скористалися десятки тисяч біженців з України, які отримували і фінансову, і житлову, і продовольчу та іншу допомогу, а також було здійснено облік усіх їх даних, присвоєно їм ідентифікаційні номери (PESEL), які дозволяють їм функціонувати в ІТ-системі Європейського Союзу. Водночас це полегшення для надання допомоги та швидка реакція влади. Активними суб'єктами та агентами цієї допомоги були мерія міста, громадські та суспільні інституції та організації, мешканці міста, які організували і здійснили громадянську допомогу українським біженцям швидко, ефективно та безконфліктно.

Список використаних джерел

1. Czapiński J., Panek T. (red). Diagnoza społeczna 2015. Warunki i Jakość życia Polaków. Raport. Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego. 2015 URL : http://www.diagnoza.com/pliki/raporty/Diagnoza_raport_2015.pdf (дата звернення: 12.01.2023).
2. Kapitał społeczny. Encyklopedia zarządzania. URL : https://mfiles.pl/pl/index.php/Kapita%C5%82_spo%C5%82eczny (дата звернення: 12.01.2023).
3. Nowak S. System wartości społeczeństwa polskiego. Studia Socjologiczne. PAN: Warszawa. 2011. № 1 (200). S. 261-278.
4. Rzeszów dla Ukrainy. Serwis informacyjny. Urząd Miasta Rzeszowa. URL : <https://www.erzeszow.pl/41-miastorzyszow/1713-aktualnosci/58882-rzeszow-w-czolowce-niom-pomocyuchodzcom-z-ukrainy-wiekszosc-mieszkancow-zaangazowana.html> (дата звернення: 12.12.2022).
5. Smart cities. URL : https://ec.europa.eu/info/eu-regional-and-urban-development/topics/cities-and-urban-development/city-initiatives/smart-cities_en (дата звернення: 10.01.2023).
6. UniCities-Smart. URL : <https://www.unitedsmartcities.org/> (дата звернення: 12.12.2022).

7. Urząd miasta Rzeszowa; CK.1431.228.2022 z.up. Prezydenta Miasta Rzeszowa B. Kuźniar (10.09.2022); Pozwolenie wydane przez Władze miasta i skierowanie do komórki zajmującej się rozwojem i planowaniem na podstawie Ustawy o prawie do dostępu do informacji publicznej.

Валерія Безуглова

СОЦІАЛЬНІ МЕДІА ЯК ЕЛЕМЕНТ КРИЗОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ ТА ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

Анотація

В роботі систематизовано основні підходи до визначення соціальних медіа як виду мас-медіа, комп'ютерної технології та програми, віртуальної платформи і форми онлайн-комунікації. Визначено характерні особливості сучасних соціальних медіа та здійснено класифікації їх різновидів. З'ясовано зміст поняття «кризові ситуації», систематизовано їх види й схарактеризовано етапи перебігу.

Обґрунтовано значення соціальних медіа як інструменту кризових комунікацій, зокрема в умовах пандемії Covid-19 і повномасштабної російсько-української війни. Акцентовано увагу на використанні соціальних медіа органами державного управління для здійснення кризових комунікацій з громадськістю.

Проаналізовано типові практичні кейси використання соціальних медіа з метою інформування населення, активізації процесів цифровізації різних соціально-економічних сфер, розширення функціональних можливостей месенджерів та соціальних мереж, запровадження нових мобільних додатків. Окреслено перспективи подальших соціологічних досліджень вітчизняного сегмента соціальних медіа.

Ключові слова: *соціологія масових комунікацій, цифровізація, соціальні медіа, кризові ситуації, кризова комунікація, комунікативний потенціал.*

Annotation

The main approaches to defining social media as a type of mass media, computer technology and program, virtual platform and form of online communication are systematized in the research work. The characteristic features of modern social media have been determined and their types have been classified. The meaning of the concept of «crisis

situations» is clarified, their types are systematized, and the stages of the process are characterized.

The importance of social media as a tool for crisis communication is substantiated, in particular in the conditions of the Covid-19 pandemic and the full-scale Russian-Ukrainian war. Emphasis is placed on the use of social media by state administration bodies for crisis communications with the public.

Typical practical cases of the use of social media for the purpose of informing the population, digitizing various socio-economic spheres, expanding the functionality of messengers and social networks, and introducing new mobile applications have been analyzed. Prospects for further sociological research of the domestic segment of social media are outlined.

Keywords: *sociology of mass communications, digitalization, social media, crisis situations, crisis communication, communicative potential.*

Вступ

Стрімка цифровізація суспільства сприяла інтеграції соціальних медіа у повсякденне життя. Їх всеохоплююча популярність та масовість поширення детермінована тим, що аудиторія користувачів Інтернет-мережі об'єднує усі без виключення верстви населення – від дітей до людей похилого віку.

Сьогодні соціальні медіа є одним із провідних джерел інформації про події навколишнього світу, а використання в якості елемента кризової комунікації успішно зафіксувало факт розширення їх функціональних можливостей. Виникнення глобальних криз, на кшталт, пандемії Covid-19 та розгортання повномасштабної російсько-української війни акумулювало інформаційно-комунікативний потенціал соціальних медіа і дозволило їх користувачам вийти на істотно новий рівень взаємодії. Якщо від моменту своєї появи соціальні медіа розглядалися як розважальний майданчик, то зараз – це ефективний інструмент кризової комунікації. Усвідомлюючи їх функціонал, українські урядовці не вагаючись почали використовувати соціальні медіа для налагодження

ефективної взаємодії з громадськістю.

За часів поширення коронавірусної інфекції інтенсивність використання соціальних медіа була помірною, проте під час повномасштабного воєнного вторгнення вся комунікація перейшла до онлайн-площини. Поява означених трендів спричинена тим, що населення було налякане, емоційна складова свідомості переважала над раціональною, спостерігалась панічна розгубленість й дезорієнтація. Ці обставини актуалізували потребу як в інформації про джерела небезпек, загроз, ризиків, так і готових механізмах мінімізації їх наслідків. А оскільки часу, бажання й можливостей для пошуку, аналізу великих обсягів інформації катастрофічно бракувало, то короткі, лаконічні повідомлення в соціальних медіа стали влучною альтернативою. З іншого боку, блокування роботи традиційних засобів масової інформації на окупованих територіях, детермінували «інформаційний голод». Соціальні медіа, у цьому сенсі, стали швидкою, дешевою й доступною їх заміною.

Складність кризових комунікацій полягає у мінливості зовнішніх обставин, які іноді важко передбачити. Функціонал соціальних медіа дозволяє майже одночасно з подіями, що відбуваються, висвітлювати актуальну інформацію про них в режимі онлайн/офлайн. Натомість інші засоби масової інформації потребують часу на їх обробку й видачу, а деякі, зокрема друкована преса взагалі позбавлена можливості оперативного сповіщення. Ще однією перевагою використання соціальних медіа у кризових комунікаціях є низька ресурсозатратність. Оприлюднення будь-якого повідомлення не вимагає жодних фінансових вкладень, обладнання й спеціальних навичок. Простота використання сприяє економії коштів, людських сил і часу. Поряд з тим, соціальні медіа вирізняються своєю доступністю та масштабністю охоплення аудиторії користувачів, незалежно від місця їх перебування. Використання Інтернет-мережі не вимагає жодної прив'язки до країни, локації, часу. Достатньо мати лише мобільний телефон або інший гаджет з доступом до Інтернету, а відтак й необхідної інформації.

Метою даного наукового дослідження є аналіз практик використання соціальних медіа у кризових ситуаціях, зокрема

пандемії Covid-19 і повномасштабної російсько-української війни. Досягнення означеної мети, актуалізувало постановку таких дослідницьких завдань: 1) концептуалізація дефініції «соціальні медіа» і систематизація теоретико-методологічних підходів до її трактування, наявних у науковій літературі; 2) виокремлення характерних рис соціальних медіа та класифікація їх різновидів; 3) з'ясування сутності кризових ситуацій, розкриття стадій їхнього перебігу; 4) порівняльний аналіз підходів класифікації криз і розкриття сутності механізмів здійснення кризової комунікації; 5) розробка дайджесту практичних кейсів використання соціальних медіа у кризових ситуаціях.

Концептуалізація дефініції «соціальні медіа»

Соціальні медіа стали частиною нашого повсякдення, швидко інтегрувавшись до усіх сфер суспільного буття. Люди, незалежно від віку, щоденно використовують їх як спосіб отримання інформації й комунікації із зовнішнім світом. Попри популярність й масовість використання соціальних медіа наразі в літературі не існує єдиного визначення цьому феномену. Традиційно заведено визначати соціальні медіа як окремий вид мас-медіа, який ґрунтується на онлайн-технологіях веб 2.0 [5]. Ці технології з'явилася відносно нещодавно – у 2004 р. їх створив американський програміст Тім О'Рейлі. Web 2.0 – наступна Інтернет-версія онлайн-технологій, що надає змогу інтерактивно діяти у всесвітній павутині. Елементами Web 2.0 є Інтернет-спільності, соціальні мережі, файлообмінні сайти, форуми, блоги тощо. Їх головна особливість полягає у тому, що будь-які користувачі мережі можуть здійснювати обмін інформацією, поширювати, реагувати або/та створювати контент, на відміну від попередньої версії, яка мала обмежений функціонал – лише пасивне споглядання інформаційного потоку [16, с. 223].

Українська дослідниця В. Судакова вказує на взаємозв'язок соціальних медіа із масовою комунікацією, зауважуючи, що «соціальні медіа – це медійні системи, які встановлюють двосторонній та багатосторонній зв'язок між учасниками комунікації.

Крім цього поняття «соціальні медіа» вказує на вид масової комунікації, що здійснюється опосередковано через мережу Інтернет та має низку суттєвих відмінностей від традиційних засобів масової інформації» [19, с. 30].

Проте існують й інші підходи щодо визначення соціальних медіа. У пошуках більш широкого тлумачення дефініції «соціальні медіа» ми звернулися до Кембриджського словника, який визначає їх як «веб-сайти та комп'ютерні програми, які дозволяють людям спілкуватися та обмінюватися інформацією в Інтернеті за допомогою комп'ютера або мобільного телефону» [47]. У цьому визначенні акцентовано йдеться про технологічні можливості соціальних медіа.

Це визначення поділяє і американський науковець Д. Мурті, який розуміє під соціальними медіа комплекс технологічних характеристик, які мають на меті об'єднувати як окремих індивідів, так і групи людей шляхом використання блогів, форумів й інших веб-сторінок [45].

Наступний напрям трактувань передбачає опис сутності соціальних медіа через різноманітні Інтернет-додатки, платформи і сервіси. Фактично, у межах цього підходу їх розглядають як додатковий інструмент для комунікації в Інтернет-просторі. На думку української дослідниці З. Григорової, соціальні медіа є сукупністю Інтернет-сервісів та платформ, заснованих на технології Web 2.0, які уможливають для користувачів здійснення операцій комунікації, споживання, створення й розповсюдження контенту [7, с. 95]. Аналогічне визначення подають у своїх роботах А. М. Каплан та М. Хенлейн, розглядаючи соціальні медіа як соціально-медійні платформи, що містять Інтернет-додатки, інформацію, створену користувачами, мережеву активність й взаємодію [4, с. 26]. Провідною особливістю цих платформ є те, що користувачі можуть використовувати декілька додатків одночасно і при цьому мати різну мету взаємодії з ними. Експерт з маркетингу Б. Айзенберг визначав соціальні медіа як платформу, завдяки якій відбувається соціальна взаємодія між людьми [41]. Він наголошував на тому, що зовсім неважливий зміст того, що вкладалося в акт комунікації, адже цінність полягає у самій формі комунікації, яку реалізують соціальні

медіа. Це свого роду конструктор, який підлаштовує свою структуру відповідно до віртуальних майданчиків, з якими відбувається взаємодія.

Автори електронного словника Merriam-Webster, визначаючи соціальні медіа, зміщують акцент у бік їх комунікативної складової, і вважають, що вони являють собою різноманітні форми віртуального спілкування задля обміну інформацією, думками, особистими повідомленнями, мультимедійними файлами. Здебільшого цей процес розгортається на сторінках веб-сайтів, соціальних мережах і різноманітних блогах [40]. Прихильником такого потрактування був Л. Люндемарк, який розглядав соцмедіа як таку форму комунікації, що передбачає поширення особистої й суспільно важливої інформації [44, с. 3]. У своєму авторському блозі Дж. Торнлей подав своє бачення соціальних медіа як «онлайн-комунікації, у якій її учасники гнучко змінюють роль з автора на представника аудиторії і навпаки. Для цього вони використовують соціальне програмне забезпечення, яке дає змогу будь-кому, навіть тим, хто не знає основ програмування, публікувати, коментувати, ділитися чи комбінувати вміст і формувати спільноти навколо спільних інтересів» [50].

Узагальнюючи, можемо зробити висновок про те, що існує низка визначень дефініції «соціальні медіа», які визначають їх як окремий вид масових комунікації, комп'ютерну технологію та програму, віртуальну платформу, додаток або сервіс, форму онлайн-комунікації. Цілковито поділяємо думку американських дослідників Й. Обар та С. Вілдман щодо причин поширення такого розмаїття підходів до визначення соціальних медіа, які пов'язані зі стрімкою діджиталізацією суспільства, неможливістю встановлення чітких меж виникнення й завершення дії соціальних медіа, модернізацією існуючих способів, форм комунікації у бік їх спрощенням [46]. Систематизувавши означення, наявні у науковій літературі, ми зробили спробу подати авторське визначення соціальних медіа як *цифрового майданчика, що базується на принципах Web 2.0 і надає можливість здійснювати миттєвий взаємообмін текстовим та мультимедійним (фото-, відео-, аудіо-) контентом усім користувачам, навіть тим, що володіють мінімальним рівнем*

сформованості цифрових компетенцій.

Для оцінки подальшого використання існуючого потенціалу соціальних медіа варто означити їх базові характеристики. Так, З. Григорова до основних ознак соціальних медіа відносить: можливість персоналізації контактів (користувачі мають можливість здійснювати пошук осіб, з якими цікаво спілкуватися, і створювати мікрогрупи у середині аккаунту для спілкування за окремими напрямками); наявність вибіркової системи обміну інформацією, залежно від групи з обмеженим/ необмеженим доступом до контенту; автоматичне надходження інформації, яка може бути корисною користувачу [7, с. 95]. Фактично, дослідниця зосереджує увагу на функціональних можливостях соціальних медіа, які дозволяють полегшувати механізми взаємодії в Інтернет-середовищі.

На відміну від З. Григорової, В. Судакова виділяє п'ять особливостей соціальних медіа, які вирізняють їх з-поміж інших засобів масової комунікації:

1. *Різноманіття, багатогранність тематики і способів подачі інформації* – інформативне наповненням соціальних медіа розрізняється за якістю, обсягом, змістовним наповненням, способом передачі.

2. *Централізованість та ієрархічність у масиві повідомлень.* Соціальні медіа майже позбавленні будь-якої ієрархічної структури, оскільки будь-хто може продукувати контент у віртуальному середовищі.

3. *Споживання і розповсюдження інформації.* Соціальні медіа вимагають від учасників комунікативного процесу володіння базовими навичками користування мультимедійними пристроями (комп'ютером, планшетом, смартфоном тощо) й Інтернетом. За відсутності одного з двох компонентів унеможлиблюється їхнє використання.

4. *Оперативність надання інформаційних послуг.* Соціальні медіа оперують великими інформаційними потоками, які оновлюються на Інтернет-сервісах майже зі швидкістю світла.

5. *Відповідальність.* Публікації у соціальних медіа можуть до нескінченності корегуватися авторами, етично-правова

відповідальність відсутня [27, с. 29-30].

На нашу думку, неправильно говорити про зменшену відповідальність соціальних медіа, оскільки медіа платформи, наприклад Meta, мають політику користування, яка обмежує поширення неприємного, жорсткого контенту, булінгу серед користувачів цих спільнот.

Натомість В. Шевченко до основних ознак соціальних медіа відносить: прив'язку до екрана; одночасне використання тексту, звуку, відео, статичних зображень, рухомих образів; інтерактивність та оперативність. Особливу увагу приділяє таким їх властивостям, як конвергентність і здатність до полізадачності [34, с. 13]. Дослідниця Н. Хома виокремлює такі характеристики соціальних медіа, як: можливість зворотного зв'язку; прозорість; дискусії в коментарях до повідомлень; низький фінансовий поріг входження; створення контенту в режимі реального часу (наприклад, стрім-трансляції); можливість поєднання кілька форм подачі інформації (аудіо, відео, текст); великий обсяг і частота публікації; фактична відсутність цензури (чисельність і роль гейткіперів, які встановлюють обмеження на зміст і тематику публікацій не значна) [33, с. 213].

Рис. 1. Авторська модель концептуалізації дефініції «соціальні медіа»

До означених характерних рис соціальних медіа слід додати їх здатність до соціалізації та інтеріоризації. Адже, фактично, соціальні медіа надають можливість користувачам одночасно взаємодіяти з різним видом контенту, який приваблює яскравим заповненням. Це змушує юзерів постійно бути «в темі» останніх новин, а цифрові пристрої дозволяють реалізувати це «тут і зараз», що дає змогу відчувати свою причетність до опублікованого контенту.

На основі узагальнення усього вище означеного, пропонуємо авторську модель концептуалізації дефініції «соціальні медіа» (рис. 1), яка містить визначення сутності, характерних рис та функцій.

Виокремлення характерних рис та функцій соціальних медіа дозволяє здійснити класифікацію розмаїття їх різновидів. Так, американський дослідник М. Томас здійснив систематизацію платформ і канал соціальних медіа крізь призму їх соціального призначення:

- платформи соціальних мереж загального призначення (Facebook, Twitter, Instagram, Pinterest тощо);
- агрегатори новин і контенту (Reddit та ін.);
- професійні мережеві платформи (Linkedin, Xing й т. д.);
- вебсайти для завантаження, обміну та перегляду відео (YouTube, Vimeo);
- застосунки для обміну повідомленнями (Snapchat, WhatsApp, Telegram, Facebook Messenger);
- програми пошуку різноманітних закладів (FourSquare та ін.);
- внутрішні платформи для комунікацій і співпраці (Yammer, Workplace від Facebook, Basecamp, Trello, Slack й т. ін.);
- програми для потокового перегляду відео в режимі реального часу (Facebook Live, Periscope);
- дискусійні форуми та чати (Doctor.net, The Student Room);
- спеціалізовані програми (ClassDojo та ін.);
- галузеві платформи для обміну інформацією та співпраці (Symphony, Enterprise IB);
- платформи для публікації статей (Tumblr, Medium, Blogger);

- платформи у форматі «запитання-відповідь» (Quora та ін.);
- платформи для презентації та обміну професійним контентом (SlideShare й т. ін.);
- платформи для організації та проведення зустрічей (Eventbrite, Meetup);
- вебсайти, які розробляє та редагує спільнота користувачів на засадах співпраці (Wikipedia, Wikinews);
- сайти для оцінок та оглядів (TripAdvisor, Glassdoor);
- фотоальбоми (Flickr та ін.);
- застосунки для моніторингу власного здоров'я та занять спортом (FitBit й т. д.);
- сервіси для потокової передачі музики (Spotify та ін.);
- соціальні ігрові платформи (Twitch тощо) [29].

З огляду на функціонал соціальних медіа, З. Григорова запропонувала поділяти їх на ті, що спеціалізуються на: здійсненні спілкування (соціальні мережі); висловлюванні авторської думки (блоги, мікроблоги); обміні медіаконтентом (фото, відео, аудіо, посиланням, новинами); обговоренні й обміні досвідом; наданні послуг визначення геолокації [7, с. 96]. Також у своїх публікаціях вона представила класифікацію соціальних медіа за наявними можливостями щодо подання, зберігання і обміну контенту:

- відео (YouTube, Vimeo);
- фото (Instagram, Flickr);
- аудіо (Last.fm, Spotify, My-space);
- посилання і новини (Delicious, Digg, Pinterest, Flipboard);
- потокове відео (Ustream.tv);
- документи (SlideShare, Calameo);
- сервіси споживчих оглядів товарів і послуг (Epinions.com, Trip Advisor);
- бізнес-рев'ю (Yelp.com, Customer Lobby);
- сервіси колективних обговорень – форуми;
- Q&A-сервіси (Wiki Answers, Yahoo! Answers, Google Answers, Askville, Quora);

- довідники (Wikipedia, Wetpaint) [7, с. 97].

Українській науковець А. Захарченко у своїй праці запропонував авторське бачення класифікації соціальні медіа за такими чотирма критеріями, як:

- тематика (суспільно-політичні, бізнесові, культурні, спортивні, розважальні, «жовті», гумористичні тощо);
- масштаб охоплення аудиторії (масові й вузькопрофільні);
- спосіб фінансування (самоокупні, дотаційні, краудфандінгові);
- форма власності (юридичні, колективного авторства, безвласні) [12, с. 8-15].

Представлені класифікації здебільшого спрямовані на висвітлення інформаційного аспекту соціальних медіа. Цінним є бачення систематизації різновидів соціальних медіа, представлене у роботах А. М. Каплана та М. Хеєнлейна, які поділили соціальні медіа за соціальною присутністю, медіа-насиченості, самопрезентацією і саморозкриттям (табл. 1) [42, с. 62-63].

Таблиця 1

**Класифікація соціальних медіа
за А. М. Капланом та М. Хеєнлейном**

<i>Самопрезентація і саморозкриття</i>	<i>Соціальна присутність та медіа-насиченість</i>		
	<i>Низька</i>	<i>Середня</i>	<i>Висока</i>
<i>Висока</i>	Блоги	Соціальні мережі (Facebook)	Віртуально соціальні світи (Second Life)
<i>Низька</i>	Спільні проекти (Вікіпедія)	Контент-спільноти (YouTube)	Віртуально ігрові світи (Word of Warcraft)

На думку авторів, низький рівень соціальної присутності й медіа-насиченості, перш за все, пов'язаний з текстовою наповненістю веб-сторінок. Якщо розглядати соціальні мережі крізь призму самопрезентації і саморозкриття, то їх показники є значно вищими, ніж аналогічні показники ігрових спільноти й соціальних мереж. Таким чином, А. М. Каплан та М. Хеєнлейн намагалися відстежували

як різні медіа платформи й сервіси впливають на користувачів Інтернет-простору й виконувати різні функції.

Напрочуд вдалою є класифікація функціональних можливостей соціальних медіа, що запропонована В. Івановим й О. Волошенюк, які в якості базової ознаки систематизації означили інтерактивність прояву. Так, з-поміж видів соціальних медіа вони виокремили такі, як:

- сервіси електронної пошти, мобільні додатки, панелі інструментів браузера, віджетів, соціальних мереж, де використовується *персоналізація користувацького інтерфейсу*;
- пошукові системи всередині власного ресурсу, інфографіка, аналітика, багатофункціональні ігри, тести, вікторини, де за допомогою вбудованих *інтерактивних сервісів* є можливість висловлювати власні думки, писати коментарі, голосувати, брати участь в онлайн-конференціях тощо;
- можливість розміщувати контент у різних форматах (фото, відео, аудіо, гіф тощо), редагувати, поширювати і реагувати на інформацію, а також шукати за запитом, що ототожнює причетність користувачів до його створення [16, с. 234-235].

Рис. 2. Ядро соціальних медіа за Ф. Квацця [37]

Заслуговує уваги класифікація Ф. Квацца, що розглядав соціальні медіа як окрему екосистему, в якій Facebook, Twitter, Google+ є ядром віртуального світу (рис. 2). Представлена модель подібна до айсберга, оскільки явна частина віртуального середовища сприймається як майданчики для оприлюднення, поширення, дискусій і підтримки соціальних зв'язків, а прихована – представляє інтеграцію медіа, комерції, сервісів і технологій. Вибір соціальних медіа, відображених автором не випадковий, адже Facebook є найбільшою соціальною платформою, Twitter охоплює найбільшу аудиторію користувачів, Google+ виступає технічним підґрунтям для взаємодії інших платформ. Представлені медіа становлять ядро (центр) з огляду на їх здатність виконувати декілька функцій одночасно. Інші платформи є відносно новими й їх побудова ґрунтувалася саме на цих медіа.

Представлені класифікації не відображають повною мірою усіх функцій, які сьогодні виконуються соціальними медіа, а також характер взаємодії їх різновидів між собою. Тому є сенс запропонувати класифікацію Ф. Квацца, яка поєднує такі критеріальні ознаки як функціональне призначення і можливість інтеракції, а відтак систематизує види соціальних медіа, спрямовані на здійснення:

- публікацій за допомогою платформ блогів (WordPress, Blogger) і додатків вікі (Wikipedia, Wikia);
- обміну інформацією з використанням спеціальних платформ для відео, музики, фотографій (Flickr, Pinterest, YouTube, Vimeo, Dailymotion), мобільних програм (Instagram, Vine) і вертикальних спільнот (Behance, TheFancy);
- обговорення з настільними платформами (Quora, Reddit, Githud, Skype) і мобільними програмами (Facebook, Messenger, Messenger, MessageMe, Telegram, Viber);
- спілкування з соціальними мережами типу BtoC (Tagged, Nextdoor, Qzone), соціальними мережами типу BtoB (LinkedIn, Viadeo, Xing), службами знайомств (Badoo, Okcupid) та їх мобільними аналогами (Tinder, Skout) [37].

Здавалось би, перелік запропонованих підходів до класифікації

соціальних медіа можна продовжувати до нескінченності, оскільки ситуація повсякчас змінюється, у мережевому просторі з'являються усе нові і нові соціальні медіа, уточнюються і розширюються їх функції, визначаються нові характерні риси. Неоднорідність поглядів у науковій спільноті вказує на зацікавлення означеною проблематикою.

Сучасні соціальні медіа характеризуються низкою особливостей, зокрема масовістю, інтерактивністю, оперативністю і мобільністю. Вони здатні в режимі реального часу об'єднати людей з різних куточків світу, що не вдається іншим засобам комунікації. Аудиторія користувачів соціальних медіа є однією з найчисельніших. Оприлюднена інформація у віртуальному просторі здатна за невеликий проміжок часу охопити десятки тисяч читачів, які, у свою чергу, можуть здійснювати зворотний зв'язок. Наявний функціональний потенціал цих платформ надає змогу реалізовувати комунікацію у таких формах, як традиційне онлайн-листування, віртуальні дзвінки і конференції, коментування, поширення й реагування на повідомлення та багато іншого.

Опублікований контент характеризується багатогранністю форм, які використовуються залежно від характеру комунікації. Наприклад, це може бути звичайний друкований текст, фото-, відео-, аудіо-фрагменти або їхня інтеграція. Ще однією позитивною ознакою соціальних медіа є швидкість передачі інформації. Вони, фактично, зробили революцію в інформаційному середовищі, оскільки будь-який користувач може миттєво розміщувати повідомлення у віртуальному середовищі, поновлювати стрічку новин або навіть демонструвати події справжнього життя у «прямому ефірі». Це робить соціальні медіа доступними. Адже вони дозволяють користувачам постійно залишатися на зв'язку незалежно від місця їх розташування. Осучаснення й діджиталізація зробили соціальні медіа – мобільним засобом комунікації, який миттєво сприяє задоволенню різноманітних потреб.

Наразі ми говоримо про соціальні медіа не лише як про засіб отримання інформації, а й як важливий атрибут повсякденного спілкування. Сьогодні комунікація здійснюється через взаємодію із

різними видами соціальних медіа, зокрема соціальними мережами, веб-сайтами, хостінгами, онлайн-довідниками, сервісами і мобільними додатками тощо. Вони, своєю чергою, мають різний функціонал і відрізняються за напрямками їх застосування. У залежності від потенційних можливостей кожного з елементів соціальних медіа обирається відповідний засіб комунікації.

Обґрунтування актуальності налагодження ефективної комунікації у кризових ситуаціях

Становлення і функціонування суспільних відносин неминуче пов'язане з виникненням кризових ситуацій, зокрема в особистій, комерційній, громадській та інших сферах діяльності. У тлумачному словнику української мови криза визначається як різка зміна звичайного стану речей, злам, загострення становища, а кризова ситуація – як сукупність умов та обставин, що створюють певне становище, викликають ті чи інші взаємини людей [23]. Іншими словами, кризова ситуація є свого роду викликом у функціонуванні будь-якої системи, що підсилюється за рахунок внутрішніх і зовнішніх чинників. Вирішення цієї проблеми вимагає оперативного реагування на деструктивні прояви [10, с. 14].

Український дослідник Г. Ситник детально описав основні етапи від зародження до ліквідації кризових ситуації у соціальних системах:

- I стадія – поява явних/прихованих протиріч між різними суб'єктами, які створюють основу для зародження кризових ситуацій;
- II стадія – поступове наростання конфлікту між фігурантами соціальних відносин. Кризова ситуація починає загострюватися, разом із тим з'являються нові виклики у комунікації між суб'єктами.
- III стадія – переломний момент, що характеризується піковою точкою у стосунках суб'єктів соціальних відносин. Реалізація базових потреб і намірів унеможлиблюється через наростання зовнішніх загроз для людей.
- IV стадія – видозміна, яка характеризується пошуком компромісів у соціальній взаємодії. На цьому етапі відбувається

прийняття нової реальності й впроваджені відповідних політично-управлінських рішень [48, с. 188-189].

Виходячи з цього, ми бачимо, що врешті-решт разом із закінченням кризової ситуації формується нова соціальна реальність, яка істотно буде вирізнятися від тієї, що існувала раніше. Оцінити успіх і наслідки подолання кризи можливо лише через деякий час. Крім цього, дуже важливо розумітися на специфіці кризової ситуації, оскільки кожна з них має свої особливості.

На думку М. Гурицької, існує три види криз, які можна класифікувати за часом наростання: раптова, поступова і постійна. Раптова криза характеризується стрімким розвитком і несподіваним початком. Під час настання такої кризи немає часу на планування і підготовку заходів. Вона вимагає діяти оперативно і рішуче. Другий тип криз навпаки – має поступове наростання: від слабкої до сильної. Вона дає можливість вивчити ситуацію, визначити оптимальні варіанти реагування й надає час для планування дій. Останній тип – слабкий і постійний, тобто має затяжний характер і орієнтований на довгострокову перспективу. Кожна кризова ситуація має свій неповторний набір характеристик, специфічних масштабів і складностей перебігу [8].

Незалежна Україна попри нетривалу історію свого існування вже встигла стикнутися з низкою викликів, які впливали й впливають на стабільність її функціонування. Науковець М. Токар систематизував і охарактеризував кризові ситуації, у яких перебувала наша країна за подібністю ознак їх вияву: політичні/економічні кризи; екологічні/техногенні катастрофи; війна/окремі види збройного конфлікту; міжнаціональний/етнічний, мовний, конфесійний конфлікти; вірусна епідемія (масовий спалах будь-якої хвороби) та ін. [28, с. 43].

Підсумовуючи, слід зазначити, що будь-яка кризова ситуація – не особливий, переломний момент, який вимагає зваженого прийняття рішення. У період кризи звичні механізми обміну інформації й підтримки зв'язків є мало ефективними, оскільки кожна наступна кризова ситуація має особливий, неповторний характер. Комунікація з громадськістю під час криз також стає специфічною,

оскільки зовнішні процеси негативно впливають на психологічний стан особистостей. Люди можуть сприймати інформацію хаотично, а ухвалювати рішення більш імпульсивно. Виникає потреба – внутрішнього спокою шляхом обізнаності про події, що відбуваються. О. Барило розкрив декілька закономірностей, які можна спостерігати під час кризових комунікацій: неможливість раціонально оцінити наслідки дій, орієнтація на власні потреби пов'язані з особистою безпекою, потреба в інформації та роз'ясненні подій, що відбуваються навколо, поширення неофіційних джерел інформації, виникнення нових джерел інформації та дезінформації [1]. Отже, ефективно побудована комунікація між різними верствами суспільства є однією з провідних умов успішного подолання кризових ситуацій. Головним завданням організації кризових комунікацій є інформативна підтримка й насичення населення. Загалом виділяють п'ять основних напрямків такої взаємодії:

1. Взаємодія із засобами масової інформації щодо офіційного висвітлення заяви про настання кризової ситуації. На цьому етапі головна увага приділяється інформуванню населення задля раціонального сприйняття всіх ймовірних викликів.

2. Постійний інформативний супровід з огляду на розвиток кризових ситуацій.

3. Використання оперативних засобів подачі інформації, зокрема використання різноманітних соціальних медіа.

4. Застосування всіх ймовірних засобів інформування для надання широкого спектру альтернатив з огляду на бажання і можливості доступу користувачів [20, с. 110].

Сучасні дослідники Л. Андерсон-Мелі, С. Коші акцентують увагу на дієвих способах повідомлення про настання й подальший розвиток криз через такі канали комунікації, як:

- телефонні мережі (написання текстових повідомлень або сповіщення через телефонні дзвінки);
- соціальні мережі (Instagram, Facebook, Twitter та ін.);
- веб-сайти (блоги, повідомлення на сторінках, заклики) [36].

Фактично, усі запропоновані способи комунікації належать до

соціальних медіа. Такий варіант взаємодії, на противагу традиційним засобам масової інформації, здатний за менший проміжок часу охопити більшу аудиторію.

Науковці М. Кент і М. Тейлор висунули гіпотезу щодо ефективності використання веб-сайтів урядовцями. Ця теорія модернізувалася під впливом соціальних медіа. Автори стверджують, що для успішної комунікації «влада-суспільство» вона повинна відповідати п'ятьом основним принципам:

1. Діалогічне зацікавлення, тобто розміщена інформація повинна забезпечувати двосторонню комунікацію. Органи влади мають своєчасно реагувати на відгуки, коментарі громади.

2. Корисність інформації – опублікований контент повинен бути інформативним для інтернет-користувачів.

3. Генерація повторних відвідувань – урядовцям потрібно не тільки регулярно висвічувати інформацію і надавати відповіді на запити суспільства.

4. Інтуїтивність та простота інтерфейсу – сторінка повинна бути доступною для розуміння, а інформація структуровано оформленою.

5. Правила збереження відвідувачів – оприлюднена інформація не повинна бути перенасиченою і містити мінімальну кількість зовнішніх перепокликань [43].

У світі було багато кризових ситуацій, які траплялися в різних країнах і мали руйнівні наслідки. Проте сучасне суспільство вперше зустрілося із глобальною кризою у 2019 р., пов'язаною з появою смертоносної хвороби пандемії Covid-19, а згодом із повномасштабною російсько-українською війною у 2022 р. Звичайно, пандемії та війни існували і раніше, проте досвіду вирішення глобальних кризових ситуацій протягом останніх десятиліть не було. Перед урядовцями постала задача оперативно позбутися наявних прогалин, вибудувавши ефективну комунікацію з громадянами. Оптимальним рішенням стало використання майданчиків соціальних медіа для задоволення актуальних потреб суспільства, пов'язаних з кризою.

Кризові ситуації акумулювали потребу в інформації. Якщо

пригадати початок будь-якої з вищезгаданих криз, то сторінки в соціальних мережах стали подібні до конвеєра новин. Повідомлення оновлювалися у режимі реального часу за рахунок чисельності інформаційних спільнот, товариств, груп та каналів, а також активності користувачів, які самостійно створювали й розповсюджували контент. Дефіцит інформації компенсувався шляхом залученості громадян 24/7 годин упродовж доби до екранів смартфона. Для людей соціальні медіа стали відрадою у адаптації до зовнішніх подій, сприяли формуванню відчуття підтримки і впевненості, розуміння своєї значущості й впливовості на події, що відбуваються, а для урядовців – інструментом контролю за настроями громадськості, запобігання подальшого поширення паніки й побудови ефективної комунікації з різними верствами суспільства.

Практичні кейси використання соціальних медіа

Першою глобальною кризою, з якою стикнулися всі країни світу, в тому числі і Україна, стала пандемія Covid-19. На початку 2019 р. в м. Ухань, Китай було виявлено низку людей, які звернулися до лікарень зі скаргами на пневмонію. Ця ситуація стала справжнім прецедентом, з яким світ не стикався донині. Згодом подібні ситуації стали повторюватися все частіше. Вони були ускладнені більш тяжкою формою перебігу хвороби.

Ситуація почала дуже швидко погіршуватися і вже за два тижні було виявлено новий штам невідомої хвороби. Детально дослідивши цю патогенну ситуацію, провідні лікарі світу дали назву цьому захворюванню – важкий гострий респіраторний синдром, коронавірус або SARS-CoV-2. Протягом декількох наступних тижнів було виявлено пацієнтів із схожими симптомами ще у 18 країнах, а вже 30 січня 2020 р. Всесвітньою організацією охорони здоров'я було оголошено про спалах надзвичайної ситуації у сфері охорони здоров'я міжнародного значення. Всього через півтора місяця, 11 березня 2020 р., це захворювання отримало статус – пандемії, оскільки охопило понад 113 країн [38]. В Україні вперше випадок зараження Covid-19 був зафіксований 3 березня 2020 р. в Чернівцях, а

вже 13 березня того ж року було повідомлено про першу смерть, спричинену цим вірусом [15, с. 278].

Перед представниками державних структур охорони здоров'я кожної країни постало питанням: як контролювати темпи поширення захворюваності? Китай – перша країна, яка зіткнулася із цією проблемою і намагалася її вирішити. Спочатку після перших повідомлень в інформаційному просторі про спалах невідомої хвороби в м. Ухань, владою міста була прийнята стратегія – замовчування. Уряд випустив низку наказів, які передбачали заборону розголошувати інформацію про коронавірус. Мешканці продовжували жити звичним життям, зневажаючи й не знаючи про зовнішні загрози. Поштовхом до змін у стратегії влади став щорічний масовий банкет, на якому були присутні близько 40 тис. мешканців, серед яких понад 28 тис. осіб підхопили хворобу Covid-19, а 600 людей померли від прогресивної хвороби. Цей випадок красномовно продемонстрував недооцінку хвороби та її летальних наслідків. Після чого урядом Китаю, а згодом й інших країн, було оголошено про тотальний карантин [39].

В умовах глобальної кризи постало питання пошуку ефективних форм дистанційної комунікації влади з суспільством, адаптації до нових умов життя, підтримки соціально-економічної сфери. Першими вихід знайшли китайці, які почали використовувати соціальні медіа як інструмент кризової комунікації, а згодом ця практика поширилася іншими країнами.

Для того, щоб на офіційному рівні урегулювати зазначене питання Кабінет міністрів України у постанові «Про запобігання поширенню на території України коронавірусу COVID-19» від 11 березня 2020 р. зобов'язав Міністерство охорони здоров'я щодня відкрито інформувати населення про здійснення заходів щодо запобігання поширенню коронавірусної інфекції [22].

За період пандемії соціальні медіа швидко стали головним комунікативним інструментом для уряду, підприємств, закладів освіти та інших установ, що використовували їх для поширення інформативних повідомлень. Науковці Х. Чен і Ш-Ф. Ш. Цао провели дослідження з метою визначення місця і ролі соціальних мереж у

період пандемії Covid-19. Результати своїх напрацювань вони зобразили у вигляді схеми (рис. 3).

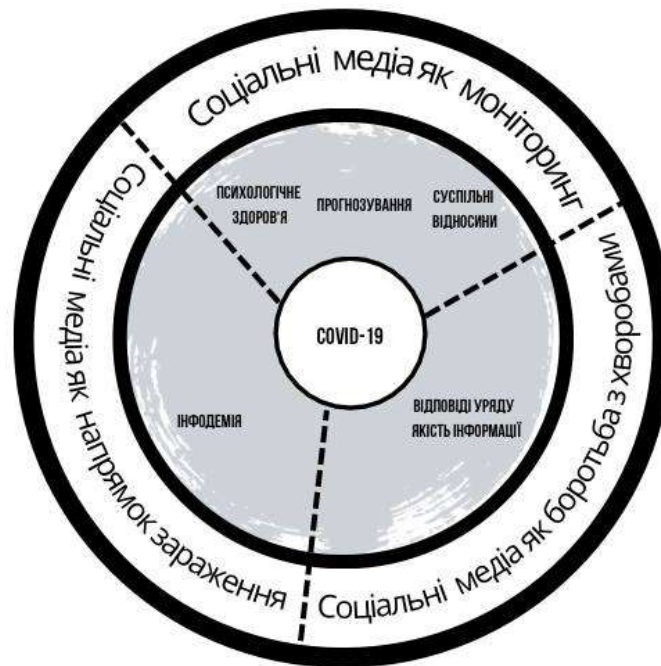

Рис. 3. Функціонал соціальних мереж у період пандемії [52]

Уточнюючи цю схему, зауважимо, що до означених функцій соціальних медіа, які актуалізувалися в період карантинних обмежень, слід додати такі, як: здійснення моніторингу, контроль за рівнем захворюваності, спостереження за динамікою хвороби. Отже, функціональний потенціал соціальних медіа дозволив контролювати настрої громадськості, виявляти і прогнозувати ймовірні ризики погіршення психологічного здоров'я, налагоджувати двосторонню комунікацію між урядом і населенням, регулювати споживання інформації, пропагувати принципи і засади інформаційної гігієни.

Ми можемо спостерігати, що українська влада перейняла досвід використання соціальних медіа задля налагодження ефективної комунікації з громадськістю. За часів поширення Covid-19 було створено або перепрофільовано цілу низку інтернет-порталів. Детальний аналіз українського сегмента віртуального середовища, дозволив сформулювати перелік електронних ресурсів, які використовувалися для розповсюдження повідомлень, пов'язаних з поширенням коронавірусної інфекції, і класифікувати їх за трьома такими характеристиками, як: рівень охоплення аудиторії, статус і

характер контенту (табл. 2).

Таблиця 2

**Класифікація соціальних медіа, які використовувалися
державними органами влади для налагодження ефективної
комунікації з громадськістю у період пандемії
(розроблено автором)**

<i>Ознака</i>	<i>Підрозділ</i>	<i>Приклад</i>
<i>Рівень охоплення аудиторії</i>	Міжнародні	<ul style="list-style-type: none"> • who.int • covid19.gov.ua
	Всеукраїнські	
<i>Статус контенту (офіційні/неофіційні інформативні портали)</i>	Блоги	<ul style="list-style-type: none"> • moz.gov.ua • suprun.doctor/koronavirus/ • coronafakes.com • covid19.com.ua • t.me/COVID19_Ukraine_Bot • t.me/COVID19_Ukraine
	Спеціально створені сайти	
	Форуми	
	Інформаційні канали	
	Телеграм-боти	
<i>Характер контенту</i>	Аудіо-контент	<ul style="list-style-type: none"> • covid19.rnbo.gov.ua • niss.gov.ua/tags/covid-19 • courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:Prometheus+COVID101+2020_T1/course
	Відео/фото матеріали	
	Інтерактивні мапи	
	Текстові повідомлення	
	Освітні курси	

Запропонована класифікація, звісно, не є остаточною, оскільки щоденно з'являються нові джерела і форми подання інформації. Варто звернути увагу на те, що ця спроба узагальнення відповідає суспільним запитам і потребам. Контент, представлений у соціальних медіа, висвітлює актуальні новини, поради й методи профілактики вірусної інфекції; виражає настрої й ставлення окремих людей щодо згаданої проблематики, представляє експертні думки щодо анамнезу хвороби та її наслідків, наводить дані офіційної статистики щодо рівня захворюваності, смертності й одужання у розрізі світу та України, закликає до перевірки достовірності розповсюджуваної інформації, наголошує на необхідності дотримання санітарних норм, правил особистої й колективної гігієни, навчає головним

здоров'язберезувальним принципам тощо. Автори цих віртуальних платформ використовують різні форми оприлюднення інформації, які адаптуються відповідно до умов розміщення на різних соціальних платформах [2].

Пандемія Covid-19 кардинально змінила спосіб життя людей. Якщо на початкових стадіях цієї кризової ситуації люди цього не усвідомлювали до кінця, то згодом стало зрозуміло, що необхідно шукати нові способи спільного співіснування, проте у віддаленому форматі. Фактично, саме пандемія детермінувала зміни функціональних можливостей соціальних медіа, суттєво розширивши їх, що, у свою чергу, призвело до стрімкого зростання аудиторії їх користувачів.

Спробуємо розібрався у тому, які зміни відбулися у соціальному житті і як вони вплинули на кількісно-якісні зрушення у функціонуванні соціальних медіа. У першу чергу, зазначимо, що виникнення і поширення пандемії кардинально вплинуло майже на всі сфери повсякденного буття. Карантинні обмеження, самоізоляція, опосередковано вплинули на прискорення процесів цифровізації – низка підприємств і організацій перейшли у режим віддаленого функціонування, державні органи влади активно стали запроваджувати програми надання онлайн-послуг, почали відкриватися віртуальні університети і школи, споживачі набагато частіше стали робити покупки онлайн, все більше людей почали використовувати Інтернет як провідне джерело інформації та організації дозвілля. Умовно можна виділити низку напрямків, за які відповідали соціальні медіа: інформування про коронавірусну інфекцію, підтримка функціонування соціально-економічної сфери та державного управління. Кожен із них є важливим, оскільки перший – упереджує негативні наслідки зараження й сприяє формуванню колективної відповідальності, натомість другий – направлений на підтримку бізнесу, освіти, культури, спорту тощо.

Далі більш детально проаналізуємо кожен із кейсів окремо.

Кейс 1. Інформування про пандемію. Першими включилася у процес інформування про коронавірус американська корпорація конгломерату соціальних мереж Meta Platforms на своїх майданчиках:

Facebook, Instagram, WhatsApp. Соціальні мережі Facebook та Instagram за підтримки Всесвітньої організації здоров'я, Європейського центру профілактики і контролю захворюваності, організації здоров'я збереження різних країн розробили й вбудували в інтерфейс рубрикатор «COVID-19: Центр інформації». За допомогою цього сервісу, інтернет-користувачі мали можливість ознайомитися з офіційною інформацією пов'язаною з коронавірусом, отримати відповіді на типові запитання, не побоюючись фейків і дезінформації, які активно поширювалися мережею. Згодом, функціонал цього підрозділу був доповнений даними про вакцинацію, різновиди вакцини й безпечність проведення цієї процедури. Розуміючи відмінності цільових аудиторій, розробниками було прийняте рішення додати інтерактив з елементами пропаганди вакцинації, на Facebook – кольорові фоторамки для власного аватару з написами «Ми зробили щеплення від COVID-19», «Зроби щеплення», а в Instagram – яскраві стікери, присвячені вакцинації, які можна було додати до будь-якої «сторіс». Ці фото-, відео-повідомлення, змінюючи свій колір з «рожевого» на «фіолетовий», одразу привертати увагу інших користувачів у загальному інтерфейсі [2].

Стратегію миттєвого інформування застосували у месенджері WhatsApp. На базі цієї платформи було створено декілька спеціалізованих груп, які повідомляли про динаміку захворюваності на коронавірусну хворобу. В середньому надходило 200 повідомлень на день, в яких детально описувалася інформація з медичних протоколів, дослідницьких статей і експертних порад [49, с. 256-257]. Інші соціальні мережі дуже швидко підхопили цю практику і стали використовувати свої платформи для поширення контенту. Так, Twitter застосовували як форум обговорення думок, YouTube став майданчиком для публікацій відеоінструкцій, правил, лекцій медичних працівників тощо, а TikTok – «емоційним подихом» в умовах соціальної ізоляції, оскільки здебільшого там публікувався розважальний контент, але також з відсилкою на коронавірус.

Кейс 2. Загальна цифровізація. Звичайно тема коронавірусу була центральною у часи пандемії, проте з появою карантинних

обмежень і соціальної ізоляції стало неможливо виконувати звичайні буденні справи в очному форматі. Постало питання, як «не поставити життя на паузу» і продовжувати виконувати щоденні рутинні справи. Відповідь недовго змусила себе чекати – соціальні медіа стали універсальним майданчиком для задоволення як особистісних, так і суспільних потреб. Актуалізувалося питання залишатися на зв'язку для роботи, навчання та підтримки соціальних контактів через різні віртуальні платформи, на кшталт Zoom, Skype, Microsoft Teams Google Meet та інших. Незважаючи на те, що ці програми з'явилися ще задовго до поширення Covid-19, свою популярність вони отримали саме завдяки пандемії. Створення віртуальних конференцій, яке є доступним і простим у використанні, для будь-якого учасника стало справжньою знахідкою, яка поширилась на загаль.

Карантинні обмеження активізували роботу з надання державних онлайн-послуг. Це стало рушійною силою для Міністерства цифрової трансформації у реалізації програми «Держава у смартфоні». У вересні 2021 р. було проведено національне опитування «Електронні, інклюзивні, доступні: підтримка цифровізації державних послуг в Україні». Дані опитування показали, що ті чи інші державні електронні послуги протягом останнього року отримували близько половини (53 %) жителів України. За окремими сферами населення найбільше зверталось за електронними послугами від держави у зв'язку з отриманням паспортів або під час інших контактів із Державною міграційною службою (15 %). Окрім цього, 13 % респондентів користувалися додатком чи порталом «Дія», стільки ж використовувало електронні державні послуги з отримання субсидій, пільг та соціальних виплат; 12 % – у сфері особистого транспорту (водійське посвідчення, продаж авто, сплата штрафів онлайн тощо); 11 % зверталися з питань пенсійного забезпечення; 10 % – для отримання інформації (зокрема цифрових витягів, виписок, довідок) із державних реєстрів; по 9 % – при вирішенні питань, пов'язаних із приватним підприємництвом (ФОП) та оподаткуванням (кабінет платника податків); 8 % – щодо ведення справ фірми чи компанії (ТОВ; реєстрація, податки чи інші питання);

6 % – при отриманні свідоцтва про народження або супутніх документів; стільки же – у зв'язку зі вступом (подання документів) до закладу вищої освіти; 3% – через зміну виборчої адреси; 2 % – з питань будівництва (наприклад, отримання дозволів на будівельні роботи); 1 % – з питань комерційного транспорту (ліцензії, дозволи на перевезення); 4 % – з інших питань [11, с. 14]. Такий результат показує необхідність використання технології дистанційного отримання тієї чи іншої державної послуги.

Крім цього, головним досягненням «Дії» за період карантину є генерація електронних Covid-сертифікатів. Таке введення значно спростило життя українців, оскільки не потребувало наявності паперового зразку. Більш того Україна стала однією з країн, яка приєдналася до ініціативи Digital Covid certificate. І тепер електронні документи, що підтверджують наявність вакцинації, є визнаними Європейським союзом.

Наведені приклади красномовно свідчать про запроваджені комунікативні новації щодо функціонування соціальних медіа під час пандемії, серед головних такі, як:

- збільшення кількості користувачів;
- наміри знайти можливості не тільки для розваг, а й пошуку соціальної підтримки й вирішення нагальних проблем;
- популяризація віртуальних платформ Zoom, Facebook, Instagram, YouTube тощо;
- створення нової соціальної віртуальної реальності;
- оперативний обмін інформацією та думками;
- розширення аудиторії, що визнає соціальні медіа одним із найпопулярніших майданчиків для обміну інформацією про пандемію;
- взаємопідтримка користувачами одне одного у період кризи та ін.

На початкових етапах розвитку кризової ситуації означені зміни викликали здебільшого складності й нерозуміння того що відбувається. Проте згодом суспільство вдало адаптувалося і почувало себе дуже гармонічно в умовах тотальної цифровізації.

На жаль, для українців доба пандемії дуже раптово перейшла до нової кризи, пов'язаної з повномасштабним вторгненням росії на територію України. Масштабний напад 24 лютого 2022 р. став справжньою несподіванкою для всього українського народу, проте не для влади. Адже уряд, розуміючи всі загрози, пов'язані з наступальними воєнними діями ворога, почав завчасно реалізовувати нові комунікативні стратегії за допомогою соціальних медіа. Завдяки коронавірусу органи державного управління могли дослідити їх ефективність на практиці.

Кейс 3. Месенджери та їх значення. Месенджери Telegram і Viber одними з найперших включилися до процесу забезпечення інформаційної підтримки українців. Вони функціонували за принципом WhatsApp, який робив інформаційні розсилки у період пандемії. Існуючі соціальні групи й канали швидко підхопили мейнстрім, перепрофілювавшись на воєнну тематику. Здавалося, що люди вже були втомлені від інформації про пандемію, але новий невідомий стан паніки й страху провокував у них ще більшу потребу в інформації.

За даними опитування «Опора» у липні 2022 р. 88 % респондентів користуються інтернетом, в т. ч. 79 % робили це щодня або практично щодня. Безпрецедентним лідером серед месенджерів України був Viber, який зараховували до топ-2 найважливіших месенджерів 58 % усіх респондентів, далі у цьому рейтингу йдуть Telegram (32 %) і Facebook Messenger (20 %). Натомість, якщо розглядати соціальні медіа як джерело інформації, то лідерами є Telegram – 41 %, YouTube – 37 %, Facebook – 12 %. Варто звернути увагу на те, що 48 % часу, витраченого на перегляд новини припадають на соціальні мережі, 34 % на телебачення, 11 % – сайти новин) [9]. Такі показники засвідчують популярність соціальних медіа серед українців.

Результати дослідження підтверджують і той факт, що Telegram є ключовою платформою для отримання інформації про події навколо. Фактично, сам по собі Telegram не є джерелом інформації, а є засобом для її реалізації. Автором інформаційного повідомлення може бути хто завгодно: звичайні користувачі, офіційні особи чи

організації або ж навіть «смітникові», фейкові сторінки. Функціонал вищезгаданого месенджера дозволяє листуватися та підписуватися на різноманітні групи, канали. Підписники можуть реагувати, коментувати контент, якщо адміністратор каналу надасть на це дозвіл. За даними компанії Telemetrio у період між 23 лютим і 23 липням 2022 р. середня кількість підписників окремого телеграм-каналу в Україні зростає вдвічі: з 9 тис. до понад 18 тис. [14]. Найбільший приріст підписників спостерігався на початку війни – у лютому-березні 2022 р. У переважній більшості, користувачі активно підписувалися на канали органів місцевого самоврядування, представників державної влади. Наприклад, трохи більше, ніж за два тижні від створення телеграм-каналу аудиторія голови Миколаївської обласної державної адміністрації В. Кіма сягала майже 700 тис. підписників [18]. З цього і розпочалася практика спілкування представників влади з громадськістю під час війни.

Аналіз результатів моніторингу Telegram-каналів, проведеного упродовж січня-серпня 2022 р. Інтернет-виданням «Детектор медіа», дозволив сформувати їх рейтинг за кількістю підписників (рис. 4) [14].

Рис. 4. Рейтинг Telegram-каналів за версією «Детектор медіа»

Таким чином, можемо зробити висновок про те, що Telegram-канали стали здебільшого перепрофільовуватися під новинну тематику. Ще однією особливістю месенджерів, здебільшого це стосується Telegram, поява спеціально створених чат-ботів.

У період пандемії були здійснені спроби започаткувати таку практику, але прижилася вона вже у період війни. Ці сторінки направлені на: повідомлення про переміщення диверсантів, військ та техніки РФ (@stop_russian_war_bot); повідомлення кіберполіції про щось підозріле (@ukraine_avanger_bot); зібрання пропагандистських і фейкових каналів у різних соціальних мережах (@stopdrugshot); дотримання правил з виживання та оборони (@Hotovyi_do_vsiogo_bot); надання першої медичної допомоги (@FastAid_bot); надання контактів волонтерів із людьми, яким потрібна (@saveua_bot); пошук притулку для ВПО (@shelter_for_ukrainians_bot); поради отримання якнайшвидшої допомоги (@turbotnyk_bot); людей, які мають авто і можуть допомогати (@nampodorozi_bot) [21].

Крім цього, особлива увага приділялася «Порадам у разі надзвичайної ситуації або війни», які представлені у спеціальному Telegram-бот, що у форматі реального часу надавав відповіді на запити користувачів (наприклад, зміст тривожної валізки, правила виживання в зонах бойових дій, способи психологічної допомоги).

Кейс 4. Ефективність соціальних мереж. Варто наголосити, що під час війни окрім комунікації в месенджерах, паралельно розгорталася комунікація на сторінках соціальних мереж. Аналізуючи цю діяльність, умовно можна виокремити чотири її основні напрями:

- інформування (публікація і активне розповсюдження актів тероризму з боку країни-агресора, оприлюднення відповідних повідомлень, новин, фото і відео-фрагментів);

- фінансова підтримка (публічний збір коштів на потреби армії, внутрішньо перемішених осіб, тварин тощо, а також використання реклами як засобу підтримки середнього і малого бізнесу);

- виховання (популяризація національної ідеї, української культурної спадщини в інтернеті, примноження творів мистецтва,

збереження історичної пам'яті й т. ін.);

- дозвілля (інформаційна розрядка від подій, що відбуваються, стабілізація психічно-емоційного стану користувачів) [2].

Дієвість цього процесу можна оцінювати завдяки кількості добровільних пожертвувань на потреби Збройних Сил України, які були зібрані завдяки соціальним мережам. Наприклад, фонд «Повернися живим» за сім місяців зібрав понад 1,1 млн донатів на суму в 4,6 млрд грн. А на «Народний Байрактар» лише за три дні українці перерахували 600 млн грн [35]. За підтримки Української Волонтерської Служби Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ), компанією SoftServe та Міністерства молоді та спорту було створено спеціальну Волонтерську платформу. Свого роду – це онлайн-портал, який систематизує роботу волонтерів по всій Україні. Бажаючі можуть доєднатися до допомоги в статусі організатора, волонтера або добровольця. Оформлення заявки на членство здійснюється за допомогою веб-порталу або сторінок у соціальних мережах [6].

Війна порушила ще одне питання щодо мови спілкування у соціальних медіа. Сьогодні суттєво збільшилася кількість україномовних каналів. Українським соціологічним порталом було проведено дослідження щодо співвідношення російсько-українського контенту. Було виявлено, що у жовтні 2020 р. на просторах українського сегменту соціальних мереж домінувала виключно російська мова. Тільки 16 %, а це приблизно кожен шостий допис, робився держаною мовою. Натомість зараз спостерігається значна українізація Інтернет-простору. Результати контент-аналізу за липень 2022 р. показали, що з-поміж наявних постів 37 % здійснено українською мовою і 63 % російською. Найбільш помітні зміни спостерігаються на таких майданчиках як Facebook, Twitter та Instagram. Якщо восени 2020 р. кількість текстів українською мовою коливалися у діапазоні 13-27%, то у 2022 р. цей показник сягнув 65-71 % [30]. Це засвідчує факт поступової втрати рівня значимості російської мови на теренах українського медіапростору.

Також наголосимо, що соціальні мережі виступають майданчиком для привернення уваги західних країн щодо питань

надання необхідного озброєння. Нещодавно в Інтернет-просторі «завірусився» леопардовий флешмоб, в якому користувачі почали масово публікувати фото у леопардовому вбранні або з символікою, пов'язаною з цією твариною. Під своїми світлинами люди залишають хештеги #freetheleopards на знак протесту проти зволікання німецького уряду з постачанням Україні танків Leopard [32]. Результат не змусив себе довго чекати, оскільки уряд Німеччини поспішив виконати свої обіцянки. Звісно, це лише гіпотеза, яка потребує своєї верифікації, адже навряд чи такого роду дії в мережі спонукали б до прийняття складного політичного рішення, проте виключати факт тиску громадськості через соціальні медіа також не варто.

Кейс 5. Розвиток мобільних додатків. Повномасштабна війна акумулювала ще один потенціал соціальних медіа про який варто наголосити – розробка додатків. За період російського вторгнення було впроваджено безліч корисних застосунків для мобільного телефону задля продуктивної комунікації державних органів влади з населенням під час криз. Безпрецедентне лідерство серед програм займає «Дія». Незважаючи на те, що ця платформа була розроблена раніше, її функціонал був оновлений відповідно до актуальних потреб українців. На початкових етапах війни було створено «єДокумент» – електронний документ, який інтегрує інформацію з паспорту та ідентифікаційного коду. Термін його придатності розповсюджується на період воєнного часу і дає змогу встановити особу за відсутності офіційних паперових документів. Тепер в онлайн-режимі можна: допомогти армії, отримати послуги для ВПО, дізнатися новини за допомогою Дія.Радіо та Дія.TV, придбати військові облігації, повідомити про пошкоджене майно, отримати статус безробітного [3]. Днями з'явилася ще одна цікава функція, яка є на часі економного споживання електроенергії, – подання заяви на обмін звичайних лампочок розжарювання на Led лампи зі звичайним або звуженим цоколем.

Головним додатком, який асоціюється з періодом війни є застосунок «Повітряна тривога». У перші дні широкомасштабного вторгнення, інформацію про ймовірну небезпеку оприлюднювали

голови обласних державних адміністрацій, військових адміністрацій та інші урядовці на сторінках у соціальних мережах. Це пов'язано було з тим, що сигнал сирен не завжди було чути у віддалених районах, селах і деяких містах. З цього постало питання – розробити у короткі терміни альтернативний спосіб сповіщення про повітряну тривогу. Так, компанія Stfalcon за підтримки Міністерства цифрової трансформації створили застосунок «Повітряна тривога». На другий день застосунок став лідером у сегменті новин українського App Store, потрапив у AIN.UA, Forbes, The Washington Post й увійшов у топ-застосунків у Google Play Store. Лише за перші 2 місяці війни його завантажили понад 3,5 млн українців. Примітним є те, що додаток дуже легкий у використанні. Він працює за допомогою Інтернету, при цьому мобільні оператори не тарифікують його використання. Завантажена програма не потребує реєстрації, не потребує персональні дані користувача і також не відслідковує геолокацію. Механізм його дій простий: спочатку оператор облдержадміністрації отримує повідомлення про ймовірну повітряну тривогу після чого передає цю інформацію через спеціальний пульта; далі мобільний застосунок надає сигнал користувачам, які в налаштуваннях обрали відповідну область. Завершення повітряної тривоги відбувається за аналогічною схемою [17].

Від початку війни велика кількість українців у пошуках безпечного місця перебування покинули свої домівки. За кордоном українські біженці зіштовхнулися з цілою низкою проблем і потребували допомоги: від облаштування місця проживання та транспорту до догляду за дітьми, домашніми тваринами тощо. З цією метою було створено мобільний застосунок YesHeip, який дозволяє отримати або навпаки надати допомогу людям, які знаходяться у більш, ніж 60 країнах світу. Попри те, що він був розроблений командою канадської технологічної компанії OneIQ Corp, націлений він виключно на надання допомоги українським жінкам та дітям [13].

Справжньою знахідкою для українців в умовах дефіциту споживання електроенергії став застосунок «Світло». Він дозволяє відстежувати час відключення електрики у декількох точках одночасно й надати цим місцям відповідні назви: «дім», «робота»,

«навчання» та ін. У додатку є таймер, який вказує через який проміжок часу орієнтовно відновлять живлення на тій чи іншій локації. Даний додаток отримує інформацію з офіційних графіків ДТЕК. Наразі розробники працюють над вдосконаленням цього застосунку, йдеться про надання інформації про екстрені та аварійні відключення, сповіщення за 10-15 хв. до відключення у вигляді віджету на головний екран [31].

За період війни було створено дуже багато мобільних платформ, які дійсно стануть у нагоді українцям: «єППО» (оперативне вистежування та повідомлення зенітників про візуальне виявлення цілі); «Ти хто?» (швидка перевірка осіб на блокпостах, на вулиці під час комендантської години, на вході в укриття тощо); «TMG Training» (бібліотека корисних матеріалів для військових, що містить розділи «Зброя», «Тактика», «Медицина» й «Вибухівка»); «TacticMedAid» (чіткі медичні інструкції для військових та цивільних), «Dobre» (перевірка статусу рідних), «MineFree» (позначки на карті потенційно небезпечні території), «Зрада» (розпізнавання, за допомога штрих-код, країну-імпортера продукції, що є на полицях українських магазинів) [25, 26]. Кожен з цих застосунків, направлений на вирішення певних проблем у відповідно короткий термін.

Висновки

Сьогодні соціальні медіа стали невід'ємною частиною суспільного й особистісного життя. Їх поява призвела до кардинальних змін у способах комунікації з громадськістю, що викликало неабияку зацікавленість наукової спільноти. Систематизація теоретико-методологічних підходів до вивчення дефініцій «соціальних медіа» дозволила виокремити їх чотири провідні напрямки потрактування, як: способу масової комунікації, комп'ютерної програми і технології, додатку або сервісу, онлайн-форми комунікації. На противагу іншим засобам масової комунікації, соціальні медіа характеризуються: ширшою аудиторією, інтерактивністю, оперативністю й масовістю. З огляду на

функціональні можливості, соціальні медіа можна класифікувати за такими критеріями, як: соціальне призначення (М. Томас); можливості використання (З. Григорова); подібність до традиційних ЗМІ (А. Захарченко); соціальна присутність та медіа-насиченість (А. Каплан, М. Хеєнлейн); інтерактивність прояву (В. Іванов, О. Волошенюк), спрямованість (Ф. Квацца). Саме завдяки наявному широкому спектру функцій, соціальні медіа стали активно застосовуватися у кризових комунікаціях.

Кризові ситуації як сукупність умов та обставин характеризуються різкою зміною звичайного стану речей. У своєму розвитку вони проходять чотири стадії: від зародження до ліквідації наслідків. Особливе місце в цьому процесі посідають саме соціальні медіа як один із провідних джерел інформації, які передають меседжі від органів управління до громадськості. Оперативність, низька ресурсозатратність, доступність – головні переваги використання соціальних медіа в кризовій комунікації. Пандемія Covid-19, повномасштабна російсько-українська війна – глобальні кризи з якими українці зіштовхнулися протягом останніх трьох років. Урядовці, теоретично розуміючи сутність здійснення процесу кризової комунікації, але не маючи практичного досвіду, почали майже інтуїтивно використовувати соціальні медіа як інформативно-комунікативний майданчик. Відтак, для громадськості соціальні медіа стали платформою для задоволення власних інформативних потреб, зниження рівня стресу й адаптації до зовнішніх подій.

Аналіз практичних кейсів дозволив виділити п'ять основних напрямів, в яких застосовувався функціонал соціальних медіа: оперативне інформування населення; активізація процесів цифровізації різних соціально-економічних сфер, зокрема надання широкого спектра послуг; розширення функціональних можливостей месенджерів та соціальних мереж; запровадження нових мобільних додатків. Представлений досвід функціонування соціальних медіа вказує на їх гібридність й гнучкість використання, що дає змогу розглядати їх в якості інструменту кризової комунікації, здатного динамічно адаптуватися до зовнішніх загроз і викликів, як глобальних, так і локальних.

Список використаних джерел

1. Барило О. Інформація як складова системи державного управління у надзвичайних ситуаціях. *Інвестиції: практика та досвід*. 2011. № 2. С. 76–78.
2. Безуглова В. Місце і роль віртуальних соціальних мереж у здійсненні кризових комунікацій: аналіз соціальних практик. *Габітус*. 2022. № 41. С. 38–46. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2022/41-2022/6.pdf> (дата звернення: 01.02.2023).
3. Безуглова В. Місце і роль соціальних медіа в інформаційному суспільстві: інсайти війни. м. Одеса, 25 берез. 2022 р. С. 77–80. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/18369/Безуглова%20В.%20Місце%20і%20роль%20соціальних%20медіа%20в%20інформаційному%20суспільстві....pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 06.02.2023).
4. Бонцаніні М. Аналіз соціальних медіа на Python. ДМК Прес, 2018. 288 с. URL: https://books.google.com/books?id=Vd2rDwAAQBAJ&pg=PA3&dq=социальные+медиа+это&hl=ru&source=gb_s_selected_pages&cad=2#v=onepage&q=социальные%20медиа%20это&f=false (дата звернення: 13.01.2023).
5. Вікіпедія. Соціальні медіа – Вікіпедія. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Соціальні_медіа (дата звернення: 01.02.2023).
6. Волонтерська платформа. *Помилка сервера | Волонтерська Платформа*. URL: <https://platforma.volunteer.country/> (дата звернення: 06.02.2023).
7. Григорова З. В. Нові медіа, соціальні медіа, соціальні мережі - ієрархія інформаційного простору. *Технологія і техніка друкарства*. 2017. Вип. 3 (57). С. 93–100.
8. Гурицька М. Паблік рілейшнз у кризових ситуаціях. *Політологічний вісник*. 2011. № 56. С. 263–260.
9. Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни: результати опитування КМІС для опори. Київ : Київ. міжнар. ін-т соціології, 2022. 59 с.

URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1132&page=1>.

10. Дзяна Г. О., Дзяний Р. Б. Управління комунікаціями в умовах криз. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. № 2. С. 13–21.
URL: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.2.2> (дата звернення: 06.02.2023).

11. Електронні послуги: досвід, довіра, доступність. United Nations Development Programme. *UNDP*.
URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/електронні-послуги-досвід-довіра-доступність> (дата звернення: 06.02.2023).

12. Захарченко А. Інтернет-медіа: інтерактивний навчальний посібник для курсу «Підтримка сайту» для студентів відділення «Видавнича справа та редагування». Київ: Вид. Марченко, 2014. 197 с.
URL: <https://books.google.nl/books?id=UOfrCQAAQBAJ&pg=PA8&dq=класифікація+соціальних+медіа&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwiksZi7IPf8AhW6iP0NHdWCSTYQ6AF6BAgIEAI#v=onepage&q=класифікація%20соціальних%20медіа&f=false>
(дата звернення: 01.02.2023).

13. З'явився перший простий і безпечний мобільний застосунок для зв'язку українських біженців із волонтерами по всьому світу – European Business Association. *European Business Association*.
URL: <https://eba.com.ua/z-yavyvsya-pershyj-prostyj-i-bezpechnyj-mobilnyj-zastosunok-dlya-zv-yazku-ukrayinskyh-bizhentsiv-iz-volonteramy-po-vsomu-svitu/> (дата звернення: 06.02.2023).

14. Люк І. Р. Від «Трухи» до Гордона: найпопулярніші канали українського сегмента Telegram. *Detector.media*.
URL: <https://detector.media/monitorynh-internetu/article/202665/2022-09-09-vid-trukhy-do-gordona-naypopulyarnishi-kanaly-ukrainskogo-segmenta-telegram/> (дата звернення: 06.02.2023).

15. Коронавірусна хвороба: підходи до ведення пацієнтів: Навч.-наук. посіб. / за ред. проф. Л. С. Бабінець. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2021. 770 с.

16. Медіаосвіта та медіаграмотність: підручник / ред.: В. Іванов,

О. Волошенюк, В. Різун. Київ : Центр вільн. преси, 2014. 352 с.
URL: <https://www.aup.com.ua/uploads/momg.pdf> (дата звернення: 21.12.2022).

17.«Ми створили застосунок за три дні»: як придумали і запустили застосунок «Повітряна тривога». *MC.today, Media for Creators*. URL: <https://mc.today/uk/blogs/mi-stvorili-zastosunok-za-tri-dni-yak-pridumali-i-zapustili-zastosunok-povitryana-trivoga/> (дата звернення: 06.02.2023).

18.Нові герої: хто з українців під час війни став популярнішим у соцмережах. *Волинські новини*. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/novi-heroyi-khto-z-ukrayintsiv-pid-chas-viyny-stav-populiarnishym-u-sotsmerezhakh/> (дата звернення: 06.07.2022).

19.Нові медіа в сучасному суспільстві: культурологічний вимір: монографія / уклад. В. М. Судакова ; М. Ю. Наум. Київ : Ін-т культурології НАМ України, 2017. 352 с.

20.Овсяник В. Кризові комунікації в умовах надзвичайних ситуацій. *Вісник НАДУ при Президентові України (Серія «Державне управління»)*. 2018. № 2. С. 105–111.

21.Орлова В. Помогут во время войны: 10 актуальных чат-ботов, которые должны быть у каждого украинца. *Новости Украины - последние новости Украины сегодня - УНИАН*. URL: <https://www.unian.net/techno/voyna-v-ukraine-cho-ustanovit-na-telefon-amp-11733484.html> (дата звернення: 06.02.2023).

22.Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2 : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.03.2020 р. № 211 : станом на 17 черв. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-p#Text> (дата звернення: 06.02.2023).

23.Ситуація. *Словник Онлайн*. URL: <https://1550.slovaronline.com/163432-ситуація> (дата звернення: 24.01.2022).

24.Соціальні медіа. *Фінансова енциклопедія*. URL: <https://ua.nesrakonk.ru/social-media/> (дата звернення: 26.11.2022).

25. Створені під час війни: п'ять додатків, які слід встановити українцям. *Рубрика* *медіа* *рішень*.

URL: https://rubryka.com/article/dodatky-dlya-ukrayintsyiv/?__cf_chl_rt_tk=H315a31Gvthu1OOlyfwQvCRapYwmCdzz6nhjeLnWTpk-1675713090-0-gaNycGzNDJA (дата звернення: 06.02.2023).

26. Створено під час війни: як мобільні застосунки допомагають нашим захисникам. *Mind.ua*.

URL: <https://mind.ua/publications/20247396-stvoreno-pid-chas-vijni-yak-mobilni-zastosunki-dopomagayut-nashim-zahisnikam> (дата звернення: 06.02.2023).

27. Судакова В. Інтерактивна природа соціальних медіа: соціокультурна ідентифікація функціональних критеріїв. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2015. № 27. С. 26–32. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/229859296.pdf> (дата звернення: 22.02.2023).

28. Токар М. Інституційна взаємодія в кризових ситуаціях: виклик для України. *Розвиток публічного управління в Україні: Науково-практ. конф. з міжнар. участю*. С. 41–44. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/35986/1/ТокарМЮ_Б-20.pdf (дата звернення: 16.12.2022).

29. Томас М. Посібник The Financial Times зі стратегії для соціальних медіа. *Фабула*, 2020. 304 с. URL: https://books.google.com.ua/books?id=Y1Y9EAAAQBAJ&pg=PT22&dq=соціальні+медіа&hl=ru&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=соціальні%20медіа&f=false (дата звернення: 15.12.2022).

30. Українська мова у соцмережах: які зміни після початку війни? *Український соціологічний портал*. URL: <https://usp-ltd.org/ukrainska-mova-u-sotsmerezhakh-shcho-zminylosia-pisliapochatku-povnomasshtabnoi-vijny/> (дата звернення: 06.02.2023).

31. Українські розробники запустили додаток «Світло» з моніторингом відключень. *AIN.UA*. URL: <https://ain.ua/2022/11/25/dodatok-svitlo-z-monitoryngom-vidklyuchen/> (дата звернення: 06.02.2023).

32. Флешмоб, щоб прискорити постачання танків. У Reface можна створити аватари в леопардовому вбранні. *The Village Україна*. URL: <https://www.the-village.com.ua/village/business/news/335427-fleshmob-schob-priskoriti-postachannya-tankiv-u-reface-mozhna-stvoriti-avatari-v-leopardovomu-vbranni> (дата звернення: 06.02.2023).

33. Хома Н. Роль соціальних медіа у формуванні та функціонуванні громадянського суспільства. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2014. № 4. С. 211–215.

34. Шевченко В. Конвергентність як основна ознака сучасних медіа. *Кросмедіа: контент, технології, перспективи*. Київ, 2017. С. 8–18. URL: https://www.researchgate.net/profile/Liudmyla-Fedorchuk-2/publication/363816197_Naukovi_ta_prakticni_doslidzenna_v_galuzi_krosmedia_svitovij_dosvid/links/632f4135694dbe4bf4b9e089/Naukovi-ta-practicni-doslidzenna-v-galuzi-krosmedia-svitovij-dosvid.pdf#page=8 (дата звернення: 22.02.2023).

35. Що таке донати? Їхні види та найкращі сервіси для збору коштів. *MC.today, Media for Creators*. URL: <https://mc.today/uk/shho-take-donat-najkrashhi-majdanchiki-dlya-zboru-koshtiv/> (дата звернення: 06.02.2023).

36. Anderson-Meli L., Koshy S. Public relations crisis communication. First Edition. | New York: Routledge, 2020. | Series: Routledge focus on business & management: Routledge, 2020. URL: <https://doi.org/10.4324/9780429287763> (date of access: 06.02.2023).

37. Cavazza F. Social media landscape 2014. *FredCavazza.net*. URL: <https://fredcavazza.net/2014/05/22/social-media-landscape-2014/> (date of access: 22.02.2023).

38. Coronavirus disease (COVID-19) – world health organization. *World Health Organization (WHO)*. URL: <https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019> (date of access: 06.02.2023).

39. COVID-19 pandemic: lessons learned and future directions / R. Khanna та ін. *Indian journal of ophthalmology*. 2020. Т. 68, № 5. С. 703. URL: https://doi.org/10.4103/ijo.ijo_843_20 (date of access: 06.02.2023).

40. Definition of SOCIAL MEDIA. *Dictionary by Merriam-Webster: America's most-trusted online dictionary*. URL: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/social%20media> (date of access: 22.02.2023).

41. Eisenberg B. Understanding and Aligning the Value of Social Media. New York, 2011. 137 p.

42. Kaplan A. M., Haenlein M. Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media. *Business horizons*. 2010. T. 53, № 1. C. 59–68. URL: <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2009.09.003> (date of access: 06.02.2023).

43. Kent M. L., Taylor M. Building dialogic relationships through the world wide web. *Public relations review*. 1998. T. 24, № 3. C. 321–334. URL: [https://doi.org/10.1016/s0363-8111\(99\)80143-x](https://doi.org/10.1016/s0363-8111(99)80143-x) (date of access: 06.02.2023).

44. Lundmark L. W., Oh C., Verhaal J. C. A little Birdie told me: social media, organizational legitimacy, and underpricing in initial public offerings. *Information systems frontiers*. 2016. T. 19, № 6. C. 1407–1422. URL: <https://doi.org/10.1007/s10796-016-9654-x> (date of access: 06.02.2023).

45. Murthy D. Introduction to social media, activism, and organizations. *Social media + society*. 2018. T. 4, № 1. C. 205630511775071. URL: <https://doi.org/10.1177/2056305117750716> (date of access: 06.02.2023).

46. Obar J. A., Wildman S. S. Social media definition and the governance challenge: an introduction to the special issue. *SSRN electronic journal*. 2015. URL: <https://doi.org/10.2139/ssrn.2647377> (date of access: 06.02.2023).

47. Social media. *Cambridge Dictionary | English Dictionary, Translations & Thesaurus*. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/social-media> (date of access: 22.02.2023).

48. Sytnyk G. P. Interdependence of crisis and emergency situations in the context of public administration in the sphere of national security. *Expert: paradigm of law and public administration*. 2020. T. 8, № 2. C. 180–193. URL: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-2\(8\)-180-193](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2020-2(8)-180-193) (date of access: 06.02.2023).

49. The use of social media and online communications in times of pandemic COVID-19 / A. Wong та ін. *Journal of the intensive care society*. 2020. URL: <https://doi.org/10.1177/1751143720966280> (date of access: 06.02.2023).

50. Thornley J. What is "social media?". *ProPR*. URL: <http://propr.ca/2008/what-is-social-media/> (date of access: 22.02.2023).

51. Unpacking the black box: How to promote citizen engagement through government social media during the COVID-19 crisis / Q. Chen та ін. *Computers in human behavior*. 2020. T. 110. C. 106380. URL: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106380> (date of access: 06.02.2023).

52. What social media told us in the time of COVID-19: a scoping review / S.-F. Tsao та ін. *The lancet digital health*. 2021. T. 3, № 3. C. e175-e194. URL: [https://doi.org/10.1016/s2589-7500\(20\)30315-0](https://doi.org/10.1016/s2589-7500(20)30315-0) (date of access: 06.02.2023).

Алла Лобанова, Сергій Петрухін

ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ В ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ: АКТУАЛІЗАЦІЯ ПОТРЕБ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2022-2023 РР.)

Анотація

У науковій праці досліджено досвід використання інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) в освітньому процесі українських закладів освіти, зокрема вищих в умовах російсько-української війни (2022-2023 рр.). Проаналізовано особливості проведення дистанційної освіти на основі новітніх ІКТ, які виявилися найбільш затребуваними під час небезпек та ризиків, які з'явилися внаслідок повномасштабного вторгнення російських військ на територію України, розкрито історію їх розробки та можливості щодо використання в освітньому процесі.

Виявлено потреби здобувачів освіти та викладачів стосовно запровадження дистанційних форм навчання, презентовано історію розробки ІКТ, окреслено позитивні та виявлено проблемні аспекти їх запровадження. На основі аналітичного опрацювання наукових джерел та вторинного аналізу соціологічних досліджень, представлено перспективні напрямки цифровізації освіти, e-learning (електронного навчання) у післявоєнний час.

Ключові слова: *освітній процес, інформаційно-комунікативні технології (ІКТ), дистанційне навчання, інформаційні потреби, російсько-українська війна, e-learning.*

Annotation

The scientific work examines the experience of using information and communication technologies (ICT) in the educational process of Ukrainian educational institutions, in particular, higher ones in the conditions of the Russian-Ukrainian war (2022-2023). The peculiarities of conducting distance education based on the latest ICT, which turned out to be the most in demand during the dangers and risks that appeared as a result of the full-scale invasion of Russian troops on the territory of Ukraine, were

analyzed, the history of their development and the possibilities for use in the educational process were revealed.

The needs of education seekers and teachers regarding the introduction of remote forms of education are identified, the history of ICT development is presented, the positive and problematic aspects of their introduction are outlined. On the basis of analytical processing of scientific sources and secondary analysis of sociological studies, promising directions

Keywords: *educational process, information and communication technologies (ICT), distance learning, information needs, Russian-Ukrainian war, e-learning.*

Вступ

Глобальні виклики, з якими зіткнулося людство у останні роки, зокрема і Україна, кардинально змінили життя людей практично усіх країн Європи та світу. Першим викликом стала пандемія Covid-19, наступним – повномасштабне вторгнення російських військ в Україну (24 лютого 2024 року). Ці глобальні події сприяли прискоренню застосування інформаційно-комунікативних технологій (далі: ІКТ) в усіх сферах життєдіяльності: державному управлінні, економіці, політиці, науці і особливо у сфері освіти.

Як зазначено у інформаційно-аналітичному збірнику ДНУ Інституту освітньої аналітики МОН України «Освіта України в умовах воєнного стану», військова агресія російської федерації проти України зумовила низку викликів зокрема і для сфери освітніх цифрових технологій, а саме:

- неможливість швидкого повернення здобувачів усіх рівнів освіти до стаціонарного навчання через несприятливу безпекову ситуацію, що потребує широкого використання технологій онлайн-навчання та викладання;
- недостатня забезпеченість технічними ІТ-засобами навчання здобувачів освіти та засобами викладання педагогічних і науково-педагогічних працівників;

- недостатній рівень розвитку цифрової освітньої інфраструктури, зокрема забезпечення швидкісним Інтернетом, закладів освіти, регіонів України;

- обмежена можливість отримання онлайн-послуг та сервісів у сфері освіти внаслідок недостатньої розвиненості електронних освітніх платформ;

- відсутність достовірної, актуальної інформації у сфері освіти, яка надходить в режимі реального часу, в екстремальних умовах, що нині склалися [14].

Але незважаючи на небезпеку цих викликів, рік протистояння українського суспільства російській агресії засвідчив його життєстійкість, підтвердив обороноздатність Збройних сил України та здатність українців об'єднувати зусилля попри систематичні ракетні обстріли, бомбардування, що дозволило зберегти той соціальний капітал, який був накопичений за роки незалежності. Вистояла і система освіти, процес якої, незважаючи на катастрофічні ситуації в окремих регіонах, продовжував функціонувати, завдяки чому діти, підлітки та молодь мали змогу навчатися та отримувати якісні знання із загальної та професійної освіти. Разом з тим упродовж року війни формувалися нові підходи для підтримки та пристосування української освітньої системи до нових умов соціальної реальності, ознаками якої стали не тільки пандемія Covid-19, але й підвищена повітряна небезпека, артилерійські та ракетні обстріли, пошкодження критичної, зокрема енергетичної інфраструктури, що призвело до частих відключень світла та інтернет-зв'язку. Зважаючи на ці проблеми, саме в таких складних умовах значно зросла потреба у використанні інформаційно-комунікативних технологій, які дозволяють тримати зв'язок між студентом і викладачем на будь-якій відстані, в будь-якій ситуації. Але саме у час війни виникли нові особливі обставини використання ІКТ у освітньому процесі, які потребують свого дослідження і удосконалення.

Тому *метою даної наукової роботи є обґрунтування сучасних ІКТ, без яких неможлива повноцінна освітня діяльність, і які дають*

можливість удосконалити освітні процеси, незважаючи на військову агресію та інші виклики, які з нею пов'язані. Для досягнення поставленої мети необхідно, *по-перше*, уточнити, що являють собою сучасні інформаційно-комунікативні технології, зокрема в освітньому процесі; *по-друге*, виявити сучасні потреби здобувачів освіти у ІКТ; *по-третє*, розкрити зміст найбільш актуальних і затребуваних для освітнього простору сучасних ІКТ і, *по-четверте*, спрогнозувати перспективні напрямки запровадження ІКТ у освітньому процесі у післявоєнний час.

Інформаційно-комунікативні технології (ІКТ) в освітньому процесі: зміст та загальна характеристика

Неможливо уявити сучасне життя без інформаційно-комунікативних технологій, які в глобальному світі набули поширення в усіх сферах суспільної життєдіяльності: від особистої до міжнародної. У форматі різних наук, як математичних, так і суспільствознавчих, вчені акцентували свою увагу на визначенні змісту, ознак, характеристик ІКТ, оскільки вони стали незамінним інструментом освітньо-наукової діяльності.

Перш ніж визначити зміст та характеристики ІКТ в освітньому процесі, доцільно уточнити зміст ІКТ в загальному їх розумінні. Серед українських вчених, які розглядали ці питання, можна назвати О. Гудиреву, О. Гуляєву, Ю. Іващенко, В. Міщенко, Г. Швачича, К. Редьку, О. Скибу та інших. Як зазначають науковці, «ІКТ (від англ. *information and communications technology*, ІСТ) часто використовується як синонім до інформаційних технологій (ІТ), хоча ІКТ це загальніший термін, який підкреслює роль уніфікованих технологій та інтеграцію телекомунікацій (телефонних ліній та бездротових з'єднань), комп'ютерів, підпрограмного забезпечення, програмного забезпечення, накопичувальних та аудіовізуальних систем, які дозволяють користувачам створювати, одержувати доступ, зберігати, передавати та змінювати інформацію» [33, с. 6]. У більш широкому розумінні інформаційно-комунікативні технології розглядаються як «сукупність різноманітних технологічних

пристроїв, інструментів і ресурсів, які використовуються для забезпечення процесу комунікації на основі створення, поширення, збереження інформації та управління нею. Під цими технологіями маються на увазі комп'ютери, мережа Інтернет, радіо та телепередачі, а також телефонний (мобільний) зв'язок» [38].

К. Блартон (С. Blurton) визначає інформаційно-комунікаційні технології як «різноманітні технологічні інструменти та ресурси, що використовуються для спілкування і для створення, поширення, зберігання та управління інформацією» [36]. Більш ґрунтовно характеризує ІКТ польська дослідниця Р. Северин (R. Seweryn), яка зазначає, що ІКТ включають інструменти, що пов'язані не тільки з пошуком, збиранням, збереженням, зберіганням, обробкою та передачею інформації, а також з її відтворенням, презентацією та ліквідацією. Ці засоби можна класифікувати на чотири групи:

- (1) аналіз та синтез інформації (обробка, відбір, створення) цілісне зображення з елементів, розміщених у різних галузях);
- (2) вплив, створення та використання медіа-повідомлень (включаючи мультимедіа);
- (3) соціальне спілкування через інформаційні засоби масової інформації;
- (4) безпека системи та даних[45].

У науковому виданні «Інформаційна та комунікаційна технологія в освіті», яке видається під егідою ЮНЕСКО, ІКТ визначають як «поєднання інформаційних технологій з іншими спорідненими комунікаційними технологіями», а інформаційні технології – як «технологічне застосування інформатики в суспільстві» [26, с. 174]. Тобто мова йде про технологічне оздоблення усіх інформаційних процесів, які відбуваються у суспільстві.

К. Редька і О. Сенько, на основі аналізу тенденцій розвитку ІКТ у сучасному глобалізованому середовищі, виокремлюють наступні головні особливості ринку ІКТ:

- ✓ нематеріальність кінцевого продукту/послуги – передавання й отримання якісно нової, достовірної інформації у визначеному просторі та часі;
- ✓ підвищення стандарту достовірності інформації – вимоги до

користувачів щодо терміновості товару/послуги ІКТ;

✓ інтерактивність – пряма взаємодія користувача з комп'ютером, що дозволяє адаптувати необхідні ресурси до вимог користувача (двосторонній характер комунікації);

✓ конвергенція – здатність об'єднувати аудіовізуальні та телефонні мережі з комп'ютерними мережами за допомогою кабелю;

✓ миттєвість – здатність дуже швидко передавати та поширювати інформацію у широкому діапазоні відстані та часу;

✓ інноваційність – виникнення ІКТ стимулюють процес створення більш інноваційних засобів зв'язку та комунікації [20, с. 20-25; 25, с. 10].

До названих основних особливостей ІКТ доцільно, на нашу думку, віднести також: *інтенсифікацію комунікативних процесів* – збільшення інформаційних потоків між комунікантами за рахунок зниження часу комунікації й *реципрокність* (англ. *reciprocity* – взаємність, обопільність; від лат. *reciprocus* – той, що повертається), яка характеризує ІКТ як двобічну та колективну власність між розробником і користувачем(ами), що не завжди потребує прямої оплати (купівлі-продажу) від одного або іншого користувача, оскільки вони є загальнодоступними у Інтернет-просторі.

Отже, ІКТ – невід'ємна складова сучасного інформаційного суспільства, без яких неможливо уявити комунікативні процеси в усіх сферах суспільного життя, зокрема і освітньої, і які включають до себе науково-методологічні підходи, різноманітні інформаційні ресурси (аудіо-, відео-, теле-, радіо-), комп'ютерні технології та Інтернет-простір.

Українські соціологи зазначають, що «сьогодення потребує інноваційного, заснованого на широкому запровадженні ІКТ, підходу до освітнього процесу тому, що з'являється все більше глобалізаційних викликів, які обмежують вільні очні комунікації його учасників. А відтак вкрай актуальною є потреба розробки і використання освітніх кейсів, основною складовою яких є ІКТ, зокрема програми, платформи, сервіси, Інтернет-інструменти, без яких неможливе електронне навчання. Запровадження тотальних карантинних заходів щодо запобігання розповсюдження пандемії

Covid-19, повномасштабна війна РФ проти України не тільки змусили освітян більш активно запроваджувати існуючі ІКТ, але й посилили потребу у розробці більш сучасних їх моделей» [8]. Коли мова йде про використання ІКТ в освітньому процесі, то варто перш за все звернути увагу на те, що їх загальні ознаки, які визначені вище, зберігають свою актуальність і в умовах воєнного стану. Однак специфіка виявляється у тому, що в освітній сфері ІКТ, як справедливо зазначає О. Сенько, вони виступають як «інструмент світового виробництва, що обумовлене сучасною тенденцією до створення глобальних відкритих освітніх та наукових систем. Ці системи не лише дозволяють поширювати наукові знання, але й надавати доступ до різноманітних інформаційних ресурсів широким верствам населення, що веде до глобального реформування ринку праці» [25, с. 10].

Н. Фоміних конкретизує роль ІКТ у освітньому процесі і зазначає, що вони мають застосовуватися до кожної дисципліни вибірково і давати відповіді на запитання: як організувати в комп'ютерному середовищі навчальний процес з урахуванням її специфіки, навчальних та практичних цілей, які інформаційні засоби і продукти доцільно використовувати для підвищення якості навчання, яким змістом їх наповнити, як контролювати їх якість [32]. Разом з тим варто звертати увагу не тільки на шанси, але й ризики, які має застосування ІКТ в освітньому процесі. Звісно, що застосування ІКТ «значно збільшило шанси підтримки та забезпечення належного рівня освітнього процесу, активізації розумової діяльності та підвищення інформаційної грамотності викладачів та здобувачів вищої освіти. Разом з тим мало певні ризики, які пов'язані зі збоями в Інтернет-мережах, вірусами, які можуть знищувати інформаційний контент, порушенням безпеки Інтернет-серверів, проникненням інших осіб на сайти та використання їх асоціальних, антисоціальних деструктивних цілях тощо» [8].

Таким чином, ІКТ є інноваційним інструментом і сучасним ефективним засобом освітнього процесу, який уможливорює в умовах глобальних викликів досягати основних педагогічних цілей – здійснювати навчання та викладання на належному сучасному рівні,

враховуючи науково-технічні досягнення. Як зазначає О. Гудирева, ІКТ – це «новий вимір у просторі навчання...це необхідний помічник учителя, інструмент для досягнення ним педагогічних цілей, але не панацея від усього традиційного, оскільки комп'ютер ні в якому разі не замінить живого спілкування з учителем, впливу особистості вчителя» [3, с. 27]. Тому варто погодитися з думкою Н. Ю. Фоміних, що використання ІКТ у освітньому процесі надає можливість вивчати на якісно новому рівні всі дисципліни, але їх вбудування у навчальний процес має базуватися на їх педагогічно обґрунтованому поєднанні з традиційними методичними системами навчання та при обов'язковому обґрунтуванні педагогічної доцільності такого використання, тобто освіта на сучасному етапі має задовольняти нові потреби й водночас зберігати свої сильні традиційні сторони» [32, с. 398].

***ІКТ, які актуалізувалися в освітній діяльності
в умовах російсько-української війни (2022-2023 рр.)***

Повномасштабній російсько-українській війні передували часи пандемії Covid-19, які спровокували прискорення застосування в освітній діяльності ІКТ, завдяки яким стало можливим дистанційне навчання учнів і студентів. Звісно, що раптове введення карантинних заходів під час поширення пандемії Covid-19 поставило освітян у жорсткі рамки термінового оволодіння дистанційними формами навчання, зокрема системами управління електронного навчання (СУЕНК), які стали домінуючими у системі освіти.

На це звернув увагу Президент Соціологічної асоціації України академік Національної Академії наук України В. Бакіров, коли підкреслив, що «пандемія коронавірусу спричинить кардинальні зміни в системі освіти: трансформуватимуться моделі навчання, викладання, домінуватиме дистанційна форма, стрімко розвиватиметься цифрова педагогіка, натомість «живе» навчання (inperson) може втратити свою цінність» [9, с. 178].

І якщо упродовж двох років карантинних заходів, які були застосовані у період пандемії Covid-19 і обмежували живе

спілкування, українці, як і всі інші народи, були вкрай розчаровані необхідністю дистанційного навчання, то під час російської агресії їм став в нагоді досвід дистанційного навчання, оскільки саме така форма була найбільш безпечною і, власне, єдино можливою під час постійних військових дій, ракетних та артилерійських обстрілів.

До системи управління електронними курсами, як правило, відносяться наступні ІКТ: Moodle, Zoom, Vaiber, Skype, Telegram, WhatsApp. Саме ці ІКТ стали найбільш затребуваними під час карантинних заходів, а потім і в умовах російсько-української війни.

Розглянемо цілі, можливості та особливості застосування названих ІКТ в дистанційному навчанні. Для цього спочатку з'ясуємо визначення поняття «дистанційна освіта». Відповідно до Наказу МОН України від 24.04.2013 р., *дистанційна освіта* – це «індивідуалізований процес набуття знань, умінь, навичок і способів пізнавальної діяльності людини, який відбувається в основному за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників навчального процесу у спеціалізованому середовищі, яке функціонує на базі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій» [13]. Основною метою цієї форми навчання є надання кваліфікованих освітніх послуг із застосування інформаційно-комунікаційних технологій. Фактично це дозволяє не тільки охопити всіх громадян України незалежно від статі, раси, національності, фізичних можливостей і місця проживання, а й реалізувати конституційне право кожного українця на освіту незалежно від будь-яких глобальних викликів [13].

Проте варто зазначити, що дистанційна освіта – це не винахід сьогодення, а лише вдосконалення попереднього історичного досвіду людства. Як зазначає дослідниця Т. Пілаєва, перший досвід використання дистанційної освіти відноситься до 1840 року, коли британський учений, стенограф І. Пітман поширив свій метод стенографії за допомогою листування. Через декілька років – у 1856 році німецькими вченими Ч. Тусеном та Г. Ланченштейдтом було засновано курси вивчення іноземної мови на кореспондентській формі навчання. А вже на кінець XIX – початок XX століття у Великобританії, США та інших країнах з'являються університети, які

одночасно з очною формою навчання, пропонували всім охочим отримати освіту і на відстані з відповідної кваліфікації за допомогою кореспондентського листування, відео-, радіоінструкцій [15].

Водночас Україна, також має не менш цікавий історичний досвід запровадження дистанційної освіти. У 1927 р. за ініціативи громадсько-політичного діяча, соціолога М. Шаповала та його колег в еміграції при Українському інституті Громадознавства у Празі (Чехословаччина) (з 1929 р. Український інститут соціології), було створено Український Робітничий Університет позаочного навчання. Метою створення цього Університету було надання освіти всім охочим, не лише українським емігрантам, а й іноземцям, незалежно від місця їхнього проживання. Навчання мало відбуватися на основі листування, через яке надсилалися матеріали лекцій та отримувалися результати. Після проходження відповідної програми навчання складалися іспити, за результатами яких видавався диплом [30].

Однак у зв'язку з історичними обставинами у ХХ столітті вдосконалення вітчизняної дистанційної освіти було дещо призупинено. Це було зумовлено багатьма факторами, а саме перебуванням України під контролем Радянського Союзу, підготовкою до Другої світової війни, інтеграцією української еміграції в інші суспільства тощо. Лише з початком ХХІ століття, на тлі багатьох глобальних викликів, в Україні почали впроваджувати інформаційно-комунікаційні технології в освіті. Особливо це відбувалося форсованими темпами в умовах пандемії Covid – 19 та російсько-української війни, під час якої використовувалися різноманітні системи управління електронними курсами. Як вже зазначалося, це такі ІКТ: Moodle, Zoom, Vaiber, Skype, Telegram, WatsApp. Вони стали найбільш популярними під час карантинних заходів, а потім під час російсько-української війни.

Тож розглянемо цілі, можливості та особливості застосування названих ІКТ в дистанційному навчанні.

Власне, на нашу думку, дотримуючись певної історичної хронології створення таких інформаційно-комунікаційних технологій, варто почати зі *Skype*, який став невід'ємною частиною дистанційної освіти. За своєю суттю, *Skype* – це програмне

забезпечення для спілкування через інтернет, за допомогою комп'ютера, веб браузеру або мобільного телефону» [41]. Він вміщує в собі різноманітний функціонал від голосового спілкування, відеозв'язку до відправки миттєвих повідомлень [46]. Перша бета-версія була випущена у 2003 р., яку презентували міжнародній спільноті бізнесмени Н. Зеннстрем та Я. Фріс у співпраці з П. Касесалу (P. Kasesalu), А. Хейнлом (A. Heinla) та Я. Таллінном (Ja. Tallinn) [48]. У перші роки запуску користувачами цієї програми стали понад 50 млн осіб, а після 2005 року їхня кількість зросла до 600 млн користувачів [46]. Ця програма стала найуспішнішим бізнес-проектом ХХІ століття, який надав можливість вільно спілкуватися з будь-якої точки світу незалежно від місця проживання [44]. У 2011 році ця програма привернула увагу американської компанії Microsoft Corporation, яка була зацікавлена в інтеграції Skype в своє програмне забезпечення, і тому її купили за 8,5 млрд доларів [46]. Однак, як підкреслює У. Надім, Skype поступово втрачає першість на тлі появи нових програм для віддаленого спілкування, таких як WhatsApp і Viber [41].

Наступною інформаційною технологією, яка має схожий функціонал є *WhatsApp* – це є безкоштовний мобільний додаток, який «було створено як альтернативу SMS-повідомленням» [35]. Вперше бета-версія була представлена світовій спільноті в 2009 р. засновниками Я. Кумом і Б. Ектоном, які раніше 20 років працювали в Yahoo [35]. З моменту презентації у 2013 р., кількість користувачів сягнула понад 200 млн осіб, а вже наступного року цим стартапом зацікавилася компанія Facebook, яка придбала WhatsApp за 19 млрд дол [49]. Як стало відомо з офіційного сайту, на сьогодні цим додатком користуються понад 2 млрд людей із понад 180 країн світу [35]. Тому, як зазначає А. Самерс «хоча на світовому ринку є й інші програми для обміну повідомленнями, WhatsApp, безсумнівно, є лідером на ринку програмного забезпечення» [47].

Наступного року, після запуску бета-версії WhatsApp, вже у 2010 році світовій спільноті було представлено мобільний додаток *Viber*, розроблений Т. Марко та І. Магазініком [37]. Цей додаток є одним із технологій передачі медіа-даних VoIP, який дозволяє

користувачам смартфонів здійснювати безкоштовні відео- та аудіодзвінки по всьому світу, а також обмінюватися миттєвими повідомленнями з мультимедійними вкладеннями [42]. За місяць свого функціонування Viber зібрав аудиторію понад 1,8 млн користувачів [37]. А з 2011 по 2020 рр., за даними дослідницької групи «Statista», ця аудиторія зросла з 1,8 млн до 1,2 млрд користувачів [43].

Найбільш затребуваним у період пандемії коронавірусу та російської агресії для дистанційного навчання виявився сервіс *Zoom Video Communications* (далі Zoom), який і нині є найважливішою платформою для комунікацій студентів з викладачами та науковців не тільки в межах однієї країни, але й на міжнародному рівні. Zoom об'єднує хмарні відеоконференції, прості інтернет-конференції, групові чати в конференц-залах на базі платформи. Забезпечує кращі можливості відео- і аудіозв'язку і бездротової демонстрації екрану в Windows, Mac, iOS, Android, Blackberry, Linux, Zoom Rooms і конференц-системах H.323 / SIP [52].

Кількість користувачів платформою Zoom динамічно зростає. Якщо наприкінці 2019 року ним користувалися у світі до 10 млн осіб, то у квітні 2020 року – вже 300 млн, тобто у 30 разів більше. Капіталізація компанії, яка запровадила Zoom, як писала *The Guardian*, зросла до 29 мільярдів доларів, а Ерік Юань (засновник сервісу 2011 р.) у 2020 році, за версією журналу *Forbes*, вступив до клубу мільярдерів, оскільки його фінансовий статок становив зріс до 5,5 млрд доларів [7].

Не менш популярним мобільним додатком є *Telegram*, бета-версію якого в 2013 році представив розробник П. Дуров. Це є менеджер для швидкого обміну повідомлень з наскрізним шифруванням [50]. У 2021 році Telegram став найбільш завантажуваним додатком у світі з понад 63 мільйонами встановлень [29], при загальній кількості активних користувачів до 2022 року понад 500 млн осіб [40].

У сучасному освітньому середовищі найбільш популярною інформаційно-комунікативною технологією є система *Moodle* (Modular Object-Oriented Dynamic Learning Environment) – «це

модульне об'єктно-орієнтоване динамічне навчальне середовище, яке називають також системою управління навчанням (LMS), системою управління курсами (CMS), віртуальним навчальним середовищем (VLE) або просто платформою для навчання, яка надає викладачам, учням та адміністраторам дуже розвинутий набір інструментів для комп'ютеризованого навчання, зокрема дистанційного» [34]. Головним розробником був М. Дугіамас, який почав працювати над проектом ще в 1999 р., але перша бета-версія Moodle 1.0 була презентована ним у 2002 році [51].

Звісно, що розглянуті ІКТ – це далеко не повний перелік їхнього арсеналу, який є доволі багатомножинним. Так, на вебсайті Міністерства освіти і науки України в період повномасштабної російської агресії було оприлюднено перелік дистанційних платформ для використання у освітньому процесі, зокрема і для опанування освітянами та здобувачами неформальної освіти. Наприклад, платформи онлайн-освіти Prometheus, Coursera, онлайн-курси від Google, Meta, IBM, Microsoft, Amazon Web Services, а також від таких провідних світових закладів вищої освіти, як Stanford Open Edx, Yale University, California Institute of the Arts, Duke University, Erasmus University Rotterdam тощо. Інтерактивні курси та лекції для закладів освіти проводить європейський освітній онлайн-ресурс Iversity. Всі вони стали невід'ємною частиною дистанційної освіти під час пандемії, та отримали своє поширення під час російсько-української війни.

Важливо зазначити, що вкрай важливу інформаційну роботу стосовно задоволення потреб освітян у ІКТ здійснюють фахівці Державної наукової установи «Інститут освітньої аналітики» МОН України, які створили інформаційний інструмент під назвою «Бібліотека освітніх електронних інформаційних ресурсів», метою якої є допомога освітнім управлінцям та педагогічним працівникам в організації освітнього процесу в умовах воєнного стану. Вона охоплює найважливіші першоджерела, освітні урядові документи, аналітичні матеріали 2022 р., спрямовані, зокрема, й на забезпечення інформаційної безпеки освітньої галузі. Бібліотека розміщена у вільному доступі на сайті ДНУ «Інститут освітньої аналітики» [4].

Веб посилання на нормативно-правову базу періоду дії воєнного стану в Україні, інші корисні електронні ресурси розміщено за такими тематичними розділами:

- виклики системі освіти України в умовах воєнного стану;
- дошкільна освіта; повна загальна середня освіта;
- позашкільна освіта; освіта дітей з особливими освітніми потребами;
- професійна (професійно-технічна) освіта;
- вища та фахова передвища освіта;
- наукова, науково-технічна та інноваційна діяльність в умовах війни;
- психологічна служба у системі освіти;
- інформаційно-аналітичне забезпечення освіти в умовах воєнного стану;
- забезпечення якісної освіти в умовах дії воєнного стану;
- цифровізація освіти [21].

Фахівці Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана провели дослідження стосовно необхідності застосування ІКТ в системі вищої освіти і зазначили, що провідною тенденцією розвитку системи освіти та вирішальним фактором прогресу в умовах глобалізації та формування суспільства, заснованого на знаннях, є *e-learning* (електронне навчання), як нова філософія та технологія розвитку і відтворення інтелектуального потенціалу суспільства. Перевагами *e-learning*, що доведено світовою практикою, є:

- освітні програми освоюються в 2-3 рази швидше – контент актуалізується в реальному часі (підручники можуть перевидаватися безперервно);
- адаптація випускників до практичної діяльності відбувається в 3-4 рази швидше – випускники більш затребувані;
- *e-learning* є найбільш ефективною технологією для: профільованого навчання, розвитку викладачів, додаткової освіти та підтримки кваліфікації протягом усього життя, пошуку та розвитку талантів, для самоосвіти [6].

Характеристика інформаційно-комунікативних потреб здобувачів освіти в умовах воєнного стану

Для характеристики інформаційно-комунікативних потреб в освітньому процесі, необхідно насамперед з'ясувати і розмежувати зміст *інформаційних потреб* і *розумних інформаційних потреб*, оскільки перші властиві нині кожній, без винятку, сучасній людині, а другі – більш властиві вдумливим користувачам медійного простору, зокрема і здобувачам вищої освіти. Як зазначають науковці, інформаційні потреби на відміну від інших, мають свою специфіку, оскільки у процесі їх задоволення «об'єкт споживання, тобто інформація, не тільки не знищується, а, навпаки, на її основі формуються нові інформаційні масиви, призначені для споживання. У цьому – принципова відмінність інформації як ресурсу від інших, створених природою і людиною ресурсів» [5]. Інформаційні потреби реалізуються, завдяки пошуку та винайденню необхідної інформації, яка задовольняє їх суб'єкта-носія і сприяє вирішенню ним певної потреби. Між тим, сучасний світ настільки перенасичений інформацією, що, нажаль, одразу знайти необхідну відомість нерідко стає неможливим, оскільки треба передивитися десятки і сотні інших інформаційних повідомлень. І тому на думку українських та польських соціологів, необхідно вести мову про формування *розумних інформаційних потреб*, «сутність яких криється в їх розумності та раціональності і які означають усвідомлений вибір споживачем мас-медіа та Інтернет-мереж для особистісного розвитку, свідоме обмеження їх використання у процесі отримання інформації, здатність відокремлювати правдивий інформаційний контент від неправдивої інформації (фейків, маніпулятивних технологій тощо), а також використовувати знайдену інформацію для побудови успішних життєвих стратегій» [39]. Якщо чинниками формування *інформаційних потреб* здобувачів освіти і одночасно способами їх задоволення є увесь медійний простір, зокрема Інтернет, то чинниками формування і задоволення *розумних інформаційних потреб* є освітній простір, освітній процес, освітня діяльність, яка здійснюється організовано у закладах освіти, завдяки викладачам у

живому очному спілкуванні, а під час карантинного періоду пандемії Covid-19 та повномасштабної російсько-української війни (2022-2023 рр.) через посередництво ІКТ у дистанційному форматі.

Чому *розумні інформаційні потреби* можуть ефективніше формуватися у освітньому просторі, ніж в медійному? Відповідь на це запитання полягає у тому, що, *по-перше*, здобувачі освіти у процесі комунікацій з учителями чи з викладачами отримують знання про те, як користуватися медіа-продукцією, *по-друге*, вони оволодівають навичками формувати розумні інформаційні потреби, тобто визначати раціональний і доцільний вибір інформації серед її множинності для вибудови власної життєвої стратегії, *по-третьє*, в процесі освіти вони навчаються методам, завдяки яким можна відрізнити правдиву інформацію від фейкової, конкретні факти від міфів. І тому варто погодитися з думкою соціологів про те, що «запровадження у вищих закладах освіти медіа освітнього курсу сприятиме формуванню *розумних інформаційних потреб* у сучасних студентів, які доцільно визначати як «такі форми їх взаємодії з носіями інформації (Інтернет, ЗМІ і т. ін.), завдяки яким задовольняються їх пізнавальні інтереси та прагматичні і раціональні запити на розпізнавання дезінформації та отримання правдивої, корисної та доцільної інформації, набуття інформаційної компетентності, що потрібна для розробки успішних життєвих стратегій у сучасному глобалізованому світі, насиченому різноманітними викликами» [39].

В умовах російсько-української війни, гаряча фаза якої триває з 24 лютого 2023 року, виникає велика небезпека вкидів російської дезінформації у медіа-простір, який у нашій країні є відкритим і доступним для користувачів. Тому актуалізується потреба надання і учням і студентам знань і вмінь доцільного відбору медіа-продукту шляхом розумного інформаційного підходу. На основі розумних інформаційних потреб формується інформаційна культура як складова освітньої культури. Як зазначає С. Процька, інформаційна культура – це «систематизована сукупність знань, умінь, навичок, направлених на задоволення інформаційних потреб, які виникають під час навчальної, наукової, пізнавальної та інших видів діяльності»

[18].

М. Антонченко визначає інформаційну культуру більш широко, а саме як «системне утворення особистості, яке інтегрує знання про основні методи інформаційних технологій, уміння використовувати наявну інформацію для вирішення прикладних завдань, навички використання персонального комп'ютера і технологій зв'язку, здібності представити інформацію в зрозумілій для усіх формі, орієнтує на розширення та поновлення знань» [1].

Як підкреслює Е. Семенюк, у процесі формування інформаційної культури у вищому закладі освіти є певні етапи:

а) націлення студентів на пошук додаткових джерел інформації;

б) вивчення різноманітних джерел інформації;

в) опанування способів аналітико-синтетичної переробки навчальної інформації, прийомів і засобів самостійного ведення пошуку інформації відповідно до завдань, які виникають під час навчання;

г) вивчення і застосування можливостей новітніх інформаційних технологій тощо [24, с. 4].

Тобто мова йде про необхідність навчання студентів не тільки тому, як відшукувати необхідні інформаційні джерела для опанування тієї чи іншої дисципліни, але й про способи аналітико-синтетичної переробки знайденої інформації. А відтак можна погодитися з українською дослідницею С. Процькою, яка стверджує, що організаційно-педагогічними умовами формування інформаційної культури студентів є наступні:

- цілісність, неперервність і системність розвитку інформаційної культури студента;
- побудова змісту і структури навчально-виховного процесу відповідно до завдань і основних компонентів інформаційної культури;
- організація у закладі вищої освіти інформаційного середовища, що стимулює до творчої інформаційної діяльності;
- формування позитивної мотивації студентів до інформаційної

діяльності;

- залучення студентів до інтенсивної інформаційної діяльності, створення професійно значущих інформаційних продуктів у процесі вивчення різних дисциплін [18, с. 131].

Доцільно додати до цього переліку також такі важливі чинники формування інформаційної культури, як:

- орієнтація на інноваційні інформаційні досягнення, без яких практично не можливо досягти необхідного рівня інформаційної культури,
- використання медіаосвіти для формування розумних інформаційних потреб, про які мова йшла вище у цій роботі.

Важливо підкреслити, що процес формування інформаційної культури здійснюється через її компоненти, які М. Антонченко, поділяє на чотири групи:

- а) загально пізнавальні;
- б) алгоритмічної культури;
- в) ті, що пов'язані з навичками оволодіння комп'ютерною технікою;
- г) ті, які включають знання етичних та юридичних норм у галузі інформаційних технологій;
- д) інформаційні [1].

Опанування названими компонентами здійснюється у процесі навчання, зокрема у курсах «Інформатика та комп'ютерні системи», «Право», «Масові комунікації», «Теорії комунікацій». Розуміння здобувачами освіти (учнями і студентами) того, яка інформація їм потрібна у процесі навчання і життєдіяльності, вміння розрізнити правдиву інформацію від фейкової – це і є *базові маркери* наявності інформаційної культури у підлітка чи молоді людини.

Для розуміння того, які потреби існують у здобувачів освіти в умовах російсько-української війни, 28 листопада 2022 року ДНУ «Інститут модернізації змісту освіти» спільно з ТОВ «ЕдпроДистрибушн» та Центром освітнього консультування провели Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Упровадження ІКТ в навчальний процес: сучасні рішення та

перспективи розвитку» [31]. На конференції висвітлювалися найактуальніші питання щодо використання сучасних інструментів ІКТ, електронних освітніх ресурсів в навчальному процесі, зокрема застосування платформи «MOZAIK» в умовах дистанційного навчання та електронних підручників.

А у жовтні 2022 року ДНУ «Інститут освітньої аналітики» МОН України провів IV Міжнародну науково-практичну конференцію на тему: «Освіта України в умовах воєнного стану: управління, цифровізація, євроінтеграційні аспекти», учасники якої обговорили шляхи розв'язання нагальних проблем вітчизняної освіти та науки, що виникли під час дії воєнного стану в Україні, зокрема окреслили вектори розвитку перспективних цифрових технологій та інформаційних систем для забезпечення науково-освітньої діяльності в умовах війни, навели інструментарій міжнародної підтримки української науково-освітньої спільноти під час війни й акцентували увагу на євроінтеграційних перспективах розвитку освіти в післявоєнний період [14].

Як зазначає професор В. Міщенко, «в умовах воєнного стану вітчизняні заклади вищої освіти оперативно відреагували на складну ситуацію, своєчасно адаптувалися до нових вимог і розробили та реалізували адекватні заходи для переходу на дистанційні й гібридні моделі організації навчального процесу, використовуючи сучасні цифрові технології» [10, с. 135]. Звісно, що завдяки цьому були забезпечені умови для підтримки належного рівня викладання і задоволення потреб студентів у дистанційних формах навчання. Так, наприклад, опитування студентів українських закладів вищої освіти, яке проводилося Державною службою якості освіти України у період пандемії коронавірусу (березень 2020 року), засвідчило, що більшість респондентів, як із числа студентів, так і з числа викладачів запровадженням технологій дистанційного навчання у закладах вищої освіти задоволені. Тільки незначна частка студентів (19,2 %) та викладачів (8 %) висловили своє невдоволення. Як висновок: такі технології допомагають підвищувати рівень пізнавальної активності студентів та досягати певних результатів у теоретичних, практичних навичках та у формах підсумкового контролю – це правильний крок,

який допомагає у підготовці майбутніх фахівців [27]. У період пандемії, відповідно до результатів дослідження, найбільш популярними інструментами дистанційного навчання в контексті позитивного досвіду, наприклад, викладачі українських вищих освітніх закладів відмітили підбір навчальних матеріалів і підготовку завдань для студентів; між тим свій досвід роботи з віртуальними освітніми середовищами оцінили як позитивний тільки 48 % опитаних викладачів.

Рейтинг ефективності інструментів при організації освітнього процесу за дистанційними технологіями для викладачів був наступний:

1. Використання віртуальних освітніх середовищ (Moodle, iSpring, WebTutor, Teachbase, GetCourse та ін.);
2. Месенджери (Viber, Messenger, Telegram та інші);
3. Електронна пошта.

А для студентів, цей рейтинг відрізнявся від рейтингу викладачів, оскільки перше місце посідали ті інструменти, які у викладачів були на 3-му місці:

1. Месенджери (Viber, Messenger, Telegram та інші);
2. Віртуальні освітні середовища (Moodle, iSpring, WebTutor, Teachbase, GetCourse та ін.)
3. Засоби відеозв'язку (Zoom, Skype, Meet та інші);
4. Електронна пошта [27].

А, наприклад, у студентів Криворізького державного педагогічного університету уподобання були дещо іншими, порівняно із студентами інших українських закладів вищої освіти. Так, на запитання «Чи доводилося вам під час дистанційного навчання користуватися інформаційно-комунікаційним програмним забезпеченням (Zoom, GoogleMeet, Skype, Viber тощо). Якщо так, то якими?» відповіді розподілилися наступним чином (рис.1).

Як бачимо, найбільш затребуваними та використовуваними під час пандемії Covid-19 були Moodle, Google Meet і Skype.

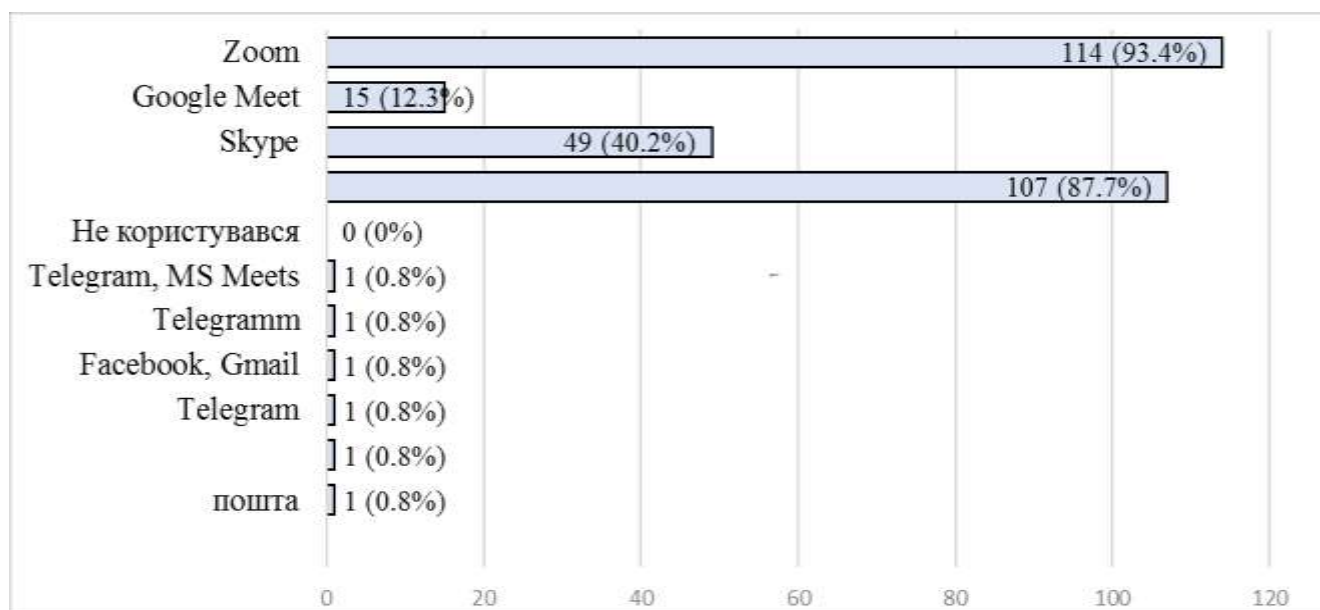

Рис. 1. Розподіл відповідей на запитання про використання ІКТ в КДПУ (2020 рік) [12]

В умовах російської агресії, уподобання студентів стосовно використання ІКТ у дистанційному навчанні змінилися. Так, наприклад, із 356 опитаних студентів Національного Університету «Запорізька Політехніка» вже влітку 2022 року на питання «У якій формі для Вас особисто краще навчатися в осінньому семестрі?»:

53 % респондентів обрали: «Повністю асинхронна дистанційна (Moodle, Google Classroom) – мінімальний контакт з викладачем»,

31 % – «Дистанційна онлайн (Zoom, GoogleMeet) – дистанційний контакт з викладачем»,

16 % – «Очна форма в аудиторіях (офлайн) – максимальний безпосередній контакт з викладачем».

Таким чином, переважна більшість студентів (84%) підтримала дистанційний онлайн та асинхронний формат навчання [28].

Отже, в умовах війни найбільш популярними серед студентів є такі інструменти дистанційного навчання, як Moodle, Google Classroom, Zoom, GoogleMeet. Тобто саме їм поступилися Viber, Messenger, Telegram, iSpring, Web Tutor, Teachbase, Get Course, які були більш популярними серед студентів у період пандемії коронавірусу. Як зазначають науковці, у більшості закладів освіти

нині дистанційні заняття проводяться за допомогою електронних платформ і додатків: Zoom, Google Meet, Moodle, Classroom, Prometheus, Coursera, Future Learn, Udacity, Open Learn тощо із використанням презентацій Power Point, переглядами відео на YouTube та залученням навчальних ресурсів із різноманітних освітніх веб сайтів (навчальні відео, пояснення, тести тощо).

Завдяки цифровізації освітній процес стає більш гнучким, мобільним, персоналізованим; вона сильно впливає на зміст освіти, методи, засоби й технології навчання, організаційні форми навчання та управління пізнавальною діяльністю учнів, організацію діяльності студентів і педагогів, що спричиняє істотні зміни в їхній роботі [22].

Однак для ефективної цифровізації вищої освіти і запровадження ІКТ необхідні компетентні викладачі, рівень інформаційної грамотності яких має бути достатньо високим. На це звертають увагу фахівці Міністерства освіти і науки України, зазначаючи, що «цифрова компетентність є важливою складовою професійного вишколу педагога в сучасній системі освіти», тому у МОН України затверджено Типову програму підвищення кваліфікації педагогічних працівників з розвитку цифрової компетентності (наказ МОН від 10.12.2021 № 1340), яка дає можливість надавати послуги професійного розвитку педагогічним працівникам із підвищення їх цифрової грамотності для того, щоб ефективно запроваджувати ІКТ у освітній процес. Метою цієї програми є підвищення рівня компетентності слухачів, а також підготовка до подальшої роботи в умовах цифровізації та європейського вектора розвитку за такими напрямками, як: цифровізація суспільства та освіти; цифрові технології для професійного розвитку, комунікації та співпраці; електронні освітні ресурси; використання інформаційно-комунікаційних технологій; інформаційна й кібернетична безпека в інформаційному суспільстві та цифровому освітньому середовищі; цифрові сервіси для навчання, оцінювання результатів здобувачів освіти та підвищення їх цифрової компетентності [14].

Звісно, що досвід, який отримали українські викладачі та студенти у процесі запровадження ІКТ під час дистанційного навчання в умовах пандемії Covid-19, а згодом і російсько-

української війни, свідчить про їх здатність динамічно адаптуватися до викликів і ефективно використовувати у освітньому процесі нові інтернет-технології, які розвиваються у світі. Дистанційна освіта успішно забезпечує задоволення потреб освітян у сучасних комп'ютерних та цифрових технологіях для здійснення освітнього процесу.

Між тим, як свідчать фахівці, існують і проблеми, які ускладнюють дистанційне навчання та його позитивні результати.

По-перше, це руйнація освітніх закладів, які необхідно відновлювати, а іноді будувати заново. Станом на 30 грудня 2022 року, як повідомив А. Вітренко, перший заступник міністра освіти і науки України, з початку повномасштабного вторгнення російські війська в Україні пошкодили понад 2,6 тис. закладів освіти, 406 – повністю зруйнували. При цьому він зазначив, що Україна – єдина країна, яка під час активної фази бойових дій не припинила навчальний процес у закладах освіти і в режимі онлайн в Україні продовжують працювати 4967 освітніх закладів [2]. Пошкоджено чи частково зруйновано більше 42 вищих закладів освіти в Україні. Під час тільки однієї ракетної атаки на м. Київ 31 грудня 2022 року, як повідомив Міністр освіти і науки України С. Шкарлет під час виступу в ефірі телемарафону, найбільше постраждали українські заклади вищої освіти. Руйнувань зазнали близько 10 факультетів, навчально-науковий Інституту високих технологій, Інститут біології та медицини, лабораторні корпуси, фізико-математичний ліцей, студмістечко, спорткомплекс. Окрім цього, Національний університет біоресурсів і його гуртожитки. Під час обстрілів в інших районах постраждав транспортний університет, університет культури і мистецтв, університет дизайну, лінгвістичний університет, їхні гуртожитки [16].

Друга проблема – це відсутність або нестабільність інтернет-зв'язку, які пов'язані з ракетними атаками російських військ на енергетичні підприємства. Із жовтня 2022 року по лютий 2023 року атаки на енергетичну інфраструктуру України, що призводять до блекаутів, відсутності тепла, води зв'язку, стали одним з найбільших викликів. У вересні 2022 – лютому 2023 року енергетичні

підприємства ДТЕК Енерго були атаковані 27 разів [19]. Як зазначають експерти, енергетична криза визначається наступними чинниками: *по-перше*, енергетики вже використали майже всі запаси резервного обладнання і щоб відновити повноцінну роботу енергетичних підприємств екстрено потрібно 500 млн доларів, *по-друге*, деяке енергетичне обладнання важко транспортувати з європейських країн, зважаючи на його велику вагу і розміри (наприклад автотрансформатор важить 200 тон і має висоту у 5 метрів), *по-третє*, українським бізнес-структурам доводиться інвестувати додаткові кошти, щоб бути готовими до відключень електроенергії [23]. Звісно, що відсутність електроенергії перериває дистанційне навчання, зникає інтернет, а відтак зникає можливість учнів і студентів долучитися до дистанційних платформ.

Третя проблема – це відсутність достатнього досвіду як у вчителів, викладачів, так і учнів та студентів щодо правильної організації самостійної роботи, розподілу часу для виконання домашніх завдань. Оскільки треба виконувати освітню програму як в школах, так і в закладах вищої освіти тому, що вона залишається практично незмінною, а навпаки останніми роками ще більш ускладнюється, збільшується навантаження. Практика засвідчує, що робочий час освітян за комп'ютерами, як і здобувачів освіти, збільшується на 5-6 годин на добу, порівняно з навчанням «офлайн». А відтак виникають певні проблеми і з психологічним, і з фізичним здоров'ям, оскільки побоювання не виконати своєчасно необхідні навчальні завдання призводить до поглиблення стресових ситуацій.

Четверта проблема пов'язується з попередньою і криється у тому, що існує також брак навичок роботи в електронному освітньому середовищі, зокрема з новітніми ІКТ, які систематично розробляються і запроваджуються. І якщо у цій площині лідерами щодо вмінь працювати з новітніми ІКТ є фахівці-інформатики, математики, то аутсайдерами стають гуманітарії, яким важко здолати межі незнань інформаційного контенту і долучитися до ефективного їх застосування у навчальному процесі. Потрібна підготовка на спеціальних курсах, що також потребує часу і сил.

І *п'ята проблема* пов'язується з недостатністю технічних

засобів для відео- та аудіокомунікації у шкільних класах та студентських аудиторіях. Їх не вистачало ще до війни, а нині частина з них була знищена і тому відчувається їх нестача.

Звісно, МОН України намагається моніторити усі ці проблеми та вирішувати їх або власними силами, або звертаючись за допомогою до зарубіжних партнерів. Так, наприклад, МОН України до 5 березня 2023 року збило інформацію від обласних військових адміністрацій щодо засобів навчання та обладнання, яке було придбано за рахунок коштів субвенції НУШ у 2018-2021 роках та нині знищено, пошкоджено або вважається зниклим у зв'язку з військовою агресією РФ проти України [11]. МОН України також інформує про можливість педагогічних, науково-педагогічних та наукових працівників закладів загальної середньої освіти, професійної (професійно-технічної) освіти, фахової передвищої та вищої освіти отримати ліцензію Zoom Meetings for Education з розширеним доступом Large Meeting. Розширений доступ Large Meeting дозволяє учасникам освітнього процесу здійснювати запис зустрічей, а також проводити онлайн-конференції для тисячі учасників одночасно. Починаючи з серпня 2022 року МОН України у співпраці з компанією «Zoom», що є найпоширенішою комунікаційною платформою для проведення відеоконференцій у світі, забезпечило безкоштовний та розширений доступ до програмного забезпечення «Zoom Meetings for Education» для всіх закладів освіти України на 2022/2023 навчальний рік. За цей період також, завдяки підтримці європейських країн, близько 85 тис. освітян та здобувачів освіти отримали планшети [17].

Отже, незважаючи на військовий стан, небезпеку ракетних ударів та артилерійських обстрілів, український освітній простір продовжує повноцінно функціонувати. Це відбувається завдяки ефективній менеджерській діяльності МОН України та витримці і професіоналізму освітян, які задовольняють освітні потреби дітей, підлітків та молоді шляхом використання ІКТ, які складають базис дистанційного навчання. І найцінніше те, що процес інформатизації та цифровізації освіти в Україні не припиняється, а навпаки удосконалюється, інтегрується до європейського освітнього

простору, незважаючи на загрози і виклики.

Як зазначають фахівці КНЕУ імені Вадима Гетьмана, основними тенденціями розвитку інформатизації освіти нині, і особливо у повоєнний час є наступні:

- формування системи безперервної освіти як універсальної форми діяльності, спрямованої на постійний розвиток особистості протягом усього життя;
- створення єдиного інформаційного освітнього простору;
- активне впровадження нових засобів і методів навчання, орієнтованих на використання інформаційних технологій;
- синтез засобів і методів традиційної та комп'ютерної освіти;
- розвиток системи електронної освіти (e-learning) та технологій мобільного навчання(m-learning);
- створення системи випереджаючої освіти [6].

Висновки

Російсько-українська війна, гаряча фаза якої розпочалася 24 лютого 2022 року, спровокувала катастрофічні небезпеки і ризики для освітнього простору в Україні. Між тим, незважаючи на постійні військові дії та вкрай загрозливу ситуацію в окремих регіонах країни, руйнацію освітніх закладів російськими ракетами та артилерією, тимчасову окупацію південних територій, освітній процес, завдяки менеджерській діяльності Міністерства освіти і науки України, усьому загалу освітян не згорнувся, не зруйнувався, а вистояв і швидко адаптувався до воєнного часу. Це сталося зокрема завдяки дистанційній формі освіти, яка уможливила продовження занять із школярами та студентами і не тільки з тими, які були у більш-менш безпечних регіонах, але також з тими, хто залишився на тимчасово окупованій території, або в зоні бойових дій, або виїхав закордон. Сприяв цьому також і досвід, який отримали українські школярі, студенти та освітяни у період пандемії Covid-19 упродовж 2019-2020 рр.

Саме в таких складних умовах значно зросла потреба у використанні інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ), які і є

складовою дистанційного навчання і визначаються як сукупність програмних, технічних, комп'ютерних і комунікаційних засобів, а також способів та інноваційних методів їхнього застосування для забезпечення високої ефективності й інформатизації освітнього процесу. Основними ознаками ІКТ, зокрема і в освітньому процесі є наступні: передавання й отримання якісно нової, достовірної інформації у визначеному просторі та часі; швидкість (миттєвість) передачі та отримання інформації; інтерактивність; конвергенція аудіовізуальних та телефонних мереж з комп'ютерними мережами; інноваційність; інтенсифікаційність комунікативних процесів; реципрокність – здебільш колективна власність, оскільки вони стають загальнодоступними у Інтернет-просторі.

Застосування ІКТ у освітньому процесі має свої переваги і ризики, однак в умовах російсько-української війни саме переваги стали домінуючими і сприяли активізації дистанційного навчання.

Важливо зазначити, що дистанційна освіта – це не винахід сьогодення, а лише вдосконалення попереднього історичного досвіду, який розпочався у 1840 році, коли британський учений І. Пітман поширив свій метод стенографії за допомогою листування, пізніше німецькі вчені Ч. Тусен та Г. Ланченштейдт (1856 р.) заснували курси вивчення іноземної мови на кореспондентській формі навчання, а на кінець XIX – поч. XX століття у Великобританії, США та інших країнах з'явилися університети, які пропонували всім охочим отримати освіту на відстані з відповідної кваліфікації за допомогою кореспондентського листування, відео-, радіо інструкцій. Свій історичний досвід дистанційного навчання має і українська освіта. Так, наприклад, ще у 1927 р. українським соціологом М. Шаповалом та його колегами в еміграції було створено Український Робітничий Університет позаочного навчання в Празі (Чехословаччина, 1927 рік), метою якого було надання освіти як у очній формі навчання, так і дистанційній - на основі листування.

Сучасними ІКТ, які стали найбільш популярними під час карантинних заходів у період пандемії Covid-19, а потім під час російсько-української війни стали наступні: Moodle, Zoom, Vaiber, Skype, Telegram, WatsAppта, iSpring, WebTutor, Teachbase, GetCourse,

а платформи онлайн-освіти Prometheus, Coursera, онлайн-курси від Google, Meta, IBM, Microsoft, Amazon Web Services, а також від таких провідних світових закладів вищої освіти, як Stanford Open Edx, Yale University, California Institute of the Arts, Duke University, Erasmus University Rotterdam тощо.

Застосування ІКТ в системі вищої освіти є провідною тенденцією розвитку системи освіти та вирішальним фактором прогресу в умовах глобалізації та формування суспільства, заснованого на знаннях, оскільки вони забезпечують *e-learning* (електронне навчання) та *m-learning* (мобільне навчання) як нові технології розвитку і відтворення інтелектуального потенціалу суспільства.

E-learning, яке здійснюється на основі запровадження ІКТ в освітній процес потребує формування розумних інформаційних потреб та інформаційної культури, без яких не можуть повною мірою бути задоволені освітні потреби, оскільки необхідні знання для розуміння правдивості чи фейковості інформаційного контенту.

Для ефективного використання у подальшому ІКТ в освітньому процесі необхідно зважати і на ті проблеми, які нині існують, зокрема руйнація освітніх закладів, які необхідно відновлювати, а іноді будувати заново; відсутність або нестабільність інтернет-зв'язку; відсутність достатнього досвіду як у вчителів, викладачів, так і учнів та студентів щодо правильної організації самостійної роботи, розподілу часу для виконання домашніх завдань; брак навичок роботи в електронному освітньому середовищі, зокрема з новітніми ІКТ, які систематично розробляються і запроваджуються; недостатність технічних засобів для відео- та аудіокомунікації у шкільних класах та студентських аудиторіях.

Однак, незалежно від постійних небезпек, масованих ракетних ударів і обстрілів, пошкоджень енергетичної та іншої критично важливої інфраструктури, українські освітяни на чолі з МОН України, продовжують повноцінно працювати, захищати освітній фронт, здійснювати заплановані реформи та успішно інтегруватися у європейський освітній простір.

Список використаних джерел

1. Антонченко М. О. Інформаційна культура як складова загальнолюдської культури. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 2. Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання: Зб. наук. праць. 2004. № 1 (8). С. 161-166. URL : https://fi.npu.edu.ua/files/Zbirnik_KOSN/2/25.pdf (дата звернення: 10.01.2023).

2. Вітренко А. Росіяни пошкодили в Україні 2, 6 тисячі закладів освіти, 406 – зруйнували. *Укрінформ*. 30.12.2022. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3643445-rosiani-poskodili-v-ukraini-26-tisaci-zakladiv-osviti-406-zrujnuvali.html>(дата звернення: 02.02.2023).

3. Гудирева О. М. Використання сучасних інформаційних технологій в освітній програмі «Intel ® Навчання для майбутнього». *Комп'ютер в школі та сім'ї*. 2006. № 5. С. 27-29.

4. ДНУ «Інститут освітньої аналітики». URL : <https://iea.gov.ua/naukovo-analitichna-diyalnist/biblioteka-informacijnyh-resursiv/> (дата звернення: 10.01.2023).

5. Коновал Л. В. Інформаційна потреба: сутність та дефініції. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL : <http://conference.nbu.gov.ua/report/view/id/350> (дата звернення: 10.01.2023).

6. Кулага І. В. Дослідження запровадження інформаційно-комунікаційних технологій в освітню діяльність КНЕУ ім. В. Гетьмана. URL : https://kneu.edu.ua/ua/dosl_glot/doslid_ikt/ (дата звернення: 02.02.2023).

7. Ліскович М. Як Zoom став головним засобом спілкування епохи пандемії. Аналітика. *Укрінформ*. 25.04.2020. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3012862-ak-zoom-stav-golovnim-zasobom-spilkuvanna-epohi-pandemii.html> (дата звернення: 02.02.2023).

8. Лобанова А. С., Зоська Я. В., Петрухін С. В., Комарова О. О. Інформаційно-комунікаційні технології в освітніх кейсах: шанси та ризики їх запровадження в період глобальних викликів. *Держава та*

регіони. Серія: Соціальні комунікації. 2022. № 2 (50). С. 136-145. DOI10.32840/cpu2219-8741/2022.2(50).17. URL : http://www.zhu.edu.ua/journal_cpu/index.php/der_sc/article/viewFile/911/889 (дата звернення: 10.01.2023).

9. Максименко О. Суспільство після пандемії: світ і Україна. XVI Міжнародні соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2021, №1. С. 172-183.

10. Міщенко В. І. Проблеми цифровізації вищої освіти в умовах воєнного стану. *Освіта України в умовах воєнного стану: управління, цифровізація, євро інтеграційні аспекти*: зб. тез доповідей IV міжн. наук.-практ. конф. (наукове електронне видання), 25 жовт. 2022 р. Київ : ДНУ «Інститут освітньої аналітики», 2022. 360 с. URL : https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2022/12/book-of-abstracts_ssi-iea_2022.pdf (дата звернення: 02.02.2023).

11. МОН збирає інформацію для відновлення обладнання в межах реформи «Нова українська школа». Портал МОН України. 15.02.2023. URL : <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-zbiraye-informaciyu-dlya-vidnovlennya-obl> (дата звернення: 02.02.2023).

12. Моніторинг використання технологій дистанційного навчання в КДПУ. URL : https://drive.google.com/file/d/18mm2z-Q5EYFcz6VKvIXsAQiRs1BsMhr_/view (дата звернення: 06.02.2023).

13. Наказ Міністерства освіти і науки України від 24.04.2013 р. : Про затвердження Положення про дистанційне навчання. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0703-13#Text> (дата звернення: 06.02.2023).

14. Освіта України в умовах воєнного стану. Інформаційно-аналітичний збірник. МОН України, ДНУ Ін-т освітн. аналітики. / Заг. ред. С. Шкарлета. Київ. 2022. 358 с. URL : <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Inform-analityc.zbirn-Osvita.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu.22.08.2022.pdf> (дата звернення: 06.02.2023).

15. Пилаєва Т. Історія розвитку дистанційної освіти в світі. *Наукові записки*. Серія : Педагогічні науки. Кіровоград. 2016.

Вип. 147. С. 114-118. URL :
http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nz_p_2016_147_30 (дата звернення:
06.02.2023).

16. Пошкоджені ВНЗ отримують кошти на ліквідацію наслідків руйнувань після ракетних ударів. Освіта в Україні. OP.ua. 03.01.2023. URL : <https://op.ua/news/osvita-v-ukraini/poshkodzheni-vnz-otrimayut-koshti-na-likvidaciyu-naslidkiv-ruynuvan-pislya-raketnih-udariv> (дата звернення: 08.02.2023).

17. Програма «ZOOM» розширює доступ для освітян. Портал МОН України. 13.02.2023. URL : <https://mon.gov.ua/ua/news/programa-zoom-rozshiryuye-dostup-dlya-osvityan> (дата звернення: 08.02.2023).

18. Процька С. М. Формування інформаційної культури студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Університет ім. Б. Гринченка, Київ. С. 129-131. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/19667828.pdf> (дата звернення: 08.02.2023).

19. Ракетні атаки РФ: внаслідок обстрілів пошкоджено чотири теплоелектростанції. Інформаційний спротив. URL : <https://Ekonomica/raketni-ataki-rf-vnaslidok-obstriliv-poshkodzhenochotiri-teploelektrostantsii/> (дата звернення: 14.02.2023).

20. Редька К. Ю. Інформаційні технології. Основні якості сучасних ІТ. *Соціальні комунікації і нові комунікативні технології*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 2017. С. 20-25.

21. Рогова В. Б., Лондар С. Л. Управлінський інформаційно-аналітичний інструмент забезпечення освітньої безпеки С.13-17. *Освіта України в умовах воєнного стану: управління, цифровізація, євро інтеграційні аспекти*: зб. тез доповідей IV міжн. наук.-практ. конф. (наукове електронне видання), 25 жовт. 2022 р. Київ : ДНУ «Інститут освітньої аналітики», 2022. 360 с. URL : https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2022/12/book-of-abstracts_ssi-iea_2022.pdf/ (дата звернення: 14.02.2023).

22. Рябокінь М. С., Грещька К. Р., Лупаренко С. Є. Особливості цифровізації та євроінтеграції освіти в Україні в умовах воєнного стану. *Освіта України в умовах воєнного стану: управління, цифровізація, євро інтеграційні аспекти*: зб. тез доповідей IV міжн.

наук.-практ. конф. (наукове електронне видання), 25 жовт. 2022 р. Київ : ДНУ «Інститут освітньої аналітики», 2022. С. 148-150. URL : https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2022/12/book-of-abstracts_ssi-iea_2022.pdf/ (дата звернення: 14.02.2023).

23. Світло в кінці тунелю: як можна «згладити» енергетичну криза. *Економічна правда*. 12.01.2023. URL : <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/01/12/695913/> (дата звернення: 14.02.2023).

24. Семенюк Е. Л. Інформаційна культура суспільства і прогрес інформатики. НТІ. Сер. 1. 1994. № 7. С. 3-8.

25. Сенько О. М. Інформаційно-комунікативні технології як чинник формування іміджу ЄС: сучасний стан і перспективи: дипломна магістерська робота: спеціальність 291. Київ, 2021. URL : <https://dspace.nau.edu.ua/bitstream/NAU/54004/1/Сенько.pdf> (дата звернення: 14.02.2023).

26. Скиба О. П. Інтернет-комунікації в інформаційному суспільстві: соціокультурний аспект. *Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія*. 2019. Вип. 2. С. 173-177.

27. Стан використання технологій дистанційного навчання у закладах вищої освіти України: результати опитування. URL : <https://chmnu.edu.ua/stan-vikoristannya-tehnologij-distantnijogo-navchannya-u-zakladah-vishhoyi-osviti-ukrayini-rezultati-opituvannya//> (дата звернення: 12.02.2023).

28. Субботін С. О. Підсумки масового опитування студентів та випускників кафедри програмних засобів у 2021-2022 навчальному році. URL : <https://zp.edu.ua/pidsumky-masovogo-opytuvannya-studentiv-ta-vypusknykiv-kafedry-programnyh-zasobiv-u-2021-2022> (дата звернення: 12.02.2023).

29. Telegram очолив список найбільш завантажуваних додатків у світі за січень 2021 року: звіт. URL : <https://in.mashable.com/tech/20166/telegram-tops-the-list-of-most-downloaded-apps-in-the-world-report> (дата звернення: 10.02.2023).

30. Український Робітничий Університет: навчання позаочне, листуванням. Прага, 1927. С. 1-6.

31. Упровадження ІКТ в навчальний процес: сучасні рішення та перспективи розвитку. Всеукраїнська науково-практична конференція. URL : <https://imzo.gov.ua/2022/11/30/vseukrains-ka-naukovo-praktychna-konferentsiia-uprovadzhennia-ikt-v-navchal-nyu-protses-suchasni-rishennia-ta-perspektyvy/> (дата звернення: 10.02.2023).

32. Фоміних Н. Ю. Сутність поняття «інформаційно-комунікаційні технології» та їх значущість на сучасному етапі інформатизації освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах* : зб. наук. пр. / наук. ред. Сущенко Т. І. та ін. Запоріжжя, 2009. Вип. 5 (58). С. 396-400.

33. Швачич Г. Г., Толстой В. В., Петречук Л. М., Іващенко Ю. С., Гуляєва О. А., Соболенко О. В. Сучасні інформаційно-комунікаційні технології: Навч. посібник. Дніпро: НМетАУ, 2017. 230 с.

34. Що таке Moodle. URL : <https://moodle.org/mod/page/view.php?id=8174> (дата звернення: 10.02.2023).

35. About WhatsApp. URL : <https://www.whatsapp.com/about> (дата звернення: 10.02.2023).

36. Blurton C. New directions in Education. Communication, Information and Informatics Sector. *World Communication and Information Report 1999-2000*. 1999. Mode of access : URL : http://www.unesco.org/webworld/wcir/en/pdf_report/chap2.pdf/ (дата звернення: 08.02.2023).

37. Forrest B. The Skype Killers of Belarus. Bloomberg. 2012. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2012-08-23/the-skype-killers-of-belarus> (дата звернення: 08.02.2023).

38. Kuzior A., Lobanova A. Tools of Information and Communication Technologies in Ecological Marketing under Conditions of Sustainable Development in Industrial Regions (Through Examples of Poland and Ukraine). *J. Risk Financial Management*. 2020, 13, 238. URL : <https://www.mdpi.com/1911-8074/13/10/238> (дата звернення: 08.02.2023).

39. Lobanova A., Kuzior A., Zoska Ya., Viznytsia Yu., Kochmanska A. Komarova O. The needs of intelligent information and media education for students of higher education institutes: the

sociological aspect. 2021, *Atlantis Press Advances in Social Science, Education and Humanities Research, volume 557*. 2021. URL : <https://doi.org/10.2991/assehr.k.210525.026> (дата звернення: 08.02.2023).

40. Most popular global mobile messenger apps as of January 2022, based on number of monthly active users (in millions). URL : <https://www.statista.com/statistics/258749/most-popular-global-mobile-messenger-apps/> (дата звернення: 08.02.2023).

41. Nadeem U. What Is Skype and How Does It Work? URL : <https://www.lifewire.com/what-is-skype-3426903> (дата звернення: 08.02.2023).

42. Nadeem U. Viber App Review Free voice and video calls and messaging. URL : <https://www.lifewire.com/viber-app-review-3426625> (дата звернення: 09.02.2023).

43. Number of unique Viber user IDs from June 2011 to March 2020 (in millions). URL : <https://www.statista.com/statistics/316414/viber-messenger41-registered-users/> (дата звернення: 09.02.2023).

44. Porterfield J. Niklas Zennström and Skype, 2014. P. 6–7. URL : https://books.google.com.ua/books?id=haGEAAAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=History+of+Skype&hl=uk&sa=X&redir_esc=y#v=onepage&q=History%20of%20Skype&f=false (дата звернення: 09.02.2023).

45. Seweryn R. Technologie informacyjne i komunikacyjne. URL : https://www.ksiegarnia.beck.pl/media/product_custom_files/1/6/16243-technologie-informacyjne-i-komunikacyjne-na-rynku-turystycznym-krzysztof-borodako-fragment.pdf (дата звернення: 09.02.2023).

46. Skype. Software. URL : <https://www.britannica.com/technology/Skype> (дата звернення: 09.02.2023).

47. Summers A. A brief history of Whatsapp and where Whatsapp for Business is heading. URL : <https://www.chatwise.io/post/a-brief-history-of-whatsapp-and-where-whatsapp-for-business-is-heading> (дата звернення: 09.02.2023).

48. The History Of Skype. URL : <https://www.historyofbranding.com/the-history-of-skype> (дата звернення: 09.02.2023).

09.02.2023).

49. The History Of WhatsApp. URL :
<https://www.feedough.com/history-of-whatsapp/> (дата звернення:
09.02.2023).

50. Telegram FAQ. URL : <https://telegram.org/faq#q-how-is-telegram-different-from-whatsapp> (дата звернення: 09.02.2023).

51. Where it all began: A remote town in Western Australia. URL :
<https://moodle.com/about/the-moodle-story/>(дата звернення: 09.02.2023).

52. Zoom. URL :
https://kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/ndl.io/instr_Zoom.pdf
(дата звернення: 09.02.2023).

Інна Онікієнко, Людмила Братченко, Олена Приходько

**СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЄКТИ
ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК АДАПТАЦІЇ
ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ
ТА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА
В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ**

Анотація

У дослідженні порушено проблему адаптації внутрішньо перемішених осіб в умовах російсько-української війни шляхом залучення їх до участі в соціально-культурних проєктах. Опрацьовано досвід участі викладачів Криворізького педагогічного університету у соціально-культурному проєкті «Клуб свідомої комунікації», створеного для прискорення соціально-культурної адаптації ВПО у м. Кривому Розі та задля їх підтримки у переході на українську мову. Порушено також проблему заохочення населення міста до участі у соціально-культурних проєктах та до соціального підприємництва. Представлений аналіз результатів діяльності соціально-культурного проєкту «Клуб свідомої комунікації», який показав важливість його мети і значення, яке полягає у подоланні комплексу меншовартості та умов духовної ізоляції внутрішньо переміщених осіб, у створенні атмосфери підтримки соціальної цінності кожної людини, у підвищенні рівня національної ідентичності, поглиблення рівня володіння українською мовою та формування низки підприємницьких компетентностей.

Представлені результати власного дослідження, метою якого було виявити суб'єктивний рівень знань українською мовою мешканців міста та ступінь її користування у повсякденному житті, обізнаність щодо існування проєкту та можливий соціокультурний та економічний ефект від його функціонування, а також наміри щодо можливого подальшого соціального підприємництва. Доведено, що досвід участі викладачів КДПУ в проєкті «Клуб свідомої комунікації» сформував уявлення слухачів про можливість вирішення соціальних проблем за допомогою соціально-

культурних видів діяльності.

Ключові слова: соціальне підприємництво, внутрішньо переміщені особи, соціальна адаптація, свідомі комунікації, підприємницькі компетенції, соціально-культурні проекти.

Annotation

The study is devoted to the problem of adaptation of internally displaced persons in the conditions of the Russian-Ukrainian war by involving them in participation in social and cultural projects. The authors of the article summarized the experience of the participation of teachers of the Kryvyi Rih Pedagogical University in the socio-cultural project "Conscious Communication Club", created to accelerate the socio-cultural adaptation of internally displaced persons in the city of Kryvyi Rih and support them in the transition to the Ukrainian language. The problem of encouraging the city's population to participate in social and cultural projects and social entrepreneurship was also raised. An analysis of the results of the activities of the socio-cultural project "Conscious Communication Club" is presented, which showed the importance of its goal and significance, which consists in overcoming the inferiority complex and the conditions of spiritual isolation of internally displaced persons, in creating an atmosphere of maintaining the social value of each person, in raising the level of national identity, deepening the level of Ukrainian language proficiency and the formation of a number of entrepreneurial competencies.

The results of our own research are presented, the purpose of which was to identify the subjective level of knowledge in the Ukrainian language of the city residents and the degree of its use in everyday life, awareness of the existence of the project and the possible socio-cultural and economic effect of its operation, as well as the intentions of possible further social entrepreneurship. It is proved that the experience of participation of KSPU teachers in the project "Club of Conscious Communication" formed the idea of the audience about the possibility of solving social problems with the help of socio-cultural activities.

Keywords: social entrepreneurship, internally displaced persons, social adaptation, conscious communication, entrepreneurial

competences, socio-cultural projects.

В умовах неоголошеної війни росії проти України українці як ніколи потребують чітко окресленої етнодержавницької парадигми розбудови Української Держави.

З початком повномасштабного вторгнення росії на територію України внутрішньо переміщені особи (ВПО) втратили свої територіальні локації, домівки, професійну сферу діяльності, близьких людей, що, безумовно, спричинило у більшості з них глибокі психологічні рани, депресивні та дезадапційні стани. Значна частина внутрішньо переміщених осіб – це російськомовні українці, які опинилися, окрім складної економічної та психологічної ситуації, у проблемній мовній ситуації, що викликало необхідність для них стати учасниками створення україномовного середовища.

Вирішенню цієї проблеми підпорядковуються соціально-культурні проєкти «Навчай українською» та «Єдині», організаторами яких є представники різних громадських організацій, що об'єдналися задля популяризації української мови. Проєкти відбуваються за підтримки Уповноваженого із захисту української мови [1].

Як свідчать бесіди з внутрішньо переміщеними особами, а їх у Кривому Розі більше 70 тис., найбільш болючими для них, окрім нав'язливих спогадів, є також процеси адаптації та інтегрування у новий регіон, особливо це стосується російськомовних українців, які нерідко відчують комплекс меншовартості. Втрата соціального статусу, професійної значущості породжує необхідність відшукувати шляхи для самоідентифікації та самореалізації.

Для прискорення соціально-культурної адаптації переселенців у місті Кривому Розі також створено відповідні умови. Зокрема, на кошти міського бюджету в районних бібліотеках міста організовано відвідування мовних курсів. Бажаючих знати рідну мову бібліотекарі міста на підставі складених програм навчають правилам нового українського правопису, правильній вимові, наголошенню тощо. Метою мовних курсів є розширення словникового запасу російськомовних українців, задоволення повсякденних потреб засобами мови: як представитися, як зробити замовлення, як грамотно спілкуватися державною мовою в установах.

Керівництво Криворізького державного педагогічного університету підтримало соціально-культурну програму, ініційовану міською адміністрацією. Викладачі філологічного факультету університету беруть участь у соціально-культурному проєкті «Клуб свідомої комунікації».

Під час занять запропоновано до мовного матеріалу додати українознавчий компонент, а саме: відомості з народознавства, краєзнавства, літературознавства, що допоможе слухачам сформувати мислення рідною мовою, навички правильного мовного вираження, подолати відчуття ізольованості від рідної мови та культури.

Власним прикладом викладачі прагнуть заохотити також і студентство до соціального підприємництва, роль і значення якого в умовах війни важко переоцінити. Адже і під час навчання, і в подальшій своїй діяльності студенти можуть стати організаторами соціального підприємництва і цим самим допомогти державі у підтримці незахищених верств населення, які прибули на нове місце із зони бойових дій.

Отже, тема дослідження відповідає викликам сучасності, адже знання рідної мови та культури – це важливий чинник протистояння російській військовій агресії.

Аналіз різних наукових джерел демонструє, що в ході дослідження адаптації внутрішньо переміщених осіб та громад, що їх приймають, увага приділена різним аспектам, зокрема економічному, правовому, психологічному, проте увага до соціокультурного та мовного аспекту суттєво знизилася. Результати дослідження однієї з найбільших недержавних та незалежних дослідницьких інституцій в Україні Соціологічної групи «Рейтинг», яка займалася мовним питанням у березні 2022 року, свідчать про те, що «мовна проблема» та намагання розпочинати дискусії навколо цієї теми не мають підтримки у більшій частини населення. А більшість опитаних вважають, що ця проблема носить суто політичний і частково локальний характер [17]. Проте у серпні 2022 року абсолютна більшість опитаних (вибіркова сукупність становить 1000 респондентів) ідентифікує себе громадянами України (94 %). Продовжує зростати кількість тих, хто частіше розмовляє

українською вдома. Так, сьогодні 51 % зазначили, що розмовляють вдома українською (у квітні 2022 – 48 %), третина – двома мовами, 13 % – російською. Більше половини мешканців півдня і сходу двомовні, близько чверті – російськомовні. Використання російської у побуті зменшилося приблизно вдвічі. 76 % вказали українську мову як рідну, 19 % – російську. При цьому 30 % російськомовних вважають своєю рідною українську. 86 % вважають, що українська мова повинна бути єдиною державною мовою. 10 % підтримують статус російської як офіційної в окремих регіонах, лише 3 % за російську як другу державну мову в Україні. Більше половини опитаних до війни постійно спілкувалися українською мовою, чверть – інколи, кожен п'ятий – рідко або ніколи. За останні півроку кількість тих, хто почав постійно спілкуватися українською, збільшилася до 64 %. Інколи говорять українською 24 %, рідко або ніколи – 12 %. Частіше почали використовувати українську мешканці Півдня і Сходу, переселенці. 19 % українців з початку війни перейшли на постійне або частіше використання української мови. Загалом з початку війни 41 % російськомовних та двомовних почали частіше говорити українською, з них 24 % – постійно, 17 % – частіше. Спостерігається різке зниження рівня споживання російського інформаційного контенту серед українців. Більше 40 % опитаних взагалі перестали дивитися російські серіали, ще чверть не дивилися раніше і зараз не дивляться. Загалом майже 70 % не дивились російські серіали протягом останніх півроку і ця цифра зросла втричі. Тільки 15 % продовжують дивитись російські серіали, як і раніше. Більше 40 % опитаних взагалі перестали слухати російську музику, ще 18 % не слухали раніше і зараз не слухають [15].

Отже, важливість проблеми соціокультурної, зокрема мовної, адаптації вимагає інтегрованого наукового підходу, адже адаптація внутрішньо переміщених осіб в україномовному середовищі під час російсько-української війни відбувається засобами мови, літератури, українознавства, краєзнавства.

Вивчення наукових праць з окресленої проблеми показало, що питаннями українознавства як дієвого чинника у боротьбі з нав'язуванням ворожою пропагандою «руським миром», формування

ключових компетентностей засобами українознавства та розробкою методики викладання української мови для внутрішньо переміщених осіб, розглядом комунікативних технологій в умовах воєнного стану займаються Ю. Фігурний, І. Пахольчук, Т. Лавренчук, О. Медведєва, М. Пшінник, Л. Рудич, А. Гусєв.

Проблеми адаптації людини в новій соціокультурній реальності, перешкоди для адаптації та інтеграції переселенців, психологічний стан «внутрішнього біженця» як соціальне відчуження досліджують Т. Лещенко, В. Юфименко, О. Синовець, Н. Павлик, Е. Олійник, Г. Вусик.

Питання розвитку соціального підприємництва в Україні як механізму вирішення соціальних проблем в умовах воєнного стану, запровадження дисципліни «Соціальне підприємництво» з використанням практично орієнтовного підходу до формування компетентностей через реалізацію проєктів вивчають Н. Голуб'як, О. Ачкасова, Б. Косович, П. Банщиков, В. Паздрій, А. Урамова, А. Філіпенко, Т. Левківська, В. Малащенко, Ю. Лопатинський, З. Кобеля, А. Маліцька.

Попри достатню кількість статей, присвячених окремо взятим соціокультурній адаптації та соціальному підприємництву, інтегрованого підходу до вирішення проблеми самореалізації та конкурентоспроможності як української молоді, так і внутрішньо переміщених осіб на ринку праці ще не розроблено.

В умовах російсько-української війни головним викликом для українського суспільства залишається його єдність.

Ю. Фігурний у боротьбі з неоімперіалістичними посяганнями російського агресора бачить українознавство як дієвий конструктивний чинник єдності українців: «зупинити нашестя агресивно-неоімперіалістичного «руського мира» спроможні лише два основних чинники – дієва і самодостатня ідеологія українського новітнього націоналізму та українознавство як навчальна гуманітарна дисципліна, інтегративна наука й патріотичний світогляд» [16, с. 185].

Українознавство має мультидисциплінарний характер та застосовує інструментарій різних наукових галузей, які вивчають

розвиток рідної мови, літератури, духовної та матеріальної культури, освіти і науки, звичаїв і традицій. Тому результатом функціонування соціально-культурних проєктів на основі українознавства є формування національної ідентичності українців, свідомості, спрямованої на збереження та захист власних територій, творення політичної нації та міцної держави.

Сьогодні, як і у 1991 році, коли Україна виборювала свою незалежність, чинником, який посприяв українцям у самозбереженні, саморозвитку та самопізнанні, стала українізація. Ми цілком погоджуємося із думками соціолінгвістки Л. Масенко, яка наголошує, що «мова є зброєю, інакше б російські загарбники так не нищили українські книжки і не намагалися б миттєво русифікувати систему освіти. Мова ж бо є важливим елементом спротиву. У часи війни, коли під загрозою опиняються людські життя та помешкання, вона залишається «домом буття», прихистком духу, сховищем стійкості та укриттям від смислових руйнувань» [12]. Адже ми бачимо, що агресор вбиває не лише людей, нищить не лише міста і села, але й нівечить культуру, мистецтво та українське слово. Так, на окупованих територіях окупанти дітям роздавали підручники з російської мови та літератури, проте тривалий час у Херсонській області навчання відбувалося дистанційно за українською програмою. З 2014 року російську імперію «дратує» українське питання, бо воно означає право України й українців на рідну мову, літературу, культуру, віру, ідентичність, національність, соборність і самостійне державницьке існування. Ю. Фігурний бачить перспективи України у XXI ст. в тому, що наша держава «повинна стати лідером Центрально-Східної Європи та увійти у двадцятку найрозвинутіших країн світу» [16, с. 191-192].

У своєму дослідженні про етнозберігаючу функцію українознавства дослідник І. Пахольчук пріоритетним завданням в умовах російсько-української війни бачить «необхідність організації цілеспрямованого етнокультурного виховання молодого покоління, формування у його середовищі суб'єктивної позиції як носія етнокультури» [14, с. 130].

Незважаючи на державну, муніципальну, волонтерську та

громадську підтримку внутрішньо переміщених осіб, актуальним залишається питання адаптації переміщених осіб в новому соціально-культурному середовищі.

Т. Лещенко, В. Юфименко опрацювали дві концепції адаптації людини, яка потрапила в нову соціокультурну реальність, – концепція культурного шоку й концепція, що описує основні фази адаптації в новій культурі (оптимізм, фрустрація, задоволення) [9, с. 1-2]. Ці концепції сформувався вже після Другої світової війни.

О. Синовець, докторка Сілезького технологічного університету, розглядає ситуацію переміщення як культурну травму в результаті збройного конфлікту та виділяє два аспекти травми. З одного боку, вона однакова для переміщених осіб як травматичний досвід біженця, а з іншого боку – це стрес, що є наслідком необхідності адаптації в нових умовах [19, с. 188].

Дослідниця стверджує, що особливо загрозливим для внутрішньо переміщених осіб є соціальне відчуження, яке може бути наслідком, з одного боку, відсутності первинних соціальних потреб (відсутність житла, обмежений доступ до соціальних виплат, обмежений доступ до медичної допомоги, труднощі з пошуком роботи тощо), а з іншого, – через пережитий психологічний стрес і неприйняття з боку оточення [19, с. 188].

О. Синовець послуговується терміном «внутрішній біженець», взятого з українського проєкту «Право на захист», що був створений Міністерством соціальної політики: «громадянин або резидент України, який був змушений перебувати в стані втечі внаслідок конфлікту, тимчасової окупації, насильства та масового порушення законів людини» [19, с. 189].

Також дослідниця виокремлює перешкоди для адаптації та інтеграції переселенців на нових місцях проживання: «ярлики з боку громадськості, а також супутній процес самостигматизації, що полягає в приниженні свого статусу, заниженні самооцінки, отже, ізоляції себе від реальності, себто перетворенні у ворожу і несправедливу до себе самої людину» [19, с. 192].

У процесі тривання російсько-української війни українським урядом розроблено ряд програм, які допомагають внутрішньо-

переміщеним особам у адаптації географічній, фізичній, психологічній (здолати негативне явище самостигматизації), моральній (зняти ярлики з боку громадськості), соціокультурній.

О. Медведєва констатує наявність кризи ідентичності у ВПО, ознаками якої є «стан фрустрованості та почуття себе чужинцем серед собі подібних, психологічна роздвоєність, очікування реставрації минулого стану комфорту та визначеності» [11, с. 28]. Авторка статті дає характеристику процесу соціальної адаптації, розглядаючи його «як просте пристосування до нової професії, нового середовища і соціальних ролей; або як процес взаємовпливу та взаємозмін як суб'єкта, так і середовища; або як процес, у якому індивід спрямовує свої зусилля не на створення нових форм діяльності, а на відповідність своєї особистості усталеним формам соціальної практики і спілкування» [11, с. 29]. Дослідниця стверджує, що «низький (або недостатній) рівень володіння українською мовою залишається тим бар'єром, який перешкоджає особам працездатного віку бути конкурентоспроможними на ринку праці» [11, с. 29].

Вчителька спеціалізованої школи № 273 м. Києва Т. Лавренчук у співробітництві з Науково-дослідним інститутом українознавства стала ініціаторами розробки навчальної програми «Українознавство» для учнів 5–11 класів закладів загальної середньої освіти України [8, с. 114], опанування якої сприятиме формуванню ключових компетентностей учнів засобами українознавства в закладах загальної середньої освіти.

У вищезгаданій програмі українознавство визначається як «інтегративний курс, що дає учням знання про людину та про Україну й українство як цілісність, з одного боку, та органічну спільність із вселюдством – з іншого, сприяє самоусвідомленню, самореалізації кожної особистості та нації, формуванню громадянської свідомості у підростаючого покоління» [8, с. 115].

Від результативності набутих навичок, що дозволять громадянам України, зокрема студентам, займатись певним напрямком соціального підприємництва у майбутньому, залежить здатність створювати українське середовище, в якому не буде місця «руському миру».

Колектив авторів Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана сформулював завдання підприємницької освіти у закладах вищої освіти:

1. Надання студентові всіх можливостей для самореалізації в підприємстві.

2. Творення власне українського, прогресивного й ефективного підприємницького менталітету [3, с. 173].

Вказані завдання відіграють важливу роль у підготовці майбутнього підприємця.

Дослідники, вивчивши досвід західної економічної літератури, описали тип соціального підприємця як «агенту змін у соціальному секторі» [3, с. 173].

Н. Голуб'як, ідучи за теорією американського полеміка М. Уолцера, наголошує, що соціальне підприємництво розв'язує проблеми соціальної ізоляції [4, с. 16]. Найбільшим страхом українських переселенців, які втікали від російської окупації, була загроза опинитися в ізоляції від українського та європейського світу.

Досліджуючи соціальне підприємництво, автор перераховує такі його функції: «надавати державні послуги в новий спосіб і задовольняти потреби громади; створювати робочі місця; збагачувати професійний досвід людей; розвивати громади, залучаючи до громадського життя маргіналізовані групи; знижувати соціальну напругу; розширювати активність громадян, підтримуючи громадські ініціативи» [4, с. 17].

О. Ачкасова вказала на відмінність соціального підприємництва від інших видів підприємницької діяльності: «Прибуток від соціального підприємства спрямовується, перш за все, на вирішення соціальних проблем, а не на збагачення його власників» [2, с. 38]. Дослідниця також наголошує, що в соціальному підприємстві широко залучається молодь, вирішуються гендерні питання.

Колектив авторів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича розробив модель міжсекторної взаємодії у соціальному підприємстві, яка відображає взаємозв'язки соціального підприємництва з державним сектором, освітньою системою, неприбутковими організаціями, приватним сектором,

домогосподарствами. Як наголошують дослідники, «співпраця з освітньою системою двостороння та полягає у навчанні соціальної відповідальності та соціальному підприємництву з боку освітніх установ, а з боку соціальних підприємств – розробка соціальних програм, стандартів і реалізація їх у життя, наприклад шляхом залучення учнів і студентів відповідних закладів» [10, с. 250].

Польські дослідники приділили багато уваги соціальній адаптації українських біженців у Польщі, застосувавши термін «внутрішній біженець». Зокрема порушувались проблеми переміщення як культурної травми в результаті збройного конфлікту; досліджено перешкоди для адаптації та інтеграції переселенців на нових місцях проживання; звернено увагу на процес самостигматизації особистості як психологічної травми.

Одним із напрямків навчальної діяльності студентів у вузах України з початком російської агресії є спрямованість молоді на соціальне підприємництво, в процесі якого можливо досягти самореалізації та конкурентоспроможності на ринку праці. Дослідники звертають увагу на важливість соціального підприємництва у психологічній, моральній та економічній допомозі ВПО.

Науковими колективами України розроблено модель міжсекторної взаємодії у соціальному підприємстві, яка відображає взаємозв'язки соціального підприємництва з державним сектором та освітньою системою.

Соціально-культурний проект, розроблений викладачами Криворізького педагогічного університету, покликаний мотивувати як студентську молодь, так і внутрішньо переміщених осіб розпочинати соціальні стартапи та підвищити визнання не лише матеріального, а й духовного внеску соціального підприємництва у загальний розвиток української громади у місті Кривому Розі.

Завдання соціально-культурного проекту:

1. Подолання комплексу меншовартості та умов духовної ізоляції переміщених осіб.

2. Створення атмосфери підтримки соціальної цінності кожної людини.

3. Підвищення рівня національної ідентичності.

4. Підвищення рівня володіння українською мовою.

5. Створення умов для ефективної комунікації (прагнути висловлювати думки максимально переконливо, вчитись засвоювати досвід емоційного переживання, не квапити співрозмовника, поводитися терпляче, доброзичливо, співпереживати, не втрачати почуття гумору).

6. Формування низки підприємницьких компетентностей: вміння виявляти проблеми, визначати цілі, оцінювати альтернативи, обирати оптимальний варіант, оцінювати результати та наслідки прийнятого управлінського рішення.

Оскільки соціальне підприємництво розглядається здебільшого як інструмент соціальної інтеграції та захисту різних груп населення, то в нашому проєкті взяли участь представники різних соціальних верств: продавці супермаркетів; домогосподарки; вчителі-предметники, учасники російсько-української війни та внутрішньо переміщені особи, які прагнуть підвищити свій мовний рівень.

У процесі реалізації соціально-культурного проєкту «Клуб свідомої комунікації» викладачі Криворізького педагогічного університету мали на меті формування компетентностей, значення яких актуалізувалося у воєнний час і допоможе ВПО як в процесі соціальної адаптації, так і у віднайденні себе на сучасному ринку праці. Передусім це громадянська, комунікативна та соціокомунікативна компетентності.

Цілеспрямоване навчання, яке спонукає студентів до участі у програмі українізації мешканців міста Кривого Рогу, сприяє формуванню цих же компетентностей у студентів.

Громадянська компетентність виявляється у вихованості, толерантності, комунікації, розумінні та етичному застосуванні прав і свобод людини і громадянина, знанні законів України та свідоме їх виконання. Місія студента-філолога, соціального підприємця, що розв'язує проблему мовної адаптації ВПО – пояснити потрібність та важливість Закону «Про державну мову», який в умовах війни захищає українську націю від імперських амбіцій.

Комунікативну компетентність колектив дослідників

Полтавського університету економіки і торгівлі кваліфікує як здатність людини розуміти та відтворювати мову своєї держави, володіти способами взаємодії з навколишніми й віддаленими людьми, навичками роботи у групі, бути зрозумілим для партнера по спілкуванню. Автори дають визначення комунікації та виокремлюють її основні функції: «Комунікація – це процес обміну думками, ідеями, фактами з важливими для досягнення мети групами людей або особами. Її мета – досягти взаєморозуміння та отримати довіру. Комунікація виконує важливі функції, зокрема, такі:

1. Задоволення потреби в спілкуванні.
2. Уточнення уявлення про себе.
3. Розбудова стосунків.
4. Обмін інформацією.
5. Вплив на інших» [7, с. 17].

Соціокомунікативну компетентність Є. Пассов розглядає як «рівень сформованості міжособистісного досвіду, необхідного особі, щоби в межах власних здібностей та соціального статусу успішно функціонувати в певному суспільстві» [13, с. 36].

Важливим мотиваційним чинником залучення студентів у програмі українізації населення міста Кривого Рогу було зацікавлення їх роботою, наголошення на важливості соціального підприємництва у воєнний час.

Завдяки цій мотивації формуємо у студентів *підприємницьку компетентність*. У Європейській довідковій системі (Key Competences for Lifelong Learning A European Reference Framework) підприємницька компетентність трактується як здатність особистості втілювати ідеї у сферу економічного життя, як інтегрована якість, що базується на креативності, творчості, інноваційності, здатності до ризику, а також спроможності планувати та організовувати підприємницьку діяльність [18].

Факультет української філології Криворізького державного педагогічного університету працює на українознавчих засадах. Тривалий час на факультеті вивчається предмет «Українознавство». З 2014 року МОН України рекомендував вивчати цей предмет всім факультетам вузу. Для викладачів вузу пріоритетним стало доєднання

до базових знань українознавчого компонента, себто мова про вивчення економіки України, географії України, флори і фауни України, розвитку машинобудування в Україні тощо.

Українська мова є об'єднуючим громаду чинником. Сьогодні українці повинні подолати комплекс малороса, століттями нав'язуваний «великоросами», гідно представляти рідну мову в своєму мовленні. З цією метою слухачам курсів було запропоновано звернутись до кращих літературних зразків, в яких йдеться про мову як засіб національної ідентичності. Читання є дієвим засобом збагачення словникового запасу. Тематика текстів при цьому визначається комунікативними потребами, які відповідають цікавим мовним ситуаціям. Після читання художнього твору відвідувачам курсів пропонується обговорення як результат сприйняття живого тексту.

Слухачам курсів було запропоновано для розгляду наступні теми:

1) «Мова, звичаї й традиції київського Подолу в комедії Михайла Старицького «За двома зайцями».

2) «Образ Донбасу та проблема національної ідентичності в романі Сергія Жадана «Інтернат».

3) «Історія Кривого Рогу у творах Інни Доленник».

Під час аналізу комедії Михайла Старицького «За двома зайцями» було розглянуто, як засобами гумору та сатири автор висміює міщанську сутність людини. Слухачам було запропоновано дати мовну характеристику персонажів, визначати роль порівнянь, приказок та фразеологізмів у комедії.

Особливу увагу було приділено розгляду звичаїв та традицій київського Подолу, зокрема розглянуто обряд сватання та його модернізація за рахунок елементів міської культури.

Слухачі дійшли висновку, що низький рівень освіти у російськомовних пансіонах в Україні 19-го століття призвів до нав'язування українській молоді комплексу меншовартості, спричинив спотворення мовлення та моральних якостей.

Під час знайомства з романом Сергія Жадана «Інтернат» нашим завданням було формування у слухачі курсів громадянської

компетентності, лідерських якостей характеру та підприємницьких компетентностей.

Слухачам пропонуємо відтворити головні пункти мандрівки вчителя Павла Івановича через небезпечний військовий простір і назви подій, під час яких виникала необхідність мати чітку громадянську позицію, діяти як відповідальному громадянину. Таким чином вдалося актуалізувати головні сюжетні лінії роману та з'ясувати його проблематику.

Паралельно відбувається й обговорення лідерської моделі поведінки: здатність власним прикладом демонструвати патріотизм, мужність, відповідальність, почуття обов'язку, відданість дитячому колективу, героїзм. Усі ці риси притаманні директорці інтернату Ніні. Саме вона порушує важливі питання національної ідентичності: Чому місія вчителя української мови на Донбасі є особливою? Хто візьме на себе відповідальність за причини і наслідки війни на Сході України?

Під час заняття було розглянуто запропоновані владою України шляхи подолання наявної кризи на сході країни. З цією метою в стовпець «Наслідки» вписуємо знайдені в романі символи розрухи, смерті, соціальної нестабільності, закритої економічної зони (інтернат), де втрачено комунікації з іншими регіонами України та усім світом. А у стовпець «Шляхи подолання кризи» вписуємо пропозиції, представлені в Державній цільовій програмі відновлення та розбудови миру в східних регіонах України [5]. Ця програма спрямована на підтримку мешканців, які знаходяться на окупованих територіях.

Слухачі дійшли висновків, що глобалізація сучасного світу пов'язана також і з політичними кризами, спричиненими гібридними війнами. Важливим залишається вміння бачити масштаби економічної руйнації регіону в результаті бойових дій та аналізувати наслідки цієї руйнації для соціально-економічної ситуації в країні в цілому.

Особливу увагу під час заняття було приділено розгляду проблемі національної ідентичності та її мовному вираженню в романі Сергія Жадана «Інтернат». Слухачам було запропоновано

поміркувати, чому під час російсько-української війни саме мова стає розпізнавчим маркером, розрізняє «наших» та «їхніх»?

Наступним завданням пропонувалося відтворити за обсягом скоєних злочинів образ російського окупанта 2022 року та порівняти його з образом окупанта, описаним Сергієм Жаданом в романі «Інтернат».

Також розглядаємо ще один новий образ у сучасній українській літературі – це образ біженців та пов'язану з ним національну трагедію. Зазначаємо, що ключовий образ роману – дитячий інтернат в окупованому місті Дебальцеве. З'ясовуємо, чому саме інтернат став ключовою метафорою на означення ізольованості Донбасу у творчості Сергія Жадана після 2014 року.

Заявлена тема покликана висвітлити образ Донбасу під час російської агресії 2015 року та підвести слухачів до розуміння того, що регіонального патріотизму не існує, що соціальні, психологічні та економічні проблеми мешканців Донбасу є також проблемами всіх українців.

Використання краєзнавчого матеріалу під час заняття на тему «Історія Кривого Рогу у творах Інни Доленник» активізує розумову, пізнавальну діяльність слухачів, розкриває специфічні особливості розвитку краю, допомагає вивчити його історію.

Застосування матеріалу, пов'язаного з історією та культурою міста Кривого Рогу спрямоване на подолання психологічних і мовних бар'єрів засобами краєзнавчих матеріалів. Вивчення українознавчого компоненту поєднується з практичними навичками розвитку зв'язного усного та писемного мовлення слухачів. Ефективним є створення мультимедійних презентацій з використанням інтерактивних методів роботи.

Інноваційна модель навчання передбачає наближення до творчої активності і самостійності слухачів, що закріплюється у наступних завданнях: написання есе; тлумачення незрозумілих слів; відповіді на запитання по змісту тексту; переказ цікавих фрагментів тексту зі збереженням мовного контенту оригіналу; візуалізація текстових фрагментів через демонстрацію екранізованих фільмів. Візуалізація розвиває образне мислення й уяву, спонукає до встановлення

причинно-наслідкових зв'язків.

Творчі завдання покликані охопити всю глибину художнього тексту та підкреслити його унікальність.

Об'єктивна необхідність створення соціально-культурного проекту, розробленого викладачами Криворізького педагогічного університету, підтверджується результатами дослідження, проведеного у м. Кривий Ріг методом анкетування та інтерв'ю. Метою дослідження було виявити суб'єктивний рівень знань українською мовою та ступінь її користування у повсякденному житті, обізнаність щодо існування проекту та можливий соціокультурний та економічний ефект від його функціонування, а також наміри щодо можливого подальшого соціального підприємництва. Опитування проводилося серед слухачів соціально-культурного проекту «Клуб свідомої комунікації», відвідувачів та викладачів навчальних закладів різних рівнів, внутрішньо переміщених осіб та респондентів різних соціально-професійних статусів протягом листопада-грудня 2022 року. Загалом було опитано 336 респондентів, 86 з яких є внутрішньо переміщені особи з Херсонської, Запорізької, Донецької та Луганської областей. Серед них 63 респондента з вищою освітою, зокрема 13 осіб мають вчений ступінь. Неповну середню освіту має 1,5 % або 5 опитаних. Третина опитаних (33,3 %) мають неповну вищу освіту. Абсолютна кількість опитаних володіє українською мовою, серед них: 56 % або 188 осіб вважає, що має достатній рівень володіння українською мовою, 22 % або 74 особи мають високий рівень володіння, решта вважають, що мають середній та низький рівень. Майже однакова кількість опитаних у повсякденному житті спілкуються двома мовами, з переважанням однієї. Так, більше російською спілкується 39 % опитаних, у 37,2 % – переважає українська. Виключно російською мовою спілкується лише 6,3 %. Кожен третій опитаний спілкується у повсякденному житті українською мовою. У переважній більшості (майже 68 %) змінилася мова спілкування під час війни. Майже половині опитаних відомо або дещо відомо про соціально-культурний проект «Клуб свідомої комунікації», який діє у Криворізькому державному педагогічному університеті. Респонденти

вважають, що проєкт зможе допомогти: формувати мислення українською мовою (254 відповіді), подолати комплекс меншовартості для російськомовних українців (130 відповідей) усвідомити повноцінність української мови та культури (211 відповідей), змінити мовну та культурну ситуацію на краще (228 відповіді), створити умови для самореалізації, зокрема бути конкурентоспроможними на ринку праці (116 відповідей). На це питання пропонувалося зазначити всі можливі варіанти відповідей. Вважаючи, що проєкт сприяє полегшенню процесу інтегрування та адаптації на ринку праці, було поставлено питання щодо обізнаності із соціальним підприємництвом. Так, лише 20 % опитаних не знають про нього. Кожен третій опитаний не бажає займатися соціальним підприємництвом з різних причин, усвідомлюючи ризики сьогоденної ситуації. Решта опитаних на сьогоднішній день займаються підприємництвом (8 %) або мають таке бажання (25 %).

Отже, завдяки фінансовій та організаційно-інформаційній підтримці з боку держави, муніципальних органів міста Кривого Рогу та керівництва Криворізького педагогічного університету, соціально-культурний проєкт, спрямований на українізацію та формування національної ідентичності Криворізької громади, отримав практичну можливість реалізувати свої креативні ідеї та лідерські навички, активізувати громадську діяльність та зробити свій внесок у вирішення проблеми дерусифікації населення міста. Даний проєкт створює можливості для покращення духовного життя суспільства, виходу з ізоляції переміщених осіб, сприяє подальшому розвитку країни в цілому.

Таким чином, в результаті аналізу наукових праць вітчизняних та зарубіжних дослідників було зроблено висновки про те, що ефективність адаптаційного процесу ВПО залежить від мотиваційних факторів, від методів та прийомів навчання українознавчому компоненту. У поєднанні інноваційних й традиційних форм навчання відбувається формування соціокультурної компетентності слухачів на рівні мовних, мовленнєвих, культурних соціальних, економічних компетентностей.

Результати даного дослідження та рекомендації науковців щодо

ефективної інтеграції внутрішньо переміщених осіб вказують на необхідність поліпшення комунікації між різними соціальними групами в Україні, тобто внутрішньо переміщених осіб, сімей, які постраждали внаслідок бойових дій, втратили близьку людину. Місцеві громади надають ВПО психологічну підтримку, щоб зменшити стрес, відновити впевненість у собі або здолати стереотипи.

В результаті діяльності соціально-культурного проєкту «Клуб свідомої комунікації», створеного на базі факультету української філології Криворізького педагогічного університету, вдалося прийняти виклики, спричинені російською агресією в Україні та успішно вирішити певні соціально-культурні проблеми. Процес соціальної адаптації слухачів курсів у цілому відбувався успішно. Більшість задоволена результатами навчання й комфортно освоюється в новому соціокультурному середовищі.

Про успішну інтеграцію відвідувачів в нове культурне середовище свідчить поліпшення уміння спілкуватися між собою рідною мовою, уміння аналізувати, інтерпретувати художній текст рідною мовою, долучатися до національної обрядовості, розуміти зміст звичаїв та традицій.

Відвідування занять у «Клубі свідомої комунікації» сприятиме в майбутньому формуванню здатності розуміти і співвідносити власні економічні інтереси та можливості, знаходити себе на ринку праці, здатності змінюватися при потребі, оцінювати себе та вдосконалювати свої знання та вміння.

Під час реалізації проєкту вдалося виявити фактори, що утруднюють вивчення українознавчого матеріалу та державної мови: комплекс меншовартості, ізоляція від україномовних регіонів, психологічні стереотипи, серед яких: «неможливо вивчити українську мову», «необхідно багато часу, щоб перейти на українську мову», «безперспективність української мови на окупованих територіях» тощо.

Приклад участі викладачів Криворізького державного педагогічного університету у соціально-культурному проєкті сформував уявлення слухачів, зокрема студентів, про вирішення

соціальних проблем за допомогою соціально-культурних видів діяльності. Студентське соціальне підприємництво має певні перспективи та здатне урізноманітнити розвиток особистості майбутнього фахівця. В подальшому студенти можуть бути задіяні в різних його напрямках: курсах шиття; гідів; роботі на СТО; в процесі навчання та розвитку дошкільнят тощо (на базі різних факультетів КДПУ). Після перемоги можна очікувати продовження змін у мовній самоідентифікації громадян та розширення сфери використання української мови у всіх сферах.

Список використаних джерел

1. Аналіз Стратегії інтеграції ВПО та впровадження середньострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2024 року. URL: <http://surl.li/dytlv> (дата звернення: 23.07.2022).

2. Ачкасова О. Розвиток соціального підприємництва в Україні в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*. 2022. № 37. С. 37-40. URL : <http://surl.li/dytmg> (дата звернення: 23.07.2022).

3. Банщиків П. Г., Паздрій В. Я, Урамова А. В. Досвід запровадження дисципліни «Соціальне підприємництво» з використанням практично орієнтовного підходу до формування компетентностей через реалізацію проектів. URL: <http://surl.li/dytml> (дата звернення: 23.07.2022).

4. Голуб'як Н. Соціальне підприємництво як механізм вирішення соціально-політичних проблем. S.P.A.C.E. 2017. № 2. С. 16-19. URL: <http://surl.li/dytmr> (дата звернення: 23.07.2022).

5. Державна цільова програма відновлення та розбудови миру в східних регіонах України. Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України (13 грудня 2017 р.). URL: <http://surl.li/dytmu> (дата звернення: 23.07.2022).

6. Красота О. В., Андрєєва В. А. Соціальне підприємництво як інструмент соціальної інклюзії за умов економічної невизначеності. *Економіка невизначеності: зміст, оцінювання, регулювання*: колективна монографія. Київ: ВНЗ «Університет економіки та права

«КРОК». 2021. С. 257-271.

7. Кужель Н. Проблема ефективної комунікації в умовах війни. *Актуальні питання розвитку науки та забезпечення якості освіти у XXI столітті: тези доп. XIV міжнар. наук. студ. конф. за підсум. наук.-дослід. роб. студ. за 2021 р. (Полтава, 13–14 квіт. 2022 р.)*. Полтава, 2022. Ч. 2. С. 3-5.

8. Лавренчук Т. Формування ключових компетентностей учнів засобами українознавства в закладах загальної середньої освіти. *Українознавство*. 2021. № 1(78). С. 114-120.

9. Лещенко Т. О., Юфименко В. Г. Здобувачі освіти з Індії: особливості соціально-культурної адаптації в Україні. URL : <http://surl.li/dytna> (дата звернення: 23.07.2022).

10. Лопатинський Ю., Кобеля З., Маліцька А. Соціальне підприємництво як форма соціалізації економіки. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. 2020. С. 242-268. URL : <http://surl.li/dytng> (дата звернення: 23.07.2022).

11. Медведєва О. І. Методика викладання української мови (як другої та як іноземної) для внутрішньо переміщених осіб (ВПО) як складова адаптаційного процесу ВПО в україномовному середовищі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологія». 2017. № 64. Т. 2. С. 27-30. URL: <http://surl.li/dytno> (дата звернення: 23.07.2022).

12. Мова як «байрактар», мова як код: до ювілею соціолінгвістики Лариси Масенко URL : <http://surl.li/dysgg> (дата звернення: 23.07.2022).

13. Павлик Н. В., Олійник Е. В., Вусик Г. Л. Лінгвістична інтеграція біженців: стан і перспективи ефективної адаптації. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія «Філологія». 2021. № 48. Т. 2. С. 33-43. URL: <http://surl.li/dytnt> (дата звернення: 23.07.2022).

14. Пахольчук І. Етнозберігаюча функція українознавства та її роль в подоланні комплексу малоросійства. *Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Менеджмент XXI ст.: проблеми і перспективи»*, м. Умань 5 листопада 2015 р., Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві». 2015. С. 130-132. URL: <http://surl.li/dytob> (дата звернення: 23.07.2022).

15.Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: ідентичність. патріотизм. цінності (17-18 серпня 2022). URL: <http://surl.li/dkrki>(дата звернення: 23.07.2022).

16.Фігурний Ю. Українознавство-дієвий чинник у боротьбі з неоімперіалістичним «руським миром». *Бандерівські читання. Матеріали перших та других Бандерівських читань* / упор. Т. Бойко, Ю. Сиротюк. Київ–Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2015. С. 184-192.

17.Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні (19 березня 2022). URL: <http://surl.li/chnuc> (дата звернення: 23.07.2022).

18.DeSeCo. Definition and Selection of Competencies. Theoretical and Conceptual Foundations (DESECO). Strategy Paper on Key Competencies. An Overarching Frame of Reference for an Assessment and Research Program – OECD (Draft). URL: <http://surl.li/dytog> (дата звернення: 23.07.2022).

19.Synowiec A. Adaptacja i integracja osób wewnątrznie przesiedlonych ze społecznościami przyjmującymi na ukrainie – wyzwania w obszarze społecznym. zeszyty naukowe politechniki śląskiej 2018 Seria: organizacja i zarządzanie URL: [URL: http://surl.li/dytoj](http://surl.li/dytoj) (дата звернення: 23.07.2022).

Iwona Sobieraj, Karolina Kupis

PROJEKTY CITIZEN SCIENCE JAKO METODA WZMOCNIENIA ŚWIADOMOŚCI SPOŁECZNEJ O PROBLEMIE ANTYBIOTYKOOPORNOŚCI

Abstrakt

Problem antybiotykooporności jest według WHO jednym z najbardziej donośnych zagrożeń XXI wieku. Z roku na rok umiera coraz więcej osób na skutek zakażenia bakterią, która jest oporna na znane antybiotyki. Aby zapobiegać rozwojowi antybiotykooporności konieczny jest wzrost świadomości społecznej o niekorzystnych skutkach nadużywania i niewłaściwego stosowania antybiotyków. W tym celu prowadzone są liczne kampanie i akcje społeczne. Aby dotrzeć z tymi informacjami także do młodzieży realizowane są projekty citizen science, w które zaangażowani są studenci i uczniowie. W artykule przedstawimy cele i zakres projektów citizen science oraz service learning podejmowanych w celu edukacji społeczeństwa na temat superbakterii. Omówimy także nasze doświadczenia w tych działaniach.

Słowa kluczowe: *socjologia ochrony zdrowia, oporność na antybiotyki, superbakterie, świadomość społeczna, akcje społeczne, projekty service-learning.*

Annotation

According to the WHO, the problem of antibiotic resistance is one of the most critical issues of the 21st century. Every year, more and more people die from bacteria resistant to known antibiotics. It is vital to increase public awareness of the antibiotic resistance problem and introduce numerous campaigns and social actions. Some programmers are dedicated to young people and children, i.e. Citizen Science projects involving students and pupils. The article presents the goals and scope of citizen science projects and educational services to educate the public about super bacteria. We will discuss our experiences in these activities.

Keywords: *sociology of health care, resistance to antibiotics, superbugs, public awareness, social actions, service-learning projects.*

Wstęp

Celem edukacji jest kształtowanie wiedzy i postaw jednostek odpowiadających wartościom i potrzebom społecznym oraz rozwojowi nauki. W niektórych przypadkach stosowanie w praktyce wiedzy naukowej, napotyka na bariery w świadomości i zachowaniach ludzi, które wynikają z różnych przyczyn, zarówno zależnych od jednostki (jak brak aktualnej wiedzy, brak zaufania do nauki, trudne do zmiany nawyki), jak też od czynników zewnętrznych (brak informacji, ograniczenia systemowe). Tak dzieje się także z informacją na temat stosowania antybiotyków. Wiedza o zagrożeniach związanych z ich nieodpowiednim stosowaniem jest w nauce już od dawna ugruntowana, jednak w praktyce w wielu przypadkach nie jest stosowana ani przez pacjentów, ani też przez lekarzy. Ponadto brak świadomości o zagrożeniach związanych z rozwojem antybiotykooporności oraz brak odpowiedzialności społecznej, prowadzi do masowego nadużywania antybiotyków także w rolnictwie i hodowli zwierząt. Celem projektów *citizen science* jest włączenie członków społeczeństwa do aktywnego udziału w tworzeniu nauki i rozwiązywaniu konkretnych problemów społecznych. Natomiast projekty *service-learning* są oparte na zajęciach, w których studenci przekazują wiedzę uczniom i powodują ich rzeczywiste zaangażowanie w podejmowaną tematykę. Dzięki temu projekty te zostały dostrzeżone jako użyteczne metody w promowaniu w społeczeństwie wiedzy na temat zagrożeń superbakteriami oraz kształtowania właściwego, odpowiedzialnego używania antybiotyków.

Problem antybiotykooporności w świadomości społecznej

Wynalezienie przez Aleksandra Fleminga w 1928 roku penicyliny było przełomem w medycynie, dzięki któremu zakażenia bakteryjne mogły być skutecznie leczone, ratując życie milionom ludzi na całym świecie. Uczony przewidział także możliwość pojawienia się lekooporności, która z czasem stała się problemem na coraz większą skalę. Powszechne stosowanie penicyliny po drugiej wojnie światowej, doprowadziło do tego, że pod koniec lat 50. ponad połowa szczepów

gronkowca złocistego była już oporna na ten lek. Z czasem kolejne, nowopowstające antybiotyki traciły swoją skuteczność w wyniku wykształcania się oporności na nie bakterii. Dzisiaj o ogromnym zagrożeniu, jakie stanowi oporność na leki przeciwdrobnoustrojowe (AMR – antimicrobial resistance), ostrzega wiele organizacji, w tym między innymi Światowa Organizacja Zdrowia (WHO) oraz Komisja Europejska. Szczególnie niebezpieczny jest rozwój wielolekooporności – to znaczy oporności bakterii na więcej niż trzy grupy antybiotyków. Już w brytyjskim raporcie z 1969 roku problem ten został uznany za jeden z najbardziej istotnych zagrożeń dla zdrowia publicznego. Szacowało się w nim, że do roku 2050 z powodu antybiotykooporności może umrzeć 50 milionów ludzi na całym świecie (Swann, 1996). W Unii Europejskiej ten problem narasta bardzo dynamicznie, a w ostatnich latach około 25 tysięcy osób rocznie umiera z powodu zakażeń bakteriami opornymi na antybiotyki (*European Centre for Disease, 2009*).

W wielu krajach podejmowane są już konkretne rozwiązania prawne, mające na celu przeciwdziałanie rozwojowi tego zjawiska. Skala problemu i znalezienie rozwiązania zależy nie tylko od wynajdowania nowych leków przeciwdrobnoustrojowych, ale leży także w sposobie i skali używania antybiotyków w medycynie oraz w hodowli zwierząt i rolnictwie. W Unii Europejskiej w 2006 roku wprowadzono zakaz stosowania antybiotyków, jako stymulatorów wzrostu w produkcji zwierzęcej, a od 2011 roku prowadzony jest monitoring zużycia antybiotyków. Niestety Polska w 2020 roku była na drugim miejscu (po Cyprze) wśród krajów stosujących najwięcej antybiotyków w hodowli zwierząt (na kilogram masy). W 31 krajach UE łącznie w latach 2011-2020 sprzedaż antybiotyków wykorzystywanych w produkcji zwierząt spadła średnio o 43%, jednak Polska należy do 5 krajów, w których sprzedaż ta wzrosła (*Pejsak, Zalewski 2022, 438-444*). Brakuje również działań mających na celu ochronę środowiska naturalnego (m.in. wód i gleby) przed skażeniem antybiotykami stosowanymi w rolnictwie i innych sektorach gospodarki. Liczne badania wskazują na to, że poza „środowiskiem klinicznym”, miejscem zapalnym dla rozprzestrzeniania się antybiotykooporności są oczyszczalnie ścieków, w których mieszają się ścieki komunalne, szpitalne, przemysłowe (*Popławska, 2017, 81-91*).

W Polsce 2011 roku Minister Zdrowia powołał Narodowy Program Ochrony Antybiotyków (NPOA) koordynowany przez Zespół Zakładu Epidemiologii i Mikrobiologii Klinicznej Narodowego Instytutu Leków. Celem tego programu była pomoc przy kompleksowym wdrażaniu w kraju unijnych dyrektyw dotyczących zapobiegania antybiotykooporności. Wśród podstawowych działań tego programu, poza badaniami zakażeń i monitorowaniem zużycia antybiotyków, znalazła się także edukacja lekarzy, pielęgniarek, farmaceutów, diagnostów, mikrobiologów oraz ogółu społeczeństwa na temat zasad antybiotykoterapii oraz wskazań do jej stosowania. Polska przyłączyła się między innymi do takich kampanii edukacyjnych jak: Europejski Dzień Wiedzy o Antybiotykach (EAAD – *European Antibiotic Awareness Day*) – przyjęty w 2008 roku przez Komisję Europejską – na dzień 18 listopada, a także Światowy Tydzień Wiedzy o Antybiotykach (WAAW – *World Antibiotic Awareness Week*) – ustanowiony przez Światową Organizację Zdrowia od 2015 roku w listopadzie (Mazińska, Hryniewicz, 2020). Wśród najważniejszych rekomendacji NPOA, wskazano między innymi na konieczność włączenia się przez Polskę w realizację strategii „Jedno zdrowie” (*One Health*) przyjętej w 2017 roku przez Komisję Europejską – „*EU One Health Action Plan against AMR*” – podkreślającą niezbędność jednoczesnych działań w wielu sektorach naszego życia, nie tylko w medycynie (Oporność na środki, 2018). Niestety od 2020 roku NPOA został włączony do Narodowego Programu Zdrowia i nie jest konstytuowany w skali, której oczekiwaliby eksperci zajmujący się tym problemem.

Według najnowszego Raportu Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (OECD) z marca 2022 r. w krajach OECD zużywa się średnio 17 dobowych dawek antybiotyków na 1 000 mieszkańców dziennie. W Polsce zużycie jest powyżej tej średniej – stosuje się 22 dawki. Większość antybiotyków w Polsce jest dostępna wyłącznie na receptę. Dlatego też problem ten powinien być rozwiązywany przede wszystkim poprzez odpowiednie przygotowanie lekarzy oraz personelu medycznego. Świadomość środowiska medycznego na temat niekorzystnych skutków związanych z niepotrzebnym przypisywaniem antybiotyków jest kluczowym warunkiem poprawy tej sytuacji. Przykładowo według danych Ministerstwa Zdrowia, podstawowa opieka zdrowotna odpowiada za około

80-90 % wszystkich recept na antybiotyki, wystawianych głównie w związku z zakażeniami dróg oddechowych. Kolejnym czynnikiem są odpowiednie zmiany w systemie zdrowia szczególnie w odniesieniu do systemu monitorowania zużycia antybiotyków (*Antimicrobial Resistance, 2022*).

Ograniczenie zagrożenia jakim jest rozwój kolejnych szczepów antybiotykoopornych superbakterii wymaga także edukacji społeczeństwa – upowszechnienia wiedzy na temat antybiotyków i zagrożeń związanych z ich niewłaściwym używaniem. Według reprezentatywnych dla społeczeństwa polskiego badań przeprowadzonych w latach 2009-2011 na próbie ponad 5 tysięcy respondentów, 38 % Polaków co najmniej raz stosowało antybiotyk w czasie 12 miesięcy poprzedzających badanie. Ponad 90 % badanych otrzymała antybiotyk na receptę od lekarza, jednak około 3 % badanych zakupiła go bez recepty. Najczęściej wymienianą przez badanych przyczyną przyjmowania antybiotyku były: przeziębienie, kaszel i grypa. Większość badanych była przekonana, że antybiotyk zabija zarówno bakterie (80 %) jak i wirusy (60 %). W badaniu ukazano także związek pomiędzy kampaniami edukacyjnymi, a pozytywną zmianą zachowań: 48 % badanych, którzy zetknęli się z informacjami o antybiotykach, zadeklarowali zmianę swojej postawy w odniesieniu do ich stosowania. Wyższą wiedzę na temat antybiotyków w badaniach tych wykazywały kobiety, a także osoby młodsze oraz osoby z wyższym wykształceniem (*Mazińska, Strużycka Hryniewicz, 2017*).

Do podobnych wniosków doszli autorzy badania zachowań pacjentów związanych z antybiotykoterapią przeprowadzonego na terenie Lublina w 2014 roku. Wskazali oni zarówno na brak odpowiedniej wiedzy na temat antybiotyków, a także na zachowania antyzdrowotne w tym zakresie. Przede wszystkim stosowanie antybiotyków (otrzymanych od znajomych lub pozostałych po poprzedniej terapii) w samoleczeniu – 21 % badanych, a także przedwczesne kończenie terapii antybiotykowej po poprawie samopoczucia. Ponadto badani deklarowali, że stosowali antybiotyk w leczeniu grypy. Na podstawie badań osób młodych (do 26 roku życia) autorzy artykułu uznali, że niezbędne jest jak najszybsze wprowadzenie skutecznych form promocji zdrowia oraz modyfikacji istniejących zachowań aby już na wczesnym etapie eliminować utrwalanie

się zachowań niepożądanych i antyzdrowotnych.

W odpowiedzi na coraz bardziej palącą potrzebę edukacji społeczeństwa na temat antybiotykooporności sięgnięto po stosunkowo nowe i szybko rozwijające się metody edukacyjne jak *service learning* opierające się na zasadzie włączania studentów w aktywność edukacyjną na rzecz uczniów. Działania takie mieszczą się w nurcie *citizen science*, w którym dąży się do włączenia członków społeczeństwa, nie tylko do propagowania i wykorzystywania wiedzy, ale też do współtworzenia nauki.

Citizen science jako nowa praktyka naukowa i badawcza

Nauka obywatelska (citizen science) jest uznawana za część ruchu *Otwartej nauki* (open science), a zarazem stanowi autonomiczny trend, w którym społeczeństwo (osoby nie będące naukowcami) włączane są w realizację badań naukowych. Idea otwartej nauki jest już mocno ugruntowana społecznie i dzięki technologiom informacyjno-komunikacyjnym rozwija się w zróżnicowanych formach otwartego dostępu do baz danych oraz publikacji naukowych, a także współpracy naukowców na całym świecie. Rozwój programów otwartej nauki jest wspierany przez wiele organizacji międzynarodowych, między innymi Komisję Europejską, UNESCO, a także stowarzyszenia pozarządowe i fundacje. W ramach programu HORYZONT, w strategii 2020-2024 przeznaczono na realizację projektów z obszarów open science i citizen science specjalne ścieżki grantowe.

Nauka obywatelska rozwija idee Otwartej nauki (głównie w postaci wolnego dostępu do zasobów wiedzy), ale także idzie dalej, wskazując na aktywną rolę społeczeństwa (z udziałem wolontariuszy nienaukowców) w rozwoju i upowszechnianiu nauki. Pierwotnie funkcje nauki obywatelskiej odnosiły się przede wszystkim do pomocy przez wolontariuszy (nienaukowców) w gromadzeniu danych. Najwcześniejsze projekty mieściły się głównie w obszarze nauk przyrodniczych (obserwacje obecności określonych gatunków zwierząt i roślin, badania jakości wody, itp.) i astronomii (obserwacje nieba). Jednak z czasem dostrzeżono szersze możliwości włączenia społeczeństwa w tworzenie nauki. Pojawiły się

także różne poziomy zaangażowania wolontariuszy w działania w ramach nauki obywatelskiej, które opisują między innymi Sherry R. Arnstein (*Arnstein, 1969, 216, 224*), a także Muki Haklay (*Haklay, 2013, 205-122*) w przytoczonej niżej wersji:

- Poziom 1 – *Crowdsourcingu*, w którym wolontariusze są włączeni tylko w pozyskiwanie wskaźników oraz odczyty prostych danych.

- Poziom 2 – *Rozproszonej inteligencji*, w którym do wolontariuszy należy głównie zbieranie danych i tworzenie baz danych, a czasem także proste analizy i interpretacje. W ramach projektów dla uczestników prowadzone są szkolenia i przygotowywane materiały pomocne w realizacji badań.

- Poziom 3 – *Uczestniczącej nauki obywatelskiej* – na tym poziomie wolontariusze są włączani w definiowanie problemów badawczych, a także określenie procesu badawczego oraz zbieranie i analizę danych.

- Poziom 4 – *Radykalnej nauki obywatelskiej* opiera się na tworzeniu nauki w partnerskiej współpracy naukowców i wolontariuszy. Partnerstwo to jest realizowane na wszystkich etapach badawczych, między innymi w: definiowaniu problemu, określeniu metodologii, zbieraniu danych oraz ich analizie.

Rozwój nauki obywatelskiej postępuje zarówno w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie, Australii, jak też w większości krajów Europy. Powstają organizacje zrzeszające amatorów - naukowców i wspierające ich badania. Współpraca z wieloma instytucjami naukowymi nie przebiega jednak bez problemów i jest ograniczona różnymi czynnikami społecznymi i kulturowymi, jak np.:

- zaufanie (pomiędzy naukowcami i nie-naukowcami) w rzetelność i pewność wytwarzanej wiedzy,

- gotowość nie-naukowców (wolontariuszy) do zaangażowania na rzecz tworzenia wiedzy – ich poziom motywacji do udziału w programach citizen science,

- zaufanie społeczeństwa i decydentów do wiedzy wytworzonej w ramach nauki obywatelskiej i gotowość do wykorzystania i wdrażania jej rezultatów.

Wraz z rozwojem idei nauki obywatelskiej pojawiły się także głosy krytyki, odnoszące się zarówno do pewności i rzetelności gromadzonych danych i uzyskiwanej z nich wiedzy, jak też do samej idei nauki uprawianej przy udziale nie naukowców. Zauważono, między innymi że nie każdy rodzaj badań naukowych nadawał się w tym samym stopniu do realizacji z udziałem wolontariuszy. Pierwsze analizy o charakterze ewaluacyjnym porównywały jakość danych zbieranych przez wolontariuszy z danymi zbieranymi przez profesjonalnych naukowców. Dostrzeżono bardzo istotne znaczenie dobrego przygotowania materiałów informacyjnych i szkoleń dla wolontariuszy – od których w dużym stopniu zależała jakość uzyskiwanych danych. Jeśli materiały te były właściwie przygotowane jakość danych zbieranych przez wolontariuszy była porównywalna do danych zbieranych przez profesjonalnych naukowców (Kieslinger, Schäfer, i in., 2018).

Włączenie problematyki antybiotykooporności w zakres zainteresowań nurtu *citizen science* miało miejsce już od początku lat 2000. Wraz z wzrastającą wiedzą o zagrożeniach jakie stanowią superbakterie, coraz więcej Uniwersytetów, szkół oraz organizacji społecznych podejmowało współpracę i wdrażało wspólne projekty w celu propagowania wiedzy o antybiotykach i promowania właściwych zachowań prozdrowotnych, a także akcje zbierania próbek w celu tworzenia nowych antybiotyków.

Zwiększanie świadomości zagrożenia superbakteriami: perspektywa międzynarodowa

Zagrożenie związane z niewłaściwym używaniem antybiotyków nie jest zagadnieniem nowym, jednak próba zmiany postaw społecznych dotyczących niewłaściwego używania antybiotyków przy wykorzystaniu zaangażowania społecznego (*citizen science*) i inicjatyw oddolnych (*service learning*) są strategiami stosunkowo nowymi.

Pierwszą inicjatywą tego typu była tzw. Small World Initiative (SWI) opracowana przez Jo Handelsmana na Uniwersytecie Yale w 2013 r., która stawiała czoła dwóm ważnym problemom: po pierwsze, rosnącemu zapotrzebowaniu na absolwentów nauk ścisłych, technologii,

inżynierii i matematyki (*Holdren, Lander, 2012*), a po drugie zwróciła uwagę, iż oporność na antybiotyki jest priorytetowym problemem medycznym i społecznym (*Frieden, 2013, Price i in., 2015; Tommasi, Brown i in., 2015*). The Small World Initiative for Antibiotic Discovery (SWI) początkowo miała charakter kursu badawczego dla studentów (*Tsang, Blum i in., 2013*) Jednocześnie SWI była innowacyjnym doświadczeniem badawczym, w ramach którego uczniowie mieli za zadanie odkrycie nowych antybiotyków wytwarzanych przez bakterie glebowe, które wyizolowali z lokalnych siedlisk tzw. ang. crowdsourcing. Warto podkreślić, iż w przypadku studentów SWI była de facto również nauką obywatelską (ang. citizen science), która rozumiana jest jako prowadzenie badań naukowych przez laików, którzy nie są naukowcami (*Bonney i in. 2009*). W ostatniej dekadzie ponownie zwrócono uwagę na znaczenie nauki obywatelskiej. Wynika to zapewne z uznania, że zaangażowanie obywateli w naukę może przyspieszyć odkrycia naukowe oraz zdemokratyzować samą naukę (*McKinley i in., 2017*).

Wspomniana inicjatywa Small World Initiative oraz Tiny Earth (TE), to dwa popularne programy nauki obywatelskiej pierwotnie rozwijane na Uniwersytecie Yale i Uniwersytecie Wisconsin-Madison. Programy, których celem było zwiększenie świadomości społecznej na temat niebezpieczeństw wynikających z niewłaściwego stosowania antybiotyków oraz zwrócenie uwagi uczniów szkół średnich na globalny problem oporności na środki przeciwdrobnoustrojowe (AMR). Programy miały na celu oprócz zainteresowania uczniów problematyką antybiotykooporności, również wzbudzenie w nich postaw obywatelskich m.in poprzez umożliwienie im udziału w prawdziwym eksperymencie. W ramach projektu uczniowie byli również zachęceni do dyskusji na temat antybiotykooporności w swoim środowisku rodzinnym. Tak więc poza umożliwieniem poszukiwania na dużą skalę nowych bakterii produkujących antybiotyki przy udziale dużej grupy studentów (crowdsourcing), celem programów SWI i TE było zwiększenie świadomości społecznej na temat problemu oporności na antybiotyki (civic learning). Ta strategia uczenia się oprócz poszerzenia wiedzy z zakresu antbiotykooporności przyniosła zaangażowanym uczniom wiele innych korzyści edukacyjnych i społecznych, zwiększając ich wiedzę i

zaangażowanie zarówno akademickie jak i obywatelskie, a także podniosła ich kompetencje społeczne (*Esson, Stevens-Truss, 2005; Celio i in., 2011; Lies i in., 2012*). Nauka obywatelska SWI/TE szybko rozwinęła się w USA i jest również wdrażana w wielu innych krajach na całym świecie (*Caruso i in. 2016*). Wśród wielu inicjatyw wspomnieć należy o programie e-Bug, który miał na celu edukację dzieci i młodzieży w zakresie mikrobiologii, higieny oraz rozprzestrzeniania się i leczenia chorób. Celem projektu było zwiększenie świadomości w profilaktyce chorób oraz wskazanie korzyści płynących z rozważnego stosowania antybiotyków, a także konsekwencji wynikających z ich niewłaściwego stosowania (*McNulty i in., 2011*).

Innym przykładem nauki obywatelskiej jest Swab and Send, program zainicjowany przez dr Adama Robertsa i rozpoczęty w 2014 roku. W ramach projektu uczestnicy proszeni byli o wniesienie opłaty w wysokości 30 funtów w zamian za pięć wymazów, które umożliwiły im pobranie próbki w wybranej przez siebie lokalizacji. Po zwróceniu wymazów były one analizowane w celu odnalezienia gatunków drobnoustrojów, które mogą wytwarzać nowe związki przeciwdrobnoustrojowe (*Mohammadi, 2017*).

Interesującym przykładem SWI na gruncie hiszpańskim jest projekt W SWI@Spain, niedawno przemianowany na Micro Mundo, promowany przez naukowców z Hiszpańskiego Towarzystwa Mikrobiologicznego (SEM), a realizowany na uniwersytetach i w instytutach badawczych w Hiszpanii i Portugalii (*Valderrama i in. 2018*). W programie SWI@Spain/MicroMundo studenci studiów licencjackich pełnili rolę asystentów dydaktycznych SWI (SWITA ang. Small World Initiative Teaching Assistant), angażując w ten sposób dwa poziomy edukacji (szkolnictwo wyższe i szkolnictwo średnie). Podczas sesji szkoleniowych SWITA uczyli się tematu, ćwiczyli kluczowe aspekty eksperymentalne oraz otrzymali instrukcje dotyczące nauczania oraz przygotowują prezentacje dla szkół średnich. W szkołach średnich SWITA prowadzili zajęcia dotyczące problematyki AMR (*Valderrama i in. 2018*). Włączenie elementu przekazywania przez studentów wiedzy (service learning) stanowiło istotny aspekt projektu ponieważ zapewniało studentom studiów licencjackich doskonałą okazję do zdobycia pierwszego doświadczenia w nauczaniu w prawdziwym środowisku szkolnym oraz rozbudziło

zainteresowania naukowe poprzez zarządzanie projektem naukowym oraz kontakt ze środowiskiem naukowym. Natomiast z perspektywy uczniów szkół średnich wiedza przekazywana przez studentów była podana w sposób przystępny i zrozumiały dla młodych ludzi często za pomocą nowoczesnych technologii, które wzmacniały efekty uczenia.

Przykładem SWI/ MicroMundo był projekt MicroMundo@Valencia realizowany w latach 2017-2019 przez dr Belén Fouz i dr Sergi Maicas z Uniwersytetu w Walencji. W trakcie trwania projektu 140 studentów przeprowadziło zajęcia w ramach nauki obywatelskiej w 23 szkołach średnich oraz jednej szkole podstawowej, angażując do udziału 900 osób: nauczycieli, uczniów i badaczy (*Maicas i in., 2020*). Projekt MicroMundo@Valencia z czasem został również rozszerzony o dodatkowe działania informacyjne poza Uniwersytetem w Walencji.

Wypracowywanie modelu współpracy na rzecz przeciwdziałania antybiotykooporności w ramach Konsorcjum ForThem

Początkowo inicjatywa dr Belén Fouz i dr Sergi Maicas miała charakter krajowy i realizowana była w ramach projektu MicroMundo@Valencia, który wzbogacono o nowatorską działalność pozaszkolną, wystawę realizowaną w ramach podprojektu „DivulSuperBugs” (DSB). Narzędziami służącymi wzmacniania świadomości społecznej na temat antybiotykooporności był *service learning*, prowadzony przez studentów Uniwersytetu w Walencji, którzy przygotowali wystawę czternastu infografik dotyczących antybiotykooporności, realizowaną w wybranych szkołach średnich. Infografiki przedstawiały informacje dotyczące antybiotyków, ich znaczenia we współczesnej medycynie oraz problemów społecznych będących konsekwencją ich niewłaściwego stosowania. W projekcie udział wzięło czterdziestu dwóch studentów biologii UV, którzy przygotowali wystawę w czternastu szkołach średnich. Uczniowie (średnio 40 uczniów na ośrodek) odwiedzali wystawę przez tydzień czasu (*Macias i in. 2020*). Po zakończeniu wystawy jej efekt edukacyjny wzmacniany był przez studentów, którzy ponownie odwiedzali szkoły. W trakcie wizyty w szkole studenci prowadzili prezentacje i quizy interaktywne, które

adresowane były do beneficjentów projektu – uczniów szkół średnich. W zamierzeniu twórców projektu, dzięki wprowadzeniu metody *citizen science* uczniowie zyskali świadomość zagrożeń jakie niesie niewłaściwe używanie antybiotyków oraz wiedzę, którą mogli się dzielić z członkami rodziny i rówieśnikami, a studenci zdobywali pierwsze doświadczenia dydaktyczne w szkołach.

Kolejnym celem twórców projektu było rozwijanie go w międzynarodowej skali oraz wypracowywanie modelu współpracy na rzecz przeciwdziałania antybiotykooporności w ramach Konsorcjum Forthem. W kwietniu 2022 roku w Walencji odbyło się spotkanie inicjujące współpracę międzynarodową, w ramach którego Belén Fouz i Sergi Maicas z Uniwersytetu w Walencji (Wydział Mikrobiologii i Ekologii, Wydział Biologii) zaprosili współpracowników z trzech uniwersytetów, członków konsorcjum Forthem, którzy stworzyli program „*Superbugs*” w celu realizacji projektu poza granicami Hiszpanii. Projekt pt.: „*Fostering awareness of the superbugs threat: a transnational approach*” zainicjowany na Uniwersytecie w Walencji rozpoczął działalność na międzynarodową skalę we współpracy z Uniwersytetem w Palermo (prof. dr R. R. Valeria Alduina) oraz Johannes-Gutenberg-Universität Mainz (prof. dr Ralf Heermann i dr Nazzareno Dominelli) i Uniwersytetem Opolskim (dr Iwona Sobieraj i dr Karolina Kupis).

Podczas spotkania w Walencji uczestnicy dyskutowali nad dalszymi możliwościami rozwoju projektu, zaplanowano szereg warsztatów oraz spotkań, które miały na celu przedstawienie założeń oraz narzędzi służących implementacji poszczególnych założeń projektowych. Przedstawiciele partnerskich uniwersytetów wzięli również udział w service learning przeprowadzonym w jednej z lokalnych szkół, gdzie w ramach obserwacji uczestniczącej mogli zobaczyć jak w praktyce wygląda realizacja projektu. Spotkanie w Walencji miało charakter roboczy, a poszczególni członkowie mieli możliwość dzielenia się swoimi spostrzeżeniami, a następnie zaplanowano również serię kolejnych spotkań i inicjatyw.

Na początku maja 2022 zorganizowano drugie spotkanie na Uniwersytecie w Palermo. W trakcie, którego uczestnicy ponownie mogli

wziąć udział w działaniach *service learning*, tym razem realizowanym przez studentów z Palermo. W ramach spotkania w Palermo zaplanowano przygotowanie kolejnych infografik w językach narodowych (polskim i niemieckim) poszczególnych uczestników projektu, a także gier i aktywności uwzględniających różnice kulturowe. Uwzględnienie dywersyfikacji kulturowej miało umożliwić sprawną implementację założeń projektowych w poszczególnych krajach.

Założonym od początku celem współpracy była również ewaluacja projektu i jego zamierzonych efektów z uwzględnieniem społecznych aspektów całego przedsięwzięcia. Stąd też celowość udziału socjologów z Uniwersytetu Opolskiego dr Iwony Sobieraj oraz dr Karoliny Kupis, które oprócz realizacji projektu w Polsce podjęły się również stworzenia narzędzi umożliwiających ewaluację uzyskanych efektów uczenia się. Opolskie socjolożki we współpracy z prof. Ewą Moliszewską oraz mgr Patrycją Hendel z Instytutu Inżynierii Środowiska i Biotechnologii Uniwersytetu Opolskiego zachęciły grupę opolskich studentów socjologii oraz biotechnologii do zainicjowania i realizacji międzynarodowego projektu studenckiego, również w ramach konsorcjum FORTHEM, którego celem była wymiana doświadczeń studentów związanych z realizacją *service learning* w Walencji i Palermo, a także organizacja warsztatów i spotkań dotyczących implementacji podobnego projektu w Polsce i w Niemczech.

Kolejnym etapem rozwoju współpracy na rzecz promocji wiedzy o antybiotykooporności było przygotowanie i wdrożenie projektu studenckiego pt.: *“Superbugs: raising public awareness of antimicrobial resistance through service learning.”* który stanowił grant w ramach Konsorcjum Forthem i przeprowadzony został od lipca do października 2022. W ramach projektu opolscy studenci przetłumaczyli na język polski oraz adaptowali do polskich danych plakaty na temat antybiotykooporności oraz wraz ze studentami z Moguncji, Palermo oraz Walencji przygotowali i przeprowadzili serię spotkań i warsztatów zrealizowanych na Uniwersytecie w Moguncji w dniach 26-30 września. Podczas spotkań studenci mieli okazję przedyskutować praktyczne aspekty realizacji akcji *service learning* dla szkół średnich, podzielić się swoimi

doświadczeniami, zaplanować przyszłe aktywności. Część spotkań miała charakter warsztatów, podczas których studenci w ramach zajęć laboratoryjnych mieli możliwość poszerzenia swojej wiedzy i praktycznych umiejętności. Studenci biologii i mikrobiologii przygotowali również serię wystąpień dotyczących różnych aspektów antybiotykooporności, a opolscy studenci socjologii przedstawili zagadnienia związane z badaniem i mierzeniem postaw społecznych oraz narzędzia, którymi posługują się socjologowie. Wrześniowe warsztaty w Mainz i doświadczenia zebrane w ramach projektu umożliwiły opolskim studentom przeprowadzenie pierwszej wystawy plakatów i akcji service learning w jednej z opolskich szkół średnich.

Realizacja przedstawionych działań pełniła niejako podwójną rolę społeczną. Z jednej strony podjęła istotny współcześnie problem o charakterze globalnym, jakim jest zagrożenie antybiotykoopornymi drobnoustrojami w celu wzmacniania świadomości społecznej o tym zagrożeniu i promowaniu właściwych zachowań zdrowotnych. Z drugiej strony poprzez mobilizację studentów i ich zaangażowanie w działania edukacyjne na rzecz młodzieży szkolnej, projekty te stawiają sobie za cel kształtowanie aktywnych obywateli, zaangażowanych w poznawanie nauki i jej wykorzystywanie w codziennym życiu.

Bibliografia

1. Antimicrobial Resistance in the EU/EEA, A one Health Response, OECD (2022). URL : <https://www.oecd.org/health/Antimicrobial-Resistance-in-the-EU-EEA-A-One-Health-Response-March-2022.pdf>.
2. Arnstein S.R. (1969). *A Ladder of Citizen Participation*, JAIP, Vol. 35, No. 4, July 1969. Pp. 216-224.
3. Bonney R., Cooper C., Dickinson J., Kelling S., Phillips T., Kenneth V., Rosenberg R. V., Shirk, J. (2009). *Citizen Science: A Developing Tool for Expanding Science Knowledge and Scientific Literacy*, BioScience, Vol. 59, Issue 11, December 2009. Pp. 977-984, URL : <https://doi.org/10.1525/bio.2009.59.11.9>.
4. Caruso J. P., Israel N., Rowland K., Lovelace M. J, Saunders M. J .

(2016). *Citizen Science: The Small World Initiative Improved Lectures Grades and California Critical Thinking skills Test Scores of Non Science Major Students at Florida Atlantic University*, JOURNAL OF MICROBIOLOGY & BIOLOGY EDUCATION, March 2016. Pp. 156-162.

5. Celio C. I., Durlak J., Dymnicki A. (2011). *A meta-analysis of the impact of service-learning on students*. J. Exp. Educ. 34, Pp. 164-181. doi: 10.1177/105382591103400205.

6. Esson J. M., Stevens-Truss R. (2005). *Service-learning in introductory chemistry: supplementing chemistry curriculum in elementary schools*.

7. European Centre for Disease Prevention and Control, (2009), European Medicines Agency. *The bacterial challenge: time to react*. Stockholm: European Centre for Disease Prevention and Control; (EMEA/576176/2009 URL : https://ecdc.europa.eu/sites/portal/files/media/en/publications/Publications/0909_TER_The_Bacterial_Challenge_Time_to_React.pdf).

8. Frieden, T. (2013). *Zagrożenia oporności na antybiotyki w Stanach Zjednoczonych*, Centrum Kontroli Chorób, Atlanta: CDC. URL : <http://www.cdc.gov/drugresistance/threat-report-2013/pdf/ar-threats-2013-508.pdf>.

9. Gommerman L., Monroe M. C., (2012), *Lessons Learned from Evaluations of Citizen Science Programs*, Document is FOR291, one of a series of the School of Forest Resources and Conservation, Florida Cooperative Extension Service, Institute of Food T and Agricultural Sciences, University of Florida. Original publication date May 2012. URL : <https://edis.ifas.ufl.edu/publication/FR359>.

10. Haklay M., (2013), *Citizen Science and Volunteered Geographic Information – overview and typology of participation in Sui, D. Z. Elwood and M. F. Goodchild (eds.), 2013. Crowdsourcing Geographic Knowledge: Volunteered Geographic Information (VGI) in Theory and Practice*. Berlin: Springer. Pp. 105-122.

11. Holdren J.P., Lander E. (2012). *Raport – Angażuj się w program Excel: pozyskanie miliona dodatkowych absolwentów szkół wyższych ze stopniami naukowymi, technologicznymi, inżynierskimi i*

matematycznymi. PREZYDENT, EOOT (red.). Washington, DC. URL : https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/microsites/ostp/pcast-engage-to-excel-final_2-25-12.pdf.

12.Kieslinger B., Schäfer T., Heigl F., Dörler D., Richter A., Bonn A., (2018), *Evaluating citizen science – Towards an open framework*, in: Hecker, S., Haklay, M., Bowser, A., Makuch, Z., Vogel, J. & Bonn, A., *Citizen Science: Innovation in Open Science, Society and Policy*. UCL Press, London.

13.Lies J. M., Bock T., Brandenberger J., Trozzolo T. A. (2012). *The effects of off-campus service-learning on the moral reasoning of college students*. J. Moral Ed. 41, 189–199. doi: 10.1080/03057240.2012.669925

14.Macias S., Fouz B., Figàs-Segura A. Zueco J., Rico H., Navarro A., Carbó, E., Segura-García M., Biosca E., (2020), *Implementation of Antibiotic Discovery by Student Crowdsourcing in the Valencian Community Through a Service Learning Strategy*, *Front Microbiol.* 2020; 11: 564030. Published online 2020 Nov 16. doi: 10.3389/fmicb.2020.564030

15.Mazińska B., Hryniewicz W., (2020), *Narodowy Program Ochrony Antybiotyków – cele i realizacja*, *Aktualności Narodowego Programu Antybiotyków* nr 4/2020.

16.Mazińska B., Strużycka I., Hryniewicz W., (2017), *Surveys of public knowledge and attitudes with regard to antibiotics in Poland: Did the European Antibiotic Awareness Day campaigns change attitudes?* *PLoS ONE* 2017, 12(2): e0172146. doi:10.1371/journal.pone.0172146

17.McKinle D., Miller-Rushing J., Ballard H.L., Bonney R., Hutch, Brown S., (2017). *Citizen science can improve conservation science, natural resource management, and environmental protection*, *Biological Conservation* Volume 208, April 2017, Pp. 15-28. URL : <https://doi.org/10.1016/j.biocon.2016.05.015>

18.McNulty C.A.M., Lecky D.M., Farrell D., Adriaensens K., Koprikowa – Hertova N., (2011), *Overview of e-Bug: an antibiotic and hygiene educational resource for schools* *Journal of Antimicrobial Chemotherapy*, Volume 66, Issue suppl_5, June 2011, Pp. v3–v12. URL : <https://doi.org/10.1093/jac/dkr119>

19.Mohammadi D. (2017), *The weird and wonderful hunt for a new*

antibiotic. Lancet Resp Med; 5: 104–5.

20. Oporność na środki przeciwdrobnoustrojowe (AMR). Droga do bardziej rozważnego stosowania środków przeciwdrobnoustrojowych i antybiotyków, 2018, Dokument Komisji Europejskiej.

21. Pejsak Z., Zalewski A., (2022), *Nowe regulacje prawne ukierunkowane na kontrolowanie narastania problemu lekooporności bakterii w środowisku zwierząt użytkowych*, Życie weterynaryjne, 97(7), 438–444.

22. Popławska M., (2017), *Antybiotykooporność w środowisku naturalnym – przyczyny i konsekwencje*, Kosmos. Problemy nauk biologicznych. Tom 66, 1 (314) s. 81-91.

23. Price L.B., Koch B.J., Hungate B.A., (2015). *Złowrogie prognozy dotyczące globalnego stosowania antybiotyków w produkcji żywności i zwierząt*. Proceedings of the National Academy of Science of the United States of America, 112, 5554–5555.

24. Swann M.M., (1969), *Report of Joint Committee on the use of antibiotics in Animal Husbandry and Veterinary Medicine*. HM Office, London.

25. Tommasi R., Brown D.G., Walkup G.K., Manchester J.I., Miller A.A. (2015). *ESKAPE w labiryncie antybakteryjnego odkrycia*. Nature. Recenzje. Drug Discovery, 14, 529–542

26. Tsang T., Blum J., Bascom-Slack C., Handelsman J., (2013). *From microbes to molecules: crowd-sourcing antibiotic discovery in a freshman research course Presented at Annual Meeting, American Society for Microbiology's Conference for Undergraduate Educators Denver COMay/*

27. Valderrama M.J., González-Zorn B., de Pablo P.C. (2018). *Edukacja w zakresie świadomości oporności na środki przeciwdrobnoustrojowe: adaptacja programu Small World Initiative do uczenia się usług*. FEMS Microbiol Lett; 365: 161.

28. Zając B., Rząca M., Charzyńska-Gula M., Krzos A., (2014), *„Posłuszeństwo” pacjentów związane z antybiotykoterapią – na przykładzie wybranej grupy młodzieży i dorosłych*. Med. Og Nauk Zdr. 2014; 20(1): 1–5.

ПІСЛЯМОВА

Завершення будь-якої наукової праці завжди є початком наступної, ідея якої зароджується саме в процесі написання поточної роботи. Як зазначав один із засновників соціології О. Конт, «ідеї правлять світом і викликають у ньому потрясіння. Увесь соціальний механізм спирається у кінцевому підсумку на думку людей». І саме тому у соціологів є привілейоване професійне право – вивчати думку людей та досліджувати їх поведінку, що і робить їх наукові праці такими важливими і затребуваними у демократичному суспільстві.

Напевно, і у авторів даної монографії виникло чимало нових наукових ідей, задумів, які зародилися у процесі роботи, але не знайшли висвітлення у представлених статтях, а відтак потребують свого подальшого наукового осмислення. Адже сучасні суспільні виклики – пандемія Covid-19 і російсько-українська війна, які випали на долю молодого українського суспільства, стали лакмусовим папірцем для перевірки його на незалежність, єдність, європейський вибір свого розвитку, демократичність, а для кожного громадянина нашої країни, як кажуть психологи, – перевіркою на резильєнтність: стресостійкість та здатність впоратися з вкрай важкими життєвими обставинами і особистісними трагедіями.

Російська ідеологічна та військова машина відібрала в українців можливість мирного еволюційного шляху європейської інтеграції, натомість зустріла шалений їх опір розповсюдженню ідеології «руського міра», спробі монополізувати Україну, а також сталеву здатність боронити незалежність і суверенність країни, свій шлях розвитку. Як зазначав Е. Гідденс, «ідентичність людини потрібно шукати не в її поведінці ... А в здатності реалізовувати власний сценарій життя». Це саме можна сказати і про націю, українську націю, яка прагне і бореться за можливість «реалізовувати свій власний сценарій життя», свій європейський вибір.

У цей переломний історичний період українська соціологічна спільнота об'єдналася для наукового осмислення суспільної свідомості та громадської думки, аналізу економічних, екологічних,

соціальних, освітніх та інших суспільних проблем, які постали перед українцями та європейцями внаслідок повномасштабної російсько-української війни (2022-2023 рр). Як влучно зазначила Н. Черниш, відома українська соціологиня, професорка Львівського національного університету імені Івана Франка на онлайн-зустрічі з польськими соціологами 7 березня 2022 р. «соціологія в сучасних умовах – це також зброя», навівши останні дані соціологічних опитувань, в яких абсолютна більшість громадян ідентифікують себе з українською нацією, пишаються своєю державою, довіряють Президенту України, ЗСУ та державним інституціям, орієнтуються на європейські демократичні цінності і беззаперечно вірять у перемогу українського народу над російськими окупантами.

Науковці кафедри соціології та масових комунікацій Криворізького державного педагогічного університету з першого дня повномасштабного вторгнення російських військ на територію України 24 лютого 2022 р. упевнено обороняли свої позиції на науковому і освітньому фронті: продовжували освітній процес, надавали професійних знань майбутнім фахівцям зі спеціальності «Соціологія масових комунікацій, журналістики і реклами», досліджували проблеми міграції, мас-медіа, запровадження ІКТ в освітній процес та когнітивні технології в адміністративний менеджмент в умовах війни, соціо-демографічні та екологічні збитки російської агресії, управлінські процеси, пов'язані з відновленням соціальної інфраструктури, посиленням безпекового потенціалу людей.

Дана монографія є ще одним кроком українських і польських соціологів на важкому шляху до перемоги в російсько-українській війні, соціологічним поглядом-прогнозом в прогресивне майбутнє України і Польщі. Адже, як справедливо зазначив видатний французький соціолог К. Леві-Строс, «кожний новий крок на шляху прогресу дає нову надію і пов'язаний із подоланням нових труднощів».

Редколегія

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Безуглова Валерія Дмитрівна – аспірантка кафедри соціології та масових комунікацій Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

E-mail: lera_bezuglova@ukr.net

Братченко Людмила Євгенівна – старший викладач кафедри туризму та економіки Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

E-mail: ludmilabratchenco@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1798-5251>

Грабовець Ірина Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри соціології та масових комунікацій Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

E-mail: iryna.hrabovetz@kdpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0704-4167>

Калашнікова Людмила Володимирівна – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та масових комунікацій Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

E-mail: lvkalashnikova198@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9573-5955>

Каритка Валерій Валерійович – доктор PhD в галузі соціології, асистент кафедри соціології та масових комунікацій Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

E-mail: karitkavvv@gmail.com

Kupis Karolina – Dr.PhD, Adjunct, Katedra Nauk Socjologicznych, Uniwersytet Opolski (Opole, Polska).

E-mail: karolina.kupis@uni.opole.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2622-876X>

Kuzior Aleksandra – Prof. PŚ Dr. hab., Politechnika Śląska, Prodziekan Wydziału Organizacji i Zarządzania, Kierownik Katedry Stosowanych Nauk Społecznych (Zabrze, Polska).

E-mail: aleksandra.kuzior@polsl.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9764-5320>

Лобанова Алла Степанівна – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри соціології та масових комунікацій Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

E-mail: lobanova-as@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3852-2675>

Онiкiєнко Інна Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української та зарубіжної літератур Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

E-mail: kaf_ukr.literature@kdpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4475-9986>

Петрухін Сергій Вікторович – доктор PhD в галузі соціології, асистент кафедри соціології та масових комунікацій Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

E-mail: asp-18-petrukhin@kdpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9830-2001>

Приходько Олена Олексіївна – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології та масових комунікацій Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

E-mail: komarovaalena@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1054-0268>

Скочинська-Прокопович Барбара – Доктор соціології, ад'юнкт, заступник директора Інституту іноземних мов, Жешовський

Університет (м. Жешув, Польща).

E-mail: bskoczynska@ur.edu.pl

ORCID: 0000-0002-7602-993X

Sobieraj Iwona – Dr.PhD, Adjunct, Katedra Nauk Socjologicznych, Uniwersytet Opolski (Opole, Polska).

E-mail: iwona.sobieraj@uni.opole.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8025-979X>

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор, професор кафедри прикладної соціології та масових комунікацій Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (м. Харків, Україна).

E-mail: l.khyzhniak@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4966-3203>

Хижняк Олександр Володимирович – доктор соціологічних наук, доцент, Центр міжнародної співпраці, Вільний Університет Амстердама (м. Амстердам, Нідерланди)

E-mail: int.relations@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5729-2783>

Черноус Людмила Сергіївна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та масових комунікацій Криворізького державного педагогічного університету (м. Кривий Ріг, Україна).

E-mail: lydmyla.chernous@kdpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0916-7205>

Ярова Ліліана Вікторівна – доктор політологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології Національного університету «Одеська юридична академія» (м. Одеса, Україна).

E-mail: yarovalv13@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7462-9069>

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR'S TEAM

Bezuhlova Valeriya D. – graduate student of the Department of Sociology and Mass Communications of Kryvyi Rih State Pedagogical University (Kryvyi Rih, Ukraine).

E-mail: lera_bezuglova@ukr.net

Bratchenko Liudmila E. – Senior lecturer of the Department of Tourism and Economics of Kryvyi Rih State Pedagogical University (Kryvyi Rih, Ukraine).

E-mail: ludmilabratchenco@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1798-5251>

Hrabovets Iryna V. – Candidate of Sociology, Associate Professor, Head of the Department of Sociology and Mass Communications of Kryvyi Rih State Pedagogical University (Kryvyi Rih, Ukraine).

E-mail: iryna.hrabovetz@kdpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0704-4167>

Kalashnikova Liudmyla V. – Doctor of Sociology, Professor, Professor of the Department of Sociology and Mass Communications of Kryvyi Rih State Pedagogical University (Kryvyi Rih, Ukraine).

E-mail: lvkalashnikova198@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9573-5955>

Karitka Valeriy V. – PhD of Sociology, Assistant of the Department of Sociology and Mass Communications of Kryvyi Rih State Pedagogical University (Kryvyi Rih, Ukraine).

E-mail: karitkavvv@gmail.com

Karolina Kupis Dr. – Dr. PhD, Adjunct, Department of Sociological Sciences, University of Opole (Opole, Poland).

E-mail: karolina.kupis@uni.opole.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2622-876X>

Kuzior Aleksandra – Prof. PŚ Dr. hab., Vice-Dean of the Faculty of Organization and Management, Head of the Department of Applied Social Sciences, Silesian University of Technology (Zabrze, Poland).

E-mail: aleksandra.kuzior@polsl.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9764-5320>

Lobanova Alla S. – Doctor of Sociology, Professor, Professor of the Department of Sociology and Mass Communications of Kryvyi Rih State Pedagogical University (Kryvyi Rih, Ukraine).

E-mail: lobanova-as@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3852-2675>

Onikienko Inna M. – Candidate of philological sciences, associate professor, associate professor of the department of Ukrainian and foreign literature of Kryvyi Rih State Pedagogical University (Kryvyi Rih, Ukraine).

E-mail: kaf_ukr.literature@kdpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4475-9986>

Petrukhin Sergiy V. – Doctor PhD of Sociology, Assistant of the Department of Sociology and Mass Communications of Kryvyi Rih State Pedagogical University (Kryvyi Rih, Ukraine).

E-mail: asp-18-petrukhin@kdpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9830-2001>

Prykhodko Olena O. – Candidate of Sociological Sciences, Senior Lecturer of the Department of Sociology and Mass Communications of Kryvyi Rih State Pedagogical University (Kryvyi Rih, Ukraine).

E-mail: komarovaalena@i.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1054-0268>

Skoczynska-Prokopowicz Barbara – Doctor of Sociology, Adjunct, director's intercessor Institute of Foreign Languages, University of Rzeszów (Rzeszów, Poland).

E-mail: bskoczynska@ur.edu.pl

ORCID: 0000-0002-7602-993X

Sobieraj Iwona – Dr. PhD, Adjunct, Department of Sociological Sciences, University of Opole (Opole, Poland).

E-mail: iwona.sobieraj@uni.opole.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8025-979X>

Khyzhniak Larisa M. – Doctor of Sociological Sciences, Professor, Professor of the Department of Applied Sociology and Mass Communications of V. N. Karazin Kharkiv National University (Kharkov, Ukraine).

E-mail: l.khyzhniak@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4966-3203>

Khyzhniak Oleksandr V. – Doctor of Sociological Sciences, Associate Professor, Center for International Cooperation, Free University of Amsterdam (Amsterdam, Netherlands)

E-mail: int.relations@karazin.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5729-2783>

Chernous Liudmyla S. – Candidate of Sociology of Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Sociology and Mass Communications of Kryvyi Rih State Pedagogical University (Kryvyi Rih, Ukraine).

E-mail: lydmyla.chernous@kdpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0916-7205>

Yarova Liliana V. – Doctor of Politology, Professor, Head of the Department of Sociology of Department of Sociology, National University «Odessa Law Academy» (Odessa, Ukraine)

E-mail: yarovalv13@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7462-9069>

Наукове видання

Авторський колектив:

**В. Безуглова, Л. Братченко, І. Грабовець, Л. Калашнікова,
В. Каритка, К. Kuris, А. Кузіор, А. Лобанова, І. Онікієнко,
С. Петрухін, О. Приходько, Б. Скочинська-Прокопович,
І. Sobieraј, Л. Хижняк, О. Хижняк, Л. Черноус, Л. Ярова.**

Інформаційне суспільство і Природа у фокусі соціологічної аналітики

Колективна монографія

Керівник видавничих проєктів Ю.В. Піча

**Підписано до друку 21.04.2023 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний
Друк офсетний. Гарнітура Таймс
Ум. друк. арк. 17,2. Обл.-вид. арк 17,9**

**Видавництво «Каравела»,
просп. М. Рокоссовського, 8а, м. Київ, 04201, Україна
E-mail: caravela@ukr.net
www.caravela.com.ua**

**Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції:
ДК № 56 від 19.05.2000 р.**

